

Tormay Cécile-emlékkonferencia

A Magyar Művészeti Akadémia konferenciafüzetei 4.

Sorozatszerkesztő: Pécsi Györgyi

A kötetet szerkesztette: Kollarits Krisztina

TORMAY CÉCILE-

emlékkonferencia

2012. október 5.

MAGYAR MŰVÉSZETI
AKADÉMIA

ISBN 978-963-89685-0-0
ISSN 2063-7942

© Magyar Művészeti Akadémia, 2013
© A kötet szerzői, 2013

TARTALOM

AZ ÍRÓ

- 7** JÓKAI ANNA
Tormay Cécile mesenovellái
- 15** SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY
A regényíró Tormay Cécile
- 41** CS. NAGY IBOLYA
Közelítések Tormay Cécile *A régi ház* című regényéhez
- 61** BÁNKI ÉVA
Hagyomány és újítás Tormay Cécile prózájában
- 69** FÁBRI ANNA
Hivatása: író.
A nők irodalmi szerepvállalásának indítékai
és lehetőségei a múlt század eleji Magyarországon

A SZERKESZTŐ

- 81 KOLLARITS KRISZTINA
Tormay Cécile és a pályakezdő írók.
A Napkelet megújulása az 1930-as években
- 105 FILEP TAMÁS GUSZTÁV
Bölcselők, szellemtörténészek, esszéírók a Napkeletben
- 119 CSEKE PÉTER
Erdélyi magyar irodalom a budapesti Napkeletben.
Alkotók, művek, értékszempontok 1923 és 1937 között

A KÖZÉLETBEN

- 147 UJVÁRI GÁBOR
Kultúrfőlény és neonacionalizmus.
Klebensberg Kuno és Tormay Cécile kapcsolat
- 177 PAPP BARBARA
Nők a politikában.
A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége
- 189 CSUNDERLIK PÉTER
Ördögök.
Károlyi Mihály és a galileisták képe a *Bujdosó* könyvben

JÓKAI ANNA

(1932) író, a Magyar Művészeti Akadémia rendes tagja, Budapest

TORMAY CÉCILE MESENOVELLÁI

Amire – Tormay Cécile-ről szólva – vigyázni kell: ne pusztán egykori erkölcsi-politikai szerepvállalása miatt, a nekünk a jelenben is oly kedves bátor honszerelme miatt emeljük őt piedesztálra. Mert hiszen akik tiltották, azok is politikai okból hoztak felette ítéletet. A II. világháborút követő utóéletében valós esztétikai szempontok nem rúgtak labdába. Trianon és proletárdiktatúra: az egyikről hallgatni kellett, a másikat dicsőíteni – vagy maximum ügyeskedve a témát elkerülni. Hite és meggyőződése miatt irtották ki Tormayt az irodalomból, a „futottak még” kategóriából is kirekesztve, hasonlóan, mint például Herczeg Ferencet, Wass Albertet, Nyíró Józsefet, Szabó Dezsőt, Gulácsy Irént, Ignác Rózsát. A diktatúra mindig megtalálja azt a kézre álló bunkót, amit irodalmi értékítéletnek álcázhat. *Napkeletet* szervezni? Bűnös dolog, gyűlékony eszmék táptalaja. Csak a *Nyugat*, csak a *Nyugat*! Az egysíkú gondolkodás nem tűri a nem ellene, hanem még a mellette fogalmát sem! Az új évezred nem eshet újra a kirekesztés hibájába. Csodálhatjuk a *Nyugat* óriásait, és szerethetjük a heroikus *Napkeletet*. Egyszerre. Párhuzamos törekvések, és párhuzamosok a végtelenben – a szellemi szférában – találkoznak. Tormay Cécile és köre az 1919 után vergődő, létfeltételeiben korlátozott magyarság életében fontos feladatot vállalt. Maga Tormay Cécile oly hévvel, hogy saját írói tevékenysége csaknem kárát látta. Szerencse, hogy *Az emberek a kövek között*, *A régi ház*, és *Az ősi küldött* (legalább részben) megszülethetett, valamint

a páratlan dokumentum, a *Bujdosó könyv* is fennmaradt. A mindennapok lázas forgataga, alattomos támadások közepette az írói pályán a novellák tartják a folytonosságot.

A novella műfaja talán a legalkalmasabb, hogy mintegy leképezze – menetközben és szüntelenül hullámvázban – mivel birkózik éppen az alkotói lélek, mint szedi ki a kínálkozó kavicsok közül a hegyi kristályokat. Különös ez a novellavilág. Mintha nem a kemény kardforgatót, nem a magyar társadalom súlyos sebeit, a nemzet fájdalmait reálisan számon tartó közéleti notabilitás írta volna őket. Lebegnek a történetek, szivárványszínűek, dúsak, jelzőkben tobzódóak, déli, lágy mediterrán tájakon, gyakran mitikus alakok között bújócskázunk. Ez a vibráló lebegés még kései, példázattá emelkedett írásában is benne van: a természetes vonatbalesettől a kápolna eszme-kísérteteinek álomszerű jelenéséig. Bár a figyelmeztetés maszatolás nélkül ma is érvényes: a „maradi” Istent, ne győzze le a „haladó sátán” (*Az idegen*).

Mese-hang, helyenként barokkos stílus. Ez a magyarsághoz eltéphetetlen láncokkal önmagát odaláncoló író szereplőit többnyire még a nevükben is „görögösítve”, antikizálva, beazonosíthatatlan tájakon és időtlen időben mozgatja, ritkán villantva fel a magyar kisemberek keserves élményeit, s ha mégis, azt is színes fátyolon keresztül teszi. Még ha a fátyol színfoltjai olykor sötétek is (*Kis ház, nagy tragédia*). Életre kel a tűz, az őselem a viskót grandiózusan roppantja össze... A háborúból hazatért nincstelen katonát – aki csak enni akar – lelki-furdalás gyötri, mert az ő mindennapi kenyere, imája nyomán, egy másik ember halála árán adatik meg (*Az imádság*). Móricz brutálisabban ír a háború lélek-pusztításáról, amely a békében derül ki igazán (*Szegény emberek*), a gyilkosság természetessé válik. De a felismerés egy tőről fakad: hogyan vált a háborúban relatívvá a Ne öljen isteni parancsa... Költői szépségű Tormay Cécile *Fehér halál* című története a fokozatosan megdermesztő fagyról, a fakeresztről, amely végül tűzre vetve ad annyi meleget, hogy a nyomorultak meg ne fagyjanak. De aki a tűzre vetette, azt a többiek elátkozzák. Mintha az élő, az emberért való, megmentő hitbe ütközne össze a külsőségekben

rögzült, felületi hitvilággal... Az országcsonkoló trauma, Trianon szabályos meseformába költözik: az árva, elüldözött, hazája-ott-hona vesztett gyermek a mennyekben nyer igazságot (*Kis vándorok*)... Az ólomöntő asszony a régi Nagy-Magyarország képét, mint a jövőt önti ki a várakozóknak (*A fiatal esztendő*). A jogos fájdalom szülte kínzó vágy megerősöskölja a stílust és a hitelességet: az eredmény leegyszerűsített korabeli plakátszövegekkel rokonítható. A tragédia – úgy tetszik – szirupban oldódik. Trianon sebe a rózsaszín máz alatt lüktet tovább. E téren az író köztevékenysége, az összefogás megszervezése, az asszonyok szövetsége érvényesebb és a gyakorlatban hatékonyabb. Az asszonyi erő, a küzdelem a férfi-mentalitással egyébként Tormay Cécile több novelláját átszövi. A *Végzetek* szerelmespárjában a férfi a domináns, a rabszolgotartó göggyével szeret, ő vágja a mindenkori utat, a nő látszatra, parancsra követi. Csak a végső órák szenvedésében, amikor az asszony vállalja vele az együttes halált, ébred rá: nem az ő nyers akarata, hanem párja önkéntes, önfeladó szerelme volt viszonyukban a döntő... Az erősebb című „életkép” talán az egyetlen a novellák sorában, amely a meseszerűséget nélkülözi: szikár, szűkszavú, darabos realizmusa döbbenetesebb, mint bármiféle „zsabósítás” a durva kanaváson. A munkásasszony hajnaltól estig robotol, mos a heverésző férjére, a gyerekekre, miközben a férfi, mivel „ő az erősebb”, ütésre készül. Nőírók kedvelt érvelése jelenik meg itt, eredeti, hiteles formában: hogy a nő az erősebb nem, mert rábízta az Isten a szülést, és az utódok gondozását.”

Ne gondoljunk a feminizmusra, különösképpen ne annak az elfajzott változataira. Tormay Cécile tudatában van értékeinek, nem azért mert nő, hanem mert ember, tehetséggel áldva-verve. Nem hiszem, hogy valaha is ismerte a szerelmi boldogságot. A *Csodálatos emberek*ben a férfi és a nő a bolondulásig kívánja egymást, szenvedélyük lángol, amikor éppen nincsenek együtt, de a valóságban, egymás társaságában csak unalmat éreznek.

A najád halála is erről szól: a najádot, az árnyak, a csendnek, a homálynak gyermekét megöli a szüntelen boldogság, a fény, a zaj...

Modern, dekadens életérzés, némi merészséggel azt is mondhatnám, Ady „héjanászt” játszó szerelmeseinek a haloványabb, szemérmesebb másai is felrémlelenek... A kentaur, a félig állat, félig nimfa alakja és sorsa ma is elevenbe vág: „Ti férfiak és nők! Meg kell találnotok egymásban a lelket is, mert azok, akik utánatok élni fognak, szerelmetek jegyében születnek a világra, annak az átkát vagy áldását hurcoljátok majd magukban... Ne úzzétek hát el az asszonyokat, mikor igazán bölcsnek vagytok, hívjátok őket magatokhoz, hogy ne szülessen több kentaur a földre.”

Tormay Cécile talányos misztikumba burkolva kutatja az Istenség női princípiumát, a korok-korszakok sajátos szellemi szintjén megtestesülő örök Boldogasszonyt. Aphrodité után Máriát. „Az istenaszszony látta az emelkedő fekete keresztet, és a keresztben meglátta vérvő fiát. De az oldalán ott volt a szárnyas gyermek, a szép, lángoló ifjú... a csalhatatlan aranyijjal a kezében... Az ő fiai a legnagyobb istenek... És a két fia közül melyik volt kedvesebb néki? Jobban melyiket szerette? Azt-e, aki megsebzett minden ember, vagy azt, akit minden ember megsebzett? Azt-e, aki megszenvedtetett mindeneket, vagy azt, aki mindenkiért szenvedett? A mirtuszkoszorúsát? A töviskoronásat?” (*Boldogasszony Arkádiában*)

A szomorú tétováságot, szellemi homályt *A csillag jegyében* oszlatja el. A betlehemi csillag fényénél, az isteni leszületés órájában talál egymásra két fiatal, hogy a későbbi Magdalai Mária fogantassék tőlük szerelemben. Az a Mária Magdolna, aki bolyongása közben nem sejtette, hogy az a betlehemi csillag vezeti, amelynek jegyében szülői megszerették egymást – „s amelynek derengő fénye akkor ragyogott fel az ő tévelygő lelkében, amikor meglátta a feltámadást”... Mert addig ki segít a világon? Tormay Cécile rátalál *A rabszolga istenében*. Abban, aki képes enyhíteni minden – nem csak földi – szomjúságot. A hálás lány keresi ennek az új istennek a templomát, „és szeme eltévedt a végtelen kék égben.”

Tormay Cécile keresztény. Harcos eszmevédő. De sommás ítéleteivel esetenként még nem elég árnyalt. Az emberi minőséget, a személy

önérték szerinti ítéletalkotást még nem képes a közösség általánosítható vonásaitól megkülönböztetni. A Tanácsköztársaság megélt, letagadhatatlan és elborzasztó tényei arra ösztönzik, hogy egy egész embercsoportot – kivétel nélkül – a kollektív bűnösség körébe vonjon. A nagyszabású *Időutazást* is bepötyözi egy-két sematikus jellemzés – de a magyar történelem hősei és áldozatai – monumentális dance macabre-ban idézik fel a múltat. Ám: „hasztalan a visszavágás... Az a csend az övék, nem amienk. Nekünk mennünk kell, előre, át ezen, át kell esnünk mindenben, hogy kijussunk a csendbe, amely majd a mienk lesz.” (*Megállt az óra*) Ez a józanság hangja.

A *Tépett atillában* megszólal az irgalom is, a megélt kereszténység alapfeltétele. Az anyóka hősként siratja a fiát, és senki nem világosítja fel, hogy a fiút a golyó, árulás közben érte. A szeretet legyőzi az igazmondás esetleges kegyetlenségét.

Tormay Cécile azt is tudta – bár márványarcával, egyenes tartású derekával, alig-mosolyával igyekezett elrejtetni –, mivel jár az egyre pragmatikusabb világban művésznak lenni. A *Viaszfigurák* mesterének kínban, szerelemben, emlékezésben született gyönyörű viaszszobrocskái csak akkor kelendőek, amikor egy pénzes vevő óhajára kanócot vezet beléjük; gyertyaként vásárolják, elégetik a szépséget... s vele együtt az alkotó lelkét. A műtárgyat használati tárggyá kell lefokozni, hogy egyáltalán észrevegyék. Drága Karinthy Frigyes! A *Cirkusz* című novella! Nyaktörő mutatványok betetőzéseként, mint egy mellékesen, a gúla tetején egyensúlyozva játszhatja el hegedűjén a dallamot, amire egész életén át készült... Ugyanaz a felismert szomorúság: Tormay Cécile-nél és Karinthy Frigyesnél. Látszólag semmi sem köti össze a két alkotót, csak ez a rádöbbenés. Valahol, a végtelenben, hogyan lehetnének!

Még a céljában oly elszánt, küldetésében biztos író is, mint Tormay Cécile, meg-megérinti a hiábavalóság érzete. Te csak dolgozz, szól az öregember intelme a méltatlankodó madárkereskedőhöz, miközben szabadon engedi a kereskedő nagy gonddal nevelt madarait. „Hogy a madaraiddal mi történik, ha már egyszer elvégezted a magad

munkáját, az reád nézve mindegy legyen... Csak dolgozzál tovább. Mert mialatt dolgozol, érzed, hogy élsz, és el tudod felejteni, hogy meg fogsz halni..." (*Te csak dolgozzál*)

„Az írás a halálkészültség magasabb foka” – Hamvas Béla gondolata. Együztrezgés? Ilyen nagy távolságból? Miféle láthatatlan, téphetetlen fonalak ezek?

És *A Siker?* Érdemes-e törni rá? Nincs-e benne a zuhanás kockázata? Eoé, kiált a tömeg a repülő Glaukosnak, s amikor az a földre hullik, ugyanezt kiáltja, másnak. A tehetség, szerencsés esetben, leleplezi a siker csalóka természetét. A munka értékét nem a siker mértékével méri. A dilettáns az, akit a sikertelenség tönkre tesz, a jellem deformálódik, és építő erő helyett a romboló ösztönök szabadulnak fel. *A síró ember és a nevető ember* mestere „szobrász nem tudott lenni, kőfaragó akart lenni”. A megkeseredettség gyilkosságba hajszolja. Kosztolányi Nérójának is ez a titka: verseivel nem képes tüzet gyújtani, hát Rómát gyújtja fel.

Tormay Cécile – mint minden író – meglehet, saját védőálarca mögül, de mindenképpen mások álarca alá kémlel. „Mi hát az ember?” – a bibliai kérdésben – és a válasz-kísérletekben az egész teremtett, mégis szüntelen tökéletesítésre szoruló világunk benne van. Igazi, őszinte arcunk félelmetes (*Találkozás alkonyatkor*). A gyermek elbújik a pamlag alá, kilesi nagyanyja találkozását a régi szerelmével. Mintha idegen embereket látna – zavarodottságában elneveti magát... Kosztolányi: Április elseje: A szekrényben rejtőző fiú nem tud nevetni, amikor barátja arcát a kulcslyukon át megpillantja. Ez nem az ismerős arc, hanem a kendőzetlen, a valódi. Ahogy még önmagunkat sem pillanthatjuk meg soha, mert még a tükör előtt is viselkedünk. Tegyük hozzá Gárdonyit: „az ember láthatatlan”. S éppen ebben a láthatatlan részben van a lényeg, az egymással birkózó Rossz és a Jó.

Tormay Cécile megengedte magának – szinte írói alkata ellenére – hogy elborzasztó vízióban vetítse előre az elszabadult, a Jót legyőző Gonosz uralmát (*Az utolsó dereglye*). A hajótörötteknek egyetlen mentőcsónak maradt. Akik már benne ülnek, baltával csapják agyon

a bekérezkedőket. Aztán már a szemhatárt sem fürkészik. Egymást figyelik: ki mer enni, amíg a többi éheznek? Két táborra szakadnak. „Tébolyodottan tépték egymást. A fogukkal marcangolták egymás húsát, a körmükkel vájták egymás szemét. És nem látták többé, hogy a szemhatáron nagy hajók húzódtak el, nem hallották, hogy a megköttözött szelek újra csaholnak a tengeren és fellökik a vizek felett az ólmos fedőt... Nem láttak, nem hallottak többé semmit. Az életet elfelejtették, csak a gyűlöletet tudták. És véres gomolyagban, egymást halálra marva sodródtak tova az utolsó dereglyén.”

Tormay Cécile megérhette volna a II. világháborút, amikor és ami után balsejtelmek részben materializálódtak. De olyan kor még nem volt, hogy meseszép reményeit igazolódni láthatnánk.

Halálát tizennyolc év választja el Kaffka Margit halálától. Mindketten küszködtek sorsukkal, amely tehetségüket a női létbe zárta.

Kaffka Margit a női elemet emelte fel az általános emberig, Tormay Cécile a nőiséget az általános emberiből vezette le. Kaffka Margit egy hangszeren játszott: fülledt nyári délutánok vidéki csendjében a lehúzott redőnyök mögül kiszivárgó zongoraszó. *Színek és évek!* (Az idő lassú múlása.)

Tormay Cécile valójában hárfaművész; égies-légies kedély. Néha mégis trombitára váltott. Mert a trombita életjel, mozdulásra buzdít – és a hangja a beszorított térből elhangzik messzire. Szükség volt erre – akkor erre is szükség volt. „Színek és érvek?” (Az idő fölporgetése.)

Nyugat vagy Napkelet? Nyugat és Napkelet. Mint ahogy a Nap is ugyanaz a Nap. A fénye keltében-nyugtában – bár más-más szögben –, de ugyanazt a göröngyös Földet világítja be.

SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY

(1943) irodalomtörténész, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, Budapest

A REGÉNYÍRÓ TORMAY CÉCILE

Az irodalom halottjai: ezzel a címmel közölt Babits Mihály eszmefuttatást a *Nyugat* 1910-ben megjelent évfolyamában. Három elfelejtett íróról értekezett. Közülük Komjáthy Jenőt és Péterfy Jenőt a jelenkori irodalomtörténet-írás számon tartja – noha ez utóbbi értekezéseinek máig nincs teljes kiadása. Dömötör János költeményeiről alighanem kevesebben tudnak.

Az úgynevezett kisebb mesterek állandóan azzal a veszéllyel állnak szemben, hogy elfelejtik őket, pedig műveik nélkülözhetetlenek. „Mert képzeljen el az ember olyan irodalmat, amelyik csak jó könyvekből áll; mást sem lehet olvasni, mint Shakespeare színműveit, Milton költeményeit, Bacon esszéit, Madame de Sévigné leveleit, Johnson életrajzát. Hamarosan éhínség köszöntene be. Senki nem olvasna” (Woolf 1994, 140). Virginia Wolfnak ez az 1925-ben megfogalmazott intése arra emlékeztet, hogy a másodvonalbeli alkotások az irodalom létezési módjának elidegeníthetetlen részei. Amikor 1989-ben a Harvard Egyetem megkérte a némelyek által posztmodernnek nevezett költészet kiemelkedő képviselőjét, John Ashberyt a Charles Eliot Norton előadások megtartására, „Más hagyományok” címmel a romantikusok közül John Clare és Thomas Lovell Beddoes, a huszadik századból John Wheelright, Laura Riding és David Schubert költészetét, illetve Raymond Roussel műveit méltatta (Ashbery 2000). Némi túlzással ellenkánont körvonalazott. Nem előzmény nélkül, hiszen Beddoes munkásságát Ezra Pound, Rousselét a szürrealisták, Foucault és a nouveau roman művelői is nagyra

becsülték. Az utóbbi évtizedekben már a parasztköltő John Clare is egyre több figyelmet kelt a romantika szakértőinek körében.

Ashberyt is idéztem, amikor az elmúlt évtizedekben többször is hangsúlyoztam bizalmatlanságomat a kánonokkal szemben. Egyetlen példaként „A kánonok hiábavalósága” című tanulmányomat említettem, amely majdnem másfél évtizede az *Alföldben* jelent meg (Szegedy-Maszák 1998). Irodalmunk elég gazdag ahhoz, hogy különböző értékrendek alapján más és más műveket emeljünk ki belőle. Nem egy hagyományunk van; eltérő, sőt egymást cáfoló irányok és szemléletek sokaságával kell számolni. Amennyiben egyedül írnek magyar irodalomtörténetet, olyan szerzőket sem hagynék ki, mint például Ujfalvi Krisztina, Vályi Nagy Ferenc, Bérczy Károly, Kóbor Tamás, Ritoók Emma, Bánffy Miklós, Telekes Béla, Szilágyi Géza, Tormay Cécile, Kemény Simon, Laczkó Géza, Gábor Andor, Lesznai Anna, Kuncz Aladár, György Mátyás, Hunyady Sándor, Németh Andor, Bartalis János, Székely Mózes, Nadányi Zoltán, Kádár Lajos, Mollinár Gizella, Marconnay Tibor, Bányai Kornél, Újvári Erzs, Kádár Erzsébet, Berda József, Sziráky Judith, Tamkó Sirató Károly, Imecs Béla, Sértő Kálmán, Birkás Endre, Jánosy István vagy Erdély Miklós – élő írókat nem említve. A sor könnyen és sokáig folytatható. Minden olvasónak lehetnek kedvelt szerzői, más és más értékrend alapján, és részemről a különböző szemléletek kölcsönös türelmen alapuló párbeszédét vélném szerencsésnek. A történelem következtében olyannyira megosztott a lakosság, hogy a megélt múlt, közösségi emlékezet, politikai meggyőződés, neveltetés, életkor, réteghez és nemhez tartozás függvényeként nagyon különböző érzések léteznek a mai magyar olvasók körében.

Csakis azért hozom szóba ezt, hogy nagyjából körvonalazzam, milyen távlatból teszek kísérletet Tormay Cécile három regényének rövid jellemzésére. Némelyekkel ellentétben, nem számon kérő szándékkal jegyzem meg, hogy az Akadémiai Kiadó *Magyar irodalom* (Gintli 2010) című vállalkozásában az általam felsorolt szerzők nem szerepelnek. Nem a szakemberek, hanem tájékozatlan közírók torzít-

ják el a magyar irodalomról alkotott képünket. Néhány éve egy írószövetségi rendezvényen a *Tiszatáj* akkori (azóta sajnálatosan elhunyt) szerkesztője azt állította: *A magyar irodalom történetei* című válogatásból kimaradt Krúdy, holott ha megnézi a tartalomjegyzéket, láthatta volna: két tanulmány méltatta e szerző munkásságát, sőt egy harminckét tekintélyes része is vele foglalkozott. *A Magyar Nemzet* 2012. június 12-én megjelent számában Csontos János ugyanezt a vállalkozást Illyés Gyula kirekesztésével vádolta meg, pedig két fejezet teljes egészében e kiváló költő tevékenységéről szól. *A Heti Válasz* 2012. augusztus 16-án közölt Osztovits Ágnes tollából egy cikket a tokaji írótaborról, amelyben *A magyar irodalom történeteit* elmarasztalta az Akadémiai Kiadó említett áttekintésével szemben. Ha e szerző megnézte volna a két munka névmutatóját, láthatta volna, hogy a 2012. évi Tokaji Írótabor fölhívásában mellőzött írókként említettek közül több szerepel az elmarasztalt, mint a megdicsért kiadványban. A kirekesztést elutasítva, a másféle felfogások iránti türelem szellemében próbálok szólni Tormay Cécile regényeiről.

A felejtés elválaszthatatlan az irodalom életétől. Változó korok változó igényekkel vesznek tudomást a múlt értékeiről, különbözőképpen választanak az örökségből. Lehetséges, némely költeménynek vagy regénynek akár jót is tehet, ha egy időre pihentetik. Ki is lehet sajátítani műveket, még a legnagyobb szerzők alkotásait is. József Attila, Ady, sőt Petőfi egy-egy költeménye is áldozatul esett kisajátításnak. Aki kicsit ismeri *A velencei kalmár* értelmezésének történetét, tudhatja, hogy még a sokak szerint legnagyobb hatású költőnek ezt az egyáltalán nem jelentéktelen színművét is kisajátították. A kisajátítást olykor úgy is föl lehet fogni, mint ellenhatást a feledtetésre. Lehet, hogy tévedek, amikor úgy sejttem, napjainkban a kisajátítás is szerepet játszik Nyíró József és Wass Albert műveinek fogadtatásában, és ugyanez okozza, hogy némelyek a *Bujdosó könyvet* helyezik előtérbe Tormay Cécile regényeinek rovására?

Tormay Cécile-t napjainkban már nem lehet elfelejtett szerzőnek tekinteni, hiszen Kollarits Krisztina doktori értekezést írt róla, melyet

utóbb könyvvé fejlesztett tovább (Kollarits 2010). Ez a munka az alap kutatás eredményeit összegzi, de a szóban forgó író három regénye közül érdemben csak egyet foglalkozik.

Tormay műveinek értelmezését több teher is nehezíti. Az egyik a *Bujdosó könyv*, melynek második fele az eddig előkerült, 550 számozott és húsznál több számozatlan, ceruzával, rossz minőségű papírra, kézzel, vélhetően zaklatott állapotban, 1919-ben írt naplójegyzetek (Tormay 1919?) alapján készülhetett. A benne található zsidóellenes állításokat csakis elítélni lehet. Ezt azért is egyértelműen le kell szögezni, mert tudjuk, a magyar zsidóság egy részének is lesújtó véleménye volt az 1919-es proletárdiktatúráról. Kornfeld Móric báró például az 1940-es évek népirtása után is „a zsidók áldatlan, hangos, ostoba szereplése”-ként jellemezte azt a rendszert, melynek vezetői szerinte „oly politikai és gazdasági rendszert akartak megvalósítani, mely a szabadság minden megnyilvánulását elfojtotta”, mert „soha, egy percre sem volt a népbiztosok tanácsa más, mint elenyésző kisebbség zsarnoksága” (Kornfeld 2006, 189, 214–215).

Ritoók Emma – aki nem „sógornője”, hanem sógorának egyik testvére volt, és *Évek és Emberek* című kiadatlan visszaemlékezése (OSZK Kézirattár, fond 473) alapján „barátnője”-nek (Csunderlik 2012, 67) sem igazán nevezhető – arról tudósít, hogy pályatársának 1918 előtt nem volt ellenérzése a zsidókkal szemben. Hofmannsthal ajánlotta a Fischer Verlag tulajdonosának a figyelmébe és fennmaradt egy példány a *La Révolte des Anges* (1914) (magyarul először Kunfi Zsigmond fordításában 1916 körül *Pártütő angyalok*) című regényből olyan 1914 májusában keltezett kéziratos ajánlással, amely hitelesíti kölcsönös megbecsülésen alapuló kapcsolatát az anyai részről zsidó származású Anatole France-szal. E francia író halálakor, vagyis 1924-ben Tormay a legkisebb fönntartás nélkül hangsúlyozta „a Deyfuss-pör [sic!] egykori bajvívójának, az utolsó éveiben kommunizmus felé hajló szocialista Francenak szóló elismerés”-ét (Tormay 1924, 385). Az *Abbé vacsorája vagy a hivatlan vendég* című, 1916-ban írt és egy családtag másolatában fennmaradt, kilencjelenetes némajáték a *Hoffmann meséi*

zenéjéhez készült (Tormay 1916). Ritoók Emma megemlíti, hogy a tulajdonképpen már 1918 őszétől szerveződő, Bethlen István politikájának támogatására hivatott Magyar Asszonyok Szövetségének elnöke e szervezet vezetőségébe zsidó származásúakat is bevont. Ismeretes, hogy később a *Napkelet* szerkesztője ugyanilyen családi háttérű s olykor kifejezetten baloldali szerzőket is segített. Szerb Antal szerint „sokoldalúan megértő volt; munkatársait hatalmas befolyásával is jótékonyan támogatta” (Szerb 1937, 351). „Az állástalanság [...] fenyegetően növekvő rész volt és a kenyér elnyerése nehéz. Amikor értesült szaladgálásaimról, pártfogásba vett” – írta Halász Gábor (Halász 1937). Kassák Lajos, Sötér István, Ottlik Géza, a németekkel szembe forduló diplomata Szegedy-Maszák Aladár és a húszas években kommunistává lett Lossonczy Tamás egymástól függetlenül állította, hogy Tormay Cécile rossz véleménnyel volt a nemzeti szocializmusról. A Népszövetségben remélte a megoldást az országok közötti feszültségre, mert félt újabb háborútól. Ezért is vette szívesen, hogy 1935-ben tagja lett a Nemzetközi Szellemi Együttműködés Bizottságának, amelyben Édouard Herriot (1872–1957) baloldali államminiszterrel, a Radikális Párt elnökével is hajlandó volt együtt tevékenykedni, aki a szovjet állam rendíthetetlen híve volt, élesen szemben állt Hitler rendszerével és később éveket töltött német fogságban. Fennmaradt Herriot egyik könyvének egy példánya, 1935. július 19-én Genfben keltezett szerzői ajánlással, Tormay Cécile följegyzéseivel. Mindennek alapján arra lehet következtetni, hogy az 1919-es proletárdiktatúra által fölkellett s a *Bujdosó könyv*ben a kommunista meggyőződésű „zsidók” ellen irányult indulat nem vonatkoztható egyértelműen az író egész pályafutására és általában a zsidó származásúakra. Ezért sem szerencsés, hogy jelenleg sokan csak e naplójegyzetek alapján tudnak munkásságáról. Elképzelhető, hogy Tormay Cécile utóbb fölismerte: zsidóság és a kommunizmus azonosítása veszélyes következménnyel járhat.

Általában véve nem célszerű, ha egy író magatartását mindvégig változatlanak tüntetjük föl. Tormay Cécile művelt volt, és jól érzékelte a körülmények változását. Az erőszakot elítélte, és nem hiányzott

belőle a türelem más szemléletű egyénekkel szemben. Kollarits Krisztina joggal állítja, hogy mindvégig elítélte a kommunizmust, de téved, amikor tagadja, hogy a szerkesztőnő olyanok írásait is közölte, akiknek ismerte kommunista meggyőződését (Kollarits 2010, 175). Némely kéziratok forrás nem állt a monográfus rendelkezésére, de Boldizsár Iván (Boldizsár 1934, 1935a és b), Ortutay Gyula (Ortutay 1934a és b, 1935) vagy Tolnai Gábor (Tolnai 1934a, b, c, 1935a és b, 1937) közölt írásai bizonyítják, hogy Tormay Cécile csak akkor nem engedélyezte a megjelenést, ha tudomást szerzett a szerző 1919-es tevékenységéről. Ortutayval egyik unokaöccsének felesége, Holló Valéria népművészeti gyűjtő ismertette meg a szerkesztőnőt, nem hallgatván el, hogy a Szegedi Fialok Művészeti Kollégiumának alapító tagja kommunista érzelmű. Lehetne arra gondolni, hogy az említett szerzők világnézetileg semleges cikkeket írtak a *Napkelet* számára, de ez nem felel meg a valóságnak, hiszen Boldizsárnak az erdélyi helyzetről írt röpiratszerű dolgozata (Boldizsár 1935c) a magyarság megosztottságát s az akkori magyar politikusokat hibáztatta, azt állítván, hogy a Magyar Párt „a magyarság legjobbjait a szabadkőművesek és a kommunisták táborába kényszeríti” (Németh 2001, 110). Herczeg Ferenc e cikk megjelentetéséért a *Pesti Napló* hasábjain felelősségre vonta a *Napkelet* szerkesztőjét (Németh 2001, 115–118). Mentegetőzés helyett egy szerkesztőségi cikk elutasította a bírálatokat és határozottan megerősítette a Boldizsár cikkében kifejtetteket („Erdély második Trianonja” 1936).

Noha a jogfosztástól népirtáshoz vezető magyarországi zsidóüldözés olyan súlyos tény, amelyhez hasonlót kevés nemzet huszadik századi történelmében lehet találni, zsidóellenes nézetek más irodalmakban is szerepet játszottak. Egykor Saul Bellow méltatta Wyndham Lewis munkásságát a Collegium Budapestben tartott előadásában. Amikor megkérdeztem véleményét e szerzőnek *Hitler* című könyvéről, azt válaszolta, Wyndham Lewis később megváltoztatta az álláspontját. Ezt az angol szerzőt ma kétségkívül a huszadik század jelentős regényírójaként, értekezőjeként és festőjeként tartják számon.

Fredric Jameson, az ismert marxista irodalmár könyvet írt róla. Ezra Pound zsidóellenes állításai közismertek, és a hozzáértő T. S. Eliot munkásságában is találhat hasonló elemeket. A Nobel-díjas Hamsun elbeszélő prózájának eredetiségét napjainkban már nem szokás vitatni. Céline legjobb művei Pléiade kiadásban olvashatók, az öngyilkosságba menekült Drieu la Rochelle, sőt a kivégzett Brasillach is méltatott szerző. Némely kelet-európai író is hajlott zsidóellenességre – nemcsak Octavian Gogát, de a fiatal Ciorant és Eliadet is lehetne említeni. A magyar irodalom jobboldaliként számon tartott alakjainak művészi teljesítménye talán kisebb, mint némely külföldi szerzőé, de aligha szerencsés, ha úgy teszünk, mintha nem léteztek volna.

Nemcsak politikai kifogást hoztak szóba Tormay Cécile tevékenységével szemben. Igaz-e, hogy a női nemhez vonzódott? Nem ismerem a választ. A *Fedra* című tragédia olasz nyelvű kézírásos ajánlásából mintha azt lehetne sejtetni, hogy a magyar író 1908 decembere és 1909 májusa között talán d’Annunzióval lehetett bensőséges viszonyban, ám e föltevést sem megerősíteni, sem cáfolni nem tudom. Ritoók Emma csak férfiakhoz fűződő kapcsolatáról tesz említést, és fönmaradt levelek is az ő véleményét erősítik meg, közülük néhány egy házassági tervről is szól, amelyet az akadályozott meg, hogy a férfi elesett a világháborúban. Saját nemével szemben esetlegesen tanúsított magatartása nem lehet irányadó alkotásainak mérlegelésében; a huszadik században sok jelentős nőíró nem a férfiak iránt érdeklődött, Colette-től, Gertrude Steintől és Virginia Woolftól Djuna Barnesig, Elizabeth Bishopig, Monique Wittigig vagy Hélène Cixousig.

Az is nehezíti annak eldöntését, mennyire jelentős Tormay Cécile elbeszélő prózája, hogy az ellentétes politikai indulatoktól terhelt szakirodalom kevésbé igazít el. Hosszú ideig jórészt hallgatott róla az irodalmárok többsége, az utóbbi években pedig szakszerűtlen megnyilatkozások is nyomdafestéket láttak, amelyek nincsenek összhangban a köz- vagy magángyűjteményekben fönmaradt forrásokkal. Túlzás volna azt hangoztatni, hogy a közelmúltig teljes hallgatás övezte a munkásságát. Szerepel a bő két évtizede készült *A magyarság-*

tudomány kézikönyve (Kósa 1991, 679) és a *Magyar művelődéstörténet* című kiadványban (Kósa 1998, 434), valamint *A magyar irodalom története* második és harmadik kötetében is (Szegedy-Maszák 2007, 2: 715, 743, 807–809, 815–817, 822; 3: 11, 12, 38, 216, 236). Előadások is foglalkoztak műveivel magyar nyelvterületen és külföldön. Csáth Géza által becsült (ifj. Brenner 2007, 125), d’Annunzio által 1907–1908-ban fordított (Tormay 1934b) elbeszéléseiről ezúttal éppúgy nem kívánok szólni, mint a *Bujdosó könyvről*. Legfőljebb annyit jegyeznek meg, hogy félrevezető ez utóbbinak „polifon jellegét” emlegetni, Bahtyinra hivatkozva (Csunderlik 2012, 74), hiszen a kiváló orosz szerző „önálló, egymástól elváló szövegek és tudatok sokaságá”-ról írt (Bahtyin 1976, 32). A *Bujdosó könyv* nem regény; jellegzetesen monologikus szöveg. „Nem műalkotás” – ahogyan Horváth János megállapította (Horváth 1937, 300). Mérlegelése inkább tartozik történetesekre, mint műalkotásokkal foglalkozó irodalmárookra.

Tormay szerkesztői és fordítói tevékenységére itt csak utalhatok. Az előbbiről Fábri Anna hangsúlyozta, hogy „a női szerzők közlésében [...] a *Nyugatot* is megelőzte”, „több mint száz” nőiről „közel háromszáz” írást jelentetett meg (Fábri 1996, 192). 2000 óta több szerző közölt kéziratot is hasznosító tanulmányt a *Napkeletről*. Egyikük leszögezte, hogy a folyóirat nemcsak a baloldali eszmét, de „a jobboldali radikalizmust” is elutasította (Tóth-Barbalics 2010, 41), másikuk kiemelte, hogy 1932 és 1935 között Németh Antal helyettes szerkesztő Tormay Cécile-lel teljes egyetértésben fiatal szerzők hosszú sorától közölt (N. Mandl 2007). Ehhez talán érdemes hozzátenni, hogy e folyóirat kezdettől fogva lényegesen több határon túli szerzőt foglalkoztatott, mint a *Nyugat*. A fennmaradt levelekből kiderül, hogy a folyóirat első négy és fél évfolyamát Tormay Szekfű Gyulával és Horváth Jánossal szorosán együtt működve felügyelte, s ez saját prózájának megítélését is érinti, hiszen Horváth a szerkesztő szövegeit is szigorúan megbíráta. Elbeszélései közül a *Megállt az óra* az irodalomtörténetnek 1923. szeptember 7-én és 12-én kelt levelében olvasható részletes szövegszerű meg-

jegyzései – saját szavával „szóbogarászásai” (Horváth 1923a, 2) – alapján módosult alakban jelent meg a folyóirat VIII. számában.

Tormay fordítói és kiadói tevékenységéről eddig alig írtak. A magyar legendákat – melyeknek tanulmányozása nyilvánvalóan segítette *Az ősi küldött* című történelmi regény megírását – Klebelsberg kérésére és a nyelvtörténész Jakubovich Emil ellenőrzésével ültette át magyar nyelvre, az *I Fioretti di San Francesco* (*Assisi Szent Ferenc kis virágai*) néven ismert, a tizenegyedik század végén élt névtelen szerzőtől származó mű általa készített változata négy kiadást ért meg, az irányításával megjelent *Napkelet Könyvtár* pedig több jelentős történeti forrás mellett *Az ember tragédiája* első kritikai kiadását is közölte.

Elbeszélő prózájának értelmezéséhez a régebbi szakirodalom nem mindig használható. Az egykorú méltatások közül Brisits Frigyesnek 1922-ben megjelent pályaképeire hivatkozhatnánk, amelyből a mai olvasó elsősorban a következő mondatot értékelheti: „Alakjainak külsejéről mitsem tudunk, mindég csak belsejünkben, sorsukban látjuk életüket” (Brisits 1922, 20). Amennyiben igaz, hogy a korai huszadik század európai és amerikai elbeszélőit erősen foglalkoztatta a szereplők tudata, Tormay is kifejezetten ilyen irányú prózát írt pályafutásának első két évtizedében. Jellemző, hogy Berzeviczy Albert, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke 1915. április 24-én kelt levelében megírta, mert „concessiókat” tett „a modernnek stilaris libertinismusának” (Berzeviczy 1915, 2–3). Szerb Antal – ki irodalomtörténetében nem is említette a *Bujdosó könyvet* – így összegezte véleményét róla: „Elbeszélő művészetének legszebb vonása, hogy nála a lélek és a környezet teljesen egyek, a lélek a környezet által alakul ki, a környezet a lélekben tükröződik, abban a ködös atmoszférikus egységben, ami Tormay nagy regényeinek az alapja és legfőbb értéke” (Szerb 1935, 498). Elgondolkodtató, hogy az író halála után így jellemezte a munkásságát: „A Nyugat-nemzedékkel nemcsak annyiban volt rokon, amennyire egy nemzedék tagjai elkerülhetetlenül rokonok szoktak lenni, ha tehetségesek: nyugatos volt a szó alapvető, a Nyugat-mozgalomtól független értelmében is, a nyugati irodalmak rajongója

és követője volt; és »nyugatos« volt művészi szándékának mélyén is, a művészetéről alkotott víziójában. Artisztikus író volt, a finom, lelkiismeretesen kidolgozott ritka szavak és hasonlatok írója, dekoratív tehetség és a szó nemes értelmében dekadens. Öncélú mondatokat írt [...]. Annak a stílusnak és stílussteremtő életérzésnek volt a hordozója, amely legmagasabb szintjét Babits Mihály fiatalkori verseiben és Kosztolányi Dezső és Tóth Árpád költészetében érte el” (Szerb 1937, 350).

Bevallottan ezt a jellemzést fogadta el Grendel Lajos, aki 2010-ben kiadott összefoglalásában „A Nyugat első nemzedékének prózája” alfejezetben tárgyalja Tormay Cécile munkásságát. A lévai születésű, Pozsonyban élő szerző irigylésre méltó helyzetben van, amennyiben nem igazán kell törődnie a magyarországi értelmiség megosztottságával. Szerinte az író művei közül az *Emberek a kövek között* „a művészileg leghibátlanabb”, „az egyik legjobb magyar lélektani regény” (Grendel 2010, 164). Majd háromnegyed évszázaddal korábban Schöpflin Aladár is arra a következtetésre jutott, hogy „tisza művészi szempontból ez a nagyobb érték, ha *A régi ház* alkalmasabb is a népszerűsége, a közérdeklődéshez közelebb álló tárgya miatt” (Schöpflin 1937, 211). Jellemző, hogy Móricz Zsigmond is becsülte Tormay első regényét (Móricz 1984, 43, 325).

Az 1911-ben megjelent regény első vázlatai 1890 és 1903 között készültek, amikor a fiatal lány a nyarat a szlavóniai Daruváron töltötte, az anyai részről zsidó származású Tüköry Alajosné kastélyában. Ennek a sokoldalúan művelt asszonynak ösztönzésére írta Tormay Cécile a korai elbeszéléseit. Az újabb szakirodalom legjelentősebb tanulmányában Kiss Gy. Csaba egyfelől kimutatta, hogy a szerző alaposan tanulmányozta a regény helyszínét, másrészt szövegszerű rokonságot sejtetett a Karszt hegységnek az *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* 1901-ben kiadott VIII. kötetében olvasható leírásával, megkockáztatva a föltevést, amely szerint „nem elképzelhetetlen, hogy Tormay Cécile is forgatta” e munkát (Kiss 2012, 3–4). Noha az író hagyatékából a sorozatnak csak korábbi változata

maradt fenn – amelyben szintén a VIII. kötet foglalkozik a térséggel (*Az Osztrák–Magyar Monarchia* 1892) –, nincs kizárva, hogy a későbbi kiadványt is olvasta, hiszen könyvtárának túlnyomó része megsemmisült a Rózsa utcai emlékszoza felbomlásakor, alighanem 1945-ben.

„Sokhúru érzések művészi nyelven való kifejezése, élénk, képet alkotó, testet öltő fantázia, érdekes elgondolás, mindvégig lekötő mese”: Lesznai Anna ezekkel a szavakkal méltatta Tormay Cécile első regényét a *Nyugatban* (Lesznai 1911, 599). Marcelle Tinayre (1870–1948) katolikus regényíró, Paul Bourget és Anatole France barátja, a nőmozgalomnak Ady által is számon tartott képviselője (Ady 1968, 160–162) – akinek azóta többször kiadott *Avant l’amour* (A szerelem előtt, 1897) című regényét Henry James „meglepő” („amazing”) teljesítménynek nevezte (James–Wharton 1990, 53), az újabban is megjelent *La maison du péché* (A bűn háza, 1900) angol fordításáról pedig Joyce 1903-ban közölt méltatást – 1914-ben így jellemezte a könyvet: „Egyáltalán nem »hölgy munkája«. Sem könnyed gyengédséget, sem negédséget nem találni benne”. Az ő értelmezése szerint Jella alakjának megjelenítése Nietzsche szellemét idézi, amennyiben „a jó és rossz szónak nincs jelentése a lány számára. [...] Nem képes lelkiismeret furdalásra, derűvel rombol, mert ártatlan és felelőtlen, akár a természet” (Tinayre 1914, i, iii). A francia író nyilvánvalóan a nőmozgalom szempontjából is értékelte Tormay Cécile első hosszabb elbeszélő művét.

A magyar regények sokszor azért is nehezen fordíthatók más nyelvre, mert a nemzeti történelemre tett utalások magyarázatot igényelnek. Az *Emberek a kövek között* a kivételek közé tartozik. Viszonylag könnyen rokonítható korabeli nyugati regényekkel. Marcelle Tinayre-hez írt levelében maga a szerző is emlékeztetett arra, hogy családi háttere egyaránt kapcsolta a magyarokhoz, a franciákhoz és a németekhez (Tormay 1914, IV). Szülei németül anyanyelvi szinten tudtak, s az állatorvos Tormay Béla angliai és franciaországi lánnyal taníttatta gyerekeit e nyelvekre. Tormay Cécile könyvtárának fennmaradt része azt igazolja, hogy Rilketől Pierre Louÿsig egy sor

1900 körül működött szerző munkáit korán megismerte, és a lipcsei Tauchnitz kiadó köteteinek jóvoltából az angol nyelvű irodalomról is alapos ismereteket szerzett.

Az *Emberek a kövek között* nemzetközi sikerét nemcsak a fordítások tanúsítják – Anatole France az 1914 első felében, a Calmann-Lévy által megjelentetett, majd 1918-ig három kiadást megért francia változat alapján becsülte nagyra a regényt –, de például az a francia nyelvű levél is, amelyet egyik jelentős kortársa, Edith Wharton (1862–1937) írt, az amerikai író nő életrajzírójának adatai alapján 1913. április 16-án (Lewis 1985, 343). Wharton úgy találja, „az erők lélektana” áll a regény középpontjában, s arra hivatkozik: a kiváló művésztörténész, Bernard Berenson (1865–1959) hívta föl a figyelmét a magyar regény értékeire, melyet mindketten németül olvastak (Wharton 1913), a Fischer Verlagnál először 1912-ben megjelent változatban. Tormay Cécile Olaszországban ismerte meg Berensont, aki Firenze mellett lakott. A sors fintora, hogy a zsidó származású tudóstól kapott levelei – ahogy Edith Wharton egyik regényének Berenson által elküldött példánya is – alighanem a korábban már említett emlékszoba megsemmisítésekor veszhettek el.

Tormay föltehetően a *The House of Mirth* (1905) (Kiss Marianne fordításában *A vigasság háza*, 2008) című regényt kapta meg Berensontól. E könyv sokat utazó, jó módú szereplőinek világa meglehetősen távol esik az *Emberek a kövek között* lapjain meglevenített, Isten háta mögötti létformától, legföljebb a belső nézőpont, a metaforikus beszédmód és a főszereplő öngyilkosságba vezető sorsa alapján tételezhető föl rokonság a két mű között. Inkább lehetne párhuzamot vonni két angol írónőnek 1915-ben kiadott első regényével. Virginia Woolf *The Voyage Out* (Tandori Dezső átköltésében *Messzeség*) és Dorothy Miller Richardson *Pointed Roofs* (Csúcsos házak) című könyvéhez hasonlóan az *Emberek a kövek között* is a női tudatfolyam nyelvének a megteremtésére tett kísérlet. Figyelemre méltó, hogy Tormay – angol kortársaival ellentétben – első nagyobb vállalkozásával nem önéletrajzi regény létrehozására törekedett. A főszereplő a hegyek között élő,

olasz anyától és horvát apától született, magányos, kiszolgáltatott, betűt nem ismerő, még a saját korát sem tudó kecskepásztorlány, vagyis alkotója a sajátjától merőben különböző világot épít föl.

Jella független személyiségnek bizonyul; jellemzése inkább szabadelvű, mintsem értékörző tollára vall.

Mivel a belső cselekmény elsődleges, a külső események megélt időnek rendelődnek alá. Tormay Cécile ismerhette Bergson korai munkáit, így a *Matière et mémoire* (Anyag és emlékezet 1896) című kötetet is. „A temetés, az utolsó éjszaka, minden, ami tegnap és ma történt, hátrább húzódott az emlékezetében. A régi napok pedig toldóttak előbbre [...], mintha visszafele menne a hajdani életén át és újra látna mindent, ami elmúlt... messziről, homályosan” (Tormay é. n., 115, 201). Az ehhez hasonló mondatok jelzik, hogy e regény a megélt időt állítja előtérbe. Nincs kizárva, a mélylélektan is ösztönözhetette a tudattalan síkján végbemenő folyamatoknak megjelenítését. Az életelen, ahogyan Jella látja, megelevenedik. A tanulatlan lány látomása az őt körülvevő világról rendkívüli erővel jut kifejezésre. A természet a lelki folyamatok kivetítődése. Az itt és most a máshol és máskor történnék rendelődik alá; a regény nyelvében a metafora és a hasonlat játszik meghatározó szerepet. A főszereplő öngyilkosságának belső nézőpontú megjelenítése figyelemre méltóan juttatja érvényre a képzelet alkotó tevékenységét. Az *Emberek a kövek között* politikai előítéletektől független, kiválóan megszerkesztett, öntörvényű alkotás. Jelentékeny hozzájárulás a korai huszadik század magyar regényirodalmához.

A régi ház merőben különbözik elődjétől. Önéletrajzi vonatkozásai feltűnőek, ezért értelmezéséhez nem indokolatlan figyelembe venni az író nő családi hátterét. Az újabb tanulmányok hol gentry, hol tisztán német eredetűnek minősítik az írónőt. Anyja, munkácsi Barkassy Hermine apai részről szinte kizárólag magyar köznemesi elődök leszármazottja volt. Apai ágon sem maradéktalanul német eredetű fölműnői voltak, hiszen egyik dédanyját géreskáli Bottyán Borbálának hívták, a másik, Caroline de Brioux, pedig hugenotta családból

származott (Hankiss 1939, 12). Tekintettel arra, hogy Tormay Béla (1838–1906) mezőgazdász, apja, Károly (1804–71) orvos volt, Barkassy Imre pedig a magyar protestánsok jogi képviselője Bécsben, Csekő Ernőnek kell igazat adni, aki szerint „Tormay Cécile családjára, apjára, nagyapjára egyáltalán nem volt jellemző a dzsentri életút, a dzsentrinek tulajdonított mentalitás” (Csekő 2009, 412). 1859-ben Tormay Károly ugyan vásárolt pár száz holdat Nádudvaron, ám ott Béla fia – az 1873-ban általa létrehozott Állatorvosi Tanintézet, később Főiskola első igazgatója s az 1880-ban alapított Állatorvosi Egyesület kezdeményezője, majd huszonöt éven át elnöke, 1899-től a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja – olyan mezőgazdasági létesítményt irányított, amelyet a község történetírója joggal minősített tőkés nagyüzemnek (Balázs 2001, 525).

A másik tényező, melyet esetleg figyelembe lehetne venni, *A régi ház* megközelítéskor a képi megjelenítés. Az író nő olyan kiadásokban olvasta Charles Dickens, Jules Verne vagy Pierre Louÿs műveit, amelyek kép és szöveg kölcsönhatásáról győzhették meg. Sőt, szülei könyvtárában az *Aurora*, *Emlény*, *Parthenon* és más reformkori zsebkönyvek (almanachok) példányai is a kétféle közeg (médiium) egymást kiegészítő szerepköréről győzhették meg. *A régi ház* Batthyány Gyula gróf (1887–1959) rajzaival jelent meg, aki az első magyar miniszterelnök dédunokája volt és utóbb, 1952-től öt évet töltött Márianosztra börtönében. Az a tíz kép, amelyet a regényhez készített, tudomásom szerint az író nővel folytatott eszmecsere eredményeként jött létre, következésképp lehetséges a könyvet az első kiadás alapján, a képeket figyelembe véve olvasni. Noha az író nő egyáltalán nem volt érzéketlen a festészet s szobrászat iránt – már 1898-ban írt Nürnberg művészetéről és nagyon jól ismerte az olasz reneszánsz alkotásait –, nem becsülném túl képzőművészeti ízlését, de nem tagadnám, hogy regényében döntő szerephez jut a látvány.

Már az első bekezdésben érzékelni lehet a nézőpont jelentőségét: „Este volt. A tél fehéren hullott a földre. A havazáson át nagy jegenyék jöttek a kocsi elé. Kisértetiesen, lombtalanul jöttek a mozdulatlan

sikon. Mögöttük hegyek keltek fel a hóban. Kicsiny templomtornyok, háztetők torlódtak egymás fölé. Elszórt apró négyszögek gyulladtak meg.” Ulwing Kristóf építőmester alakját, aki „hidegen számolt, száanalom nélkül” (Tormay 1914, 5, 12), Spiegel Józsefről (1787–1842) mintázta az író nő, aki 1831-ben álgyesti Tüköry néven nemességet kapott. Ez az ácsmesterből lett vállalkozó valóban számottevő szerepet játszott a reformkori Pestben, támogatván Széchenyi vállalkozásait. Egyik építője és bérlője volt a hajóhidnak, Adam Clarkkal együtt részt vett az állandó hídra vonatkozó kezdeményezésben, majd a hengermalom társaságnak is tagja lett, sörházat létesített, és a lóiskola megteremtéséhez is hozzájárult (Széchenyi 26, 133, 198, 233, 265, 316, 322, 389, 431, 443, 448). Mivel Tormay Cécile már nem ismerhette e dédapját, Széchenyi naplójának rá vonatkozó részleteit pedig legföljebb Vizota Gyula jóvoltából olvashatta, főként azóta elveszett vagy ismeretlen helyre került levelekből és Tüköry Hermine-től (1817–1902), attól a nagyanyjától szerezhette ismereteit, akinek személyisége ösztönözte Ulwing Anna alakjának megformálását. Ha nem tévedek, ők a regény legszerencsésebben megalkotott szereplői. A tények alárendelődnek a képzeteknek: a regénybeli ácsmester nem hal meg a forradalom előtt, túléli azt.

Sebastian Ulwing órásmester, a kiváló üzletember Démokritosz olvasó öccse ismereteim szerint merőben költött szereplő. Kristóf haszonelvű, erős ember, Sebastian a művészetek világában él. Szembeállításukat erősíti, hogy az építőmester a gyorsan fejlődő Pestben, az órák viszont a budai várban lakik. *A régi ház* egyenetlenebb, mint az *Emberek a kövek között*. Noha Anna jellemzése korántsem árnyalatlan és szerepköre lényeges, hiszen elsősorban ő hivatott megtestesíteni a német polgár elmagyarosodását, e folyamat megjelenítéséből nem hiányzik a giccs kísértése. Amikor hallja, hogy egy forradalmár szónok a sajtó szabadsága mellett kardoskodik, a fiatal lány tudatában végbemenő változást érzékeltető beszédmód súrolja a szónokias közhelyszerűséget: „a kis Ulwing Anna öntudatlanul beleolvadt abba a nagy tavaszba, mely most beszélt először hozzá” (Tormay 1914a, 52).

A régi ház cselekményében az 1848-as pesti forradalom a fordulópont. Lamberg meggyilkolása után Pest bombázása is szerepel a regényben. A mozgóképekből ismert áttűnésre emlékeztet az a fogás, amelyhez az író folyamodik, amidőn a nézőpont az egyik partron történekről a másikon végbement eseményekre vált át. A készen kapott anyag ismét ötvöződik a kitalálttal. A Tüköry-család sokáig őrizte azt az ágyúgolyót, amely elvitte a Fürdő (ma József Attila) utcai házuk egyik sarkát. Ez az ágyúgolyó azután abba az emlékszobába került, amelyet 1945-ben fölszámoltak. Az osztrák lövéstől eltalált órásmester halálának megjelenítése ékes példa arra, hogy a szerző korábbi regényéhez hasonlóan *A régi ház* is a szereplők tudatát állítja előtérbe.

A budai vár visszafoglalását elbeszélő részletben megkülönböztetett hangsúlyt kap, hogy az építőmester fölkiált: „– Győztek!” Anna nevetni kezd, majd így szól öccséhez: „– Hallod Kristóf, győztünk!” (Tormay 1914a, 83) A regény ironiájától elválaszthatatlan, hogy az építőmester keresztnevét viselő unoka sorsa mintegy ellenképe a nagyapának: egyikük gyarapít, másikuk csak veszíteni képes.

Tormay Cécile-ről köztudott, hogy kezdettől fogva támogatta Horthyt. Ezért is lehet joggal bírálni. Részleges magyarázatként talán megemlíthető, hogy Ritoók Emmához hasonlóan voltak főntartásai a Habsburg-családdal szemben, amelyek legalábbis részben családi hagyományra vezethetők vissza. Tüköry nagyanyjától tudta, hogy Világos után az osztrákok letartóztatták és börtönbe zárták Barkassy Imrét (1805–1871), akit a történettudomány Kossuth legkorábbi hívei közé sorol (Barta 1966, 100-105, 107–108). Az író nő polgári szemléletének szerves része volt, hogy föltétlenül tisztelte 1848–49 örökségét. Egyik testvére, Tormay Vera többször is elbeszélte, hogy apjuk Görgeyt is Kossuth szemével látta. Amikor egy alkalommal Visegrádra vitte gyerekeit kirándulni, rámutatott egy öregúrra és ennyit mondott: – Az áruló. Tormay Cécile 1914 júniusában keltezett följegyzéseiben olvashatók a következő szavak: „Az osztrák uralom, ha bajban van, akkor megalázkodik és engedékeny. A mely pillanatban a bajból megszabadult, nem látja többé a megszabadítást, csak azt,

hogy a hatalma megint biztonságban van és kétszeresen visszaél vele” (Tormay 1914b). A háború végére Tormay Cécile-t francia barátai már értesítették arról, hogy a győztes hatalmak semmiképpen nem fogadnának el állami vezetőt a Habsburg családból, Horthy ellen viszont nem emelnének kifogást.

Az uralkodó házzal szemben tartott távolság érzékelhető a *Hogy volt akkor?* című, 1917-ben papírra vetett, kéziratban maradt jelenetben, melynek szereplői ötven évvel később emlékeznek vissza az utolsó magyar király koronázására. „Sok királynak mondtunk mi sakkot akkoriban” - jelenti ki az egyik szereplő, majd a következő, talán kissé fanyarnak szánt jellemzés olvasható IV. Károlyról: „érezni lehetett, hogy szeretni akar minket, hogy szeretné ha szeretnénk” (Tormay 1917, 33, 42). Annyi bizonyos, hogy szerzője soha nem közölte nyomtatásban az említett jelenetet. Türelmet tanúsított atyafiságának királypárti tagjaival szemben, de csak ugyanúgy, ahogy az általa baloldalinak tekintett rokonait is megértéssel fogadta el.

A régi ház a történelem kisajátításáról is szól. A megtörtént azonnal átminősül. Halála után az órásmestert vértanúként ünneplik. Bátyja, az építőmester a forradalom hatására dönt a magyarság mellett. Miután Sebastian meghalt, saját irodájának ajtajáról letépi a „Canzellei” táblát. A fejezet ezekkel a szavakkal ér véget: „Mellényzsebéből kivette a palérceruzát. Egy pillanatig gondolkozott: t-vel írják-e vagy d-vel? Aztán nagy, erős betűkkel odaírta az ajtóra: // IRODA” (Tormay 1914a, 91).

Ez a mű annyiban sikerült regény és nem épületes tanmese, amennyiben egyáltalán nem felhőtlennek tünteti föl a német polgárság magyarosodását. A megsemmisüléstől „undorodó”, magányát mélyen átélő építőmester „fáradtan, öregén” néz magára a tükörben. Úgy érzi, „semmit sem ért el, amit a saját benseje számára akart”. Amikor kapcsolatot akar teremteni unokáival, kénytelen elismerni: „olyan nagy távolság van a nemzedékek között, hogy még a szavak is mást jelentenek számukra” (Tormay 1914a, 95, 101, 100, 95). A regény élesen szembeállítja a polgári életmódot a nemesivel; Ulwing Anna és Illey Tamás házassága nem bizonyul szerencsésnek.

Némelyek a *Buddenbrooks* hatását vélték fölfedezni *A régi házban*. Schöpflin Aladár joggal utalt arra, hogy „ami hasonló van a kettő között, nem Thomas Mann személyes tulajdona”, és a magyar regény „múlt szemléleté”-ben Anatole France ösztönzését vélte fölismereni (Schöpflin 1937, 210). Szerb Antal úgy vélekedett, Tormay „pesti patriciusai a magyar irodalom legészakibb, legskandinávabb figurái”, s a regény írásmódja „semmi rokonságot nem mutat a fiatal Thomas Mann széles naturalizmusával. Az igazi mester, azt hiszem, Jens Peter Jacobsen lehetett” (Szerb 1937, 350). A dán szerző két regénye, a *Fru Marie Grubbe* és a *Niels Lyhne* 1911-ben Ritoók Emma fordításában jelent meg (Jacobsen 1911), és Tormay Cécile akár már a magyar változat elkészülte előtt ismerhette őket német kiadásban. Ettől függetlenül megkockáztatnám, hogy művészet és a haszonelvűség irányította polgári értékrend feszültsége éppúgy érzékelhető Thomas Mann családregegyében, mint *A régi házban* vagy Márai némely művében. Mindhármuknál a romantika örökségével hozható összefüggésbe. A Liszt által zenei központtá alakított Weimarba készülődő Walter Ádám a következőket mondja Ulwing Annának: „– Tudja-e, hogy az atyám szégyenli az anyám művészetét? [...] Ez a maguk társadalma. Csak az legyen érték, amit rőffel és lattal lehet megmérni” (Tormay 1914a, 107).

Az órás, az építőmester és a züllésből öngyilkosságba menekülő unoka halálának megjelenítésében figyelemre méltóan érvényesül a belső nézőpont. A cselekmény e három jelenet köré szerveződik. Az idősebb Ulwing Kristóf halálával véget ér a regény legjobb része. Anna férjének, Illey Tamásnak alakja alighanem a könyv leggyengébb pontja. Ezt még az ironia sem ellensúlyozhatja, mely a házasság sikerületlenségét minősíti. Walter Ádám már az 1882-ben bemutatott *Parsifal*ról beszél; Illey Tamás csak a cigányzenét érti. Talán az Illey-házaspár viszonyát ecsetelő részben érezhette Szerb Antal Jacobsen, pontosabban a *Niels Lyhne* címszereplőjének szüleine vonatkozó korai szövegrészek, illetve a szobrász Eric és Fennimore kapcsolatának sorsát elbeszélő tizenegyedik fejezet hatását. Mindkét esetben a lehe-

tő legjobban induló házasság a két fél elidegenedését vezet. Férj és feleség „még mindig igyekeznek mosolyogni egymásra és ünnepélyes szavakat váltani, de bensejükben éhség és szomjúság gyötri őket, és tekintetük kezd egymástól félni” (Jacobsen 1911, 141). A magyar regényben ez a folyamat azt is hivatott sugallni, hogy a nemesség polgárosodása nem fokozatosan előrehaladó, békés átmenet, hanem inkább válsággal terhelt folyamat. Walter Ádám és Ulwing Anna barátsága már-már azt sejteti, hogy a polgárnak az önfeladás kockázatával kell szembe néznie, ha a volt nemességhez próbál közeledni.

A szerelem régen elmúlt, és ironikus hatást kelt, hogy Annának el kell adnia a pesti házat, hátat kell fordítania a polgári örökségnek, hogy megvásárolhassa azt a birtokot, amelyet férje családjá elveszített. Az iróniát csak fokozza, hogy Illey Tamás ezt már nem éri meg. A regény végkicsengése korántsem fölemelő. Anna két pesti járókelő beszélgetését hallja:

„– Ez valamikor Ulwing építőmester háza volt. [...]”

– Sohase hallottam, hogy más is létezett ebből a családból. Ulwing Sebestyén, – dűnyögte a fiatalabbik elmenőben, – az sokat tett a hazáért” (Tormay 1914a, 253).

Tormay Cécile harmadik regényének, *Az ősi küldött* című regényhármasnak inkább csak az első két részéről lehet igazán érvényes ítéletet alkotni, mert a harmadikat nem tudta befejezni. Noha sok följegyzést készített *A fehér barát*hoz, sőt egyes részeit meg is írta, a munkát Kállay Miklós fejezte be. „Ez a pestis-leírás Tormay Cécile legnagyobb alkotása” (Szerb 1937, 351). Szerb Antalnak ez az ítélete *A családlökői hatyúról* ráirányítja a figyelmet annak a járványnak a megjelenítésére, amely az 1933-ban megjelent első kötetnek valóban legfőbb értéke. Hankiss János könyvéből lehet tudni, hogy az író 1925-ben kiadott német fordításban olvasta Defoe *A Journal of the Plague Year* (Napló a pestisjárvány évéből, 1722) című munkáját (Hankiss 1939, 262). A följegyzésekből kiderül, hogy történeti, régészeti, néprajzi és nyelvészeti munkák hosszú sorát tanulmányozta, mielőtt hozzálátott

a munkához. Szoros kapcsolatban állt Szekfű Gyulával, Horváth Jánossal, Tolnai Vilmosmal, Pais Dezsővel és más tudósokkal, akiktől szakmai tanácsokat kért és kapott.

Az *ősi küldött* egészen más helyzetben készült, mint a két első regény. Az 1914. június 23-án elkezdett, *Feljegyzések* című kéziratból nyilvánvaló, hogy az akkor éppen külföldön tartózkodó Tormay Cécile egyáltalán nem gondolt arra, hogy az általa nagyon ellenszenvesnek tartott Ferenc Ferdinánd meggyilkolása világháborúhoz vezet. A hadüzenet után azonnal rádöbbsent, hogy egyszer s mindenkorra eltűnt az a létforma, amelyben ő világpolgárként szabadon utazott betű szerinti és átvitt értelemben. Hamarosan meg kellett tapasztalnia, hogy olyanok is a másik oldalon harcolók igazát hangoztatták, akik közel álltak hozzá. D'Annunzio például *Ode pour la résurrection latine* (Óda a latin föltámadásért) címmel a *Le Figaro* augusztus 13-án megjelent számában támadta az olasz kormányt, amiért nem állt rögtön a franciák mellé. A következő években Tormay Cécile önkéntes ápolónőként sebesültekkel került mindennapi érintkezésbe. Barátai s rokonai közül többen elesetek, Béla öccse nagyon súlyos sérüléssel került vissza a frontról. Az évtized végén már jelentkezett az írónő szívbaja, amellyel azután bő másfél évtizedig küzdött, s amely végül a halálát okozta.

A halál képeit Az *ősi küldött* első két kötetében minden bizonnyal a háború alatt szerzett személyes emlékekre is vissza lehet vezetni. Ung, a főszereplő „szajnamenti kolostor káptalanházából a vágvölgyi monostori menedékhely tűzfényes füstös szegletén át” érkezik egy pestissel, majd tatárjárással sújtott országba (Tormay 1934a, 106). Elveszíti a nőt, akit szeret, és megtapasztalja, hogy Európa nem segít az idegen betöréssel szemben. Először akkor érzi úgy, hogy elhagyta a keresztény Isten, amikor Kinga is meghal a pestisben. Az első kötetnek ez a részlete mutat rokonságot Jacobsen regényének a harmadik és negyedik fejezetével, amely arról tudósít, hogy Niels Lyhne hiába imádkozott, szeretett nagynénjét, Edelét elragadta a halál. „Hitével nem tudta a csodát le bűvölni az égből [...]. Teljes némaság maradt

a lelkében” (Jacobsen 1911, 38). Ung hitehagyottsága csak fokozódik, amidőn azt látja, a keresztény világ nem mutat részvétet a pogányok által barbár pusztítással szétrombolt ország iránt.

Tormay Cécile mérhetetlen keserőséggel tapasztalta az általa rajongásig imádott franciák viselkedését az 1920-ban kötött békeszerződés idején. A történelmi Magyarország elvesztése nagyon sokakat mélyen megrázott, s neki arról is kellett értesülnie, hogy a román katonák a Barkassyak birtokát és sírjait is lerombolták, az Arad megyei Álgysten. A következő években sok magyar szerző fordult a múlthoz, hogy választ próbáljon találni arra a kérdésre, mi vezethetett a súlyos területvesztéshez. Ezzel is magyarázható a történelmi regény divatja az 1920 utáni években, amikor a történettudomány is kiváló teljesítményeket hozott létre. Móricztól, Krúdytól és Kosztolányitól Kós Károlyig, Makkai Sándorig, P. Gulácsy Irénig, Szentmihályiné Szabó Máriaig, Komáromi Jánosig, Harsányi Zsoltig, Kodolányi Jánosig, Surányi Miklósig, Németh Andorig, Berde Máriaig és Nyirő Józsefíg nagyon különböző szemléletű írók folyamodtak ehhez a műfajváltozathoz, melynek kényessége jórészt onnan származik, hogy óhatatlanul is kiéleződik benne tényszerűség és kitaláltság feszültsége. Az *ősi küldött* megközelítése ezekhez a nagyon eltérő színvonalú művekhez viszonyítva lehetne méltányos, ilyen összehasonlító vizsgálódásra azonban itt nem vállalkozhatom.

Ezúttal talán elég annyit megjegyezni, hogy a regényhármásban viszonylag kevés történelmi forrásokból átemelt anyag szerepel. A kivételek közé tartozik a hivatkozás Anonymus krónikájára, mely magyarul Pais Dezső szakszerű fordításában és jegyzeteivel a *Napkelet* könyvsorozatában jelent meg (*Magyar Anonymus* 1926). A *tűzparton*ban olvasható, hogy az Anonymus munkáját lemásoló Ung sérelmezi, miért nem jegyzett föl semmit sem „magister Péter” „a mi eleink vallásának mivoltáról” (Tormay 1934a, 142). Amikor egy pap ezekkel a szavakkal igyekszik indokolni az országnak tatárok általi pusztulását: „– Vétkeztünk! Vétkeztünk és ímé bűnhődünk kell!”, majd arra hivatkozik, hogy „a pogány szokás csak baromi oktalanságú népeknek

való”, Ung azzal érvel, hogy akik ezt hirdetik, olyan „Külső országokból bejött papoktól vették” át e vélekedést, akik által „kezdetben idegen nyelveken szólalt meg itt az Úr Jézus” (Tormay 1934a, 63, 68–69). A keresztény külhön értetlenségét és a magyarok megosztottságát látván – mindkettőnek érzékeltetésében fölfedezhetők áthallások, amelyek azonban soha nem kapnak túlzott hangsúlyt –, Ung „a régi istent akarja keresni” (Tormay 1934a, 74). Tormay Cécile-nek volt tudomása arról, hogy az első világháború után megélnékül az érdeklődés a pogány magyarság iránt. Az író nő hívő katolikus volt, s talán ez is érthetővé teszi, hogy *A túlsó parton* cselekménye kudarchoz vezet. A főszereplőnek sikerül megtalálnia az utolsó táltost egy szinte áthatolhatatlan délvidéki rengeteg közepén. A pogánysággal szembe-sülés azonban zsákutcába torkollik: a régi örökséget megtestestítő aggyastján már némaságra van kárhozthatva, egyetlen leszármazottja pedig „az új hit erejét” keresi (Tormay 1934a, 275).

A más kéz által befejezett harmadik részről nem próbálnék ítélni. Megelégednék azzal a föltevessel, hogy *Az ősi küldött* elhibázottnak tünteti föl a hiedelmet, amely szerint bizalmatlannak kell lenni az idegenekkel szemben és a magyarság sorsának alakításához a kereszténység előtti időkben lehet keresni fogódzót. Már Hankiss János is úgy látta: „Ung küldetése – szerencsére – nagyon általános maradt. Sehol nem válik »tanná«, sehol sem ad pontosan fogalmazott leckét” (Hankiss 1939, 207).

Szerb Antal – ki az első két kötet alapján úgy vélte, *Az ősi küldött* „stílusművészetének legmagasabb pontján mutatja be” a szerzőjét – abban látta Tormay Cécile fő érdemét, hogy írásmódja „nem a magyar próza mikszáthi anekdotázó hagyományaiból nő ki”, hanem külföldi ösztönzésekből merít (Szerb 1935, 498, 497). 1925-ben Marcelle Tinayre Selma Lagerlöf, Glazia Deledda, Mrs. Humphry Ward, Edith Wharton és Matilde Serao műveivel hasonlította össze Tormay Cécile alkotásait (Tinayre 1925, iii). Lagerlöffel, Edith Whartonnal és Matilde Seraoval a magyar író nő személyes kapcsolatba került, ez utóbbi 1907-ben kézírásos ajánlással küldte el *Dopo Il Perdono*

(Miután a kegyelmet) című kötetét. Elképzelhető, hogy az *Emberek a kövek között* és *A régi ház* értelmezését elősegíti, ha a huszadik század elején működött nőírók munkásságának ismeretével közelítjük meg őket.

HIVATKOZÁSOK

- ADY Endre (1968) *Összes prózai művei: Újságcikkek, tanulmányok VIII. S. a. r. Vezér Erzsébet*. Budapest: Akadémiai.
- ASHBERY, John (2000) *Other Traditions. (The Charles Eliot Norton Lectures.)* Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Az Osztrák-magyar Monarchia írásban és képen: Az osztrák tenger mellék és Dalmácia* (1892). Budapest: Magyar Királyi Államnyomda.
- BALÁZS Sándor (2001) *Nádudvar története*. Budapest: Tarsoly.
- BARTA István (1966) *A fiatal Kossuth*. Budapest: Akadémiai.
- BERZEVICZY Albert (1915) [Levél Tormay Cécile-hez, 1915. ápr. 24. Magántulajdon.]
- BOLDIZSÁR Iván (1934) „Valaki imádsága”, *Napkelet*, 12: 540.
- BOLDIZSÁR Iván (1935a) „A spanyol nagyság titka. Somerses Maugham: Don Fernando”, *Napkelet*, 13: 625–629.
- BOLDIZSÁR Iván (1935b) „Magyar néző”, *Napkelet*, 13: 674–676.
- BOLDIZSÁR Iván (1935c) „Erdély második Trianonja: Az erdélyiek gondoljai, problémái, társadalmi feszültségei”, *Napkelet*, 13: 733–740.
- ifj. BRENNER József (CSÁTH Géza) (2007) *Napló (1906–1911)*. Szabadka: Szabadegyetem.
- BRISITS Frigyes (1922) „Tormay Cécile”. Különlenyomat *Magyar Kulturából*.
- CSEKŐ Ernő (2009) „Tormay Cécile, illetve Herczeg Ferenc szekszárdi kötődéséről illetve családjaik történetének szekszárdi időszakáról”, *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve*, XXI: 395–437.
- CSUNDERLIK Péter (2012) „Tudóvésztes diákok’: A galileisták képe Tormay Cécile *Bujdosó* könyvében”, *Kommentár*, 3: 66–78.
- „Erdély második Trianonja – mégegyszer” (1936) *Napkelet*, 14: 44–46.
- FÁBRI Anna (1996) „A szép tiltott táj felé”: *A magyar író nők története két századforduló között (1795–1905)*. Budapest: Kortárs.
- GINTLI Tibor (szerk.) (2010) *Magyar irodalom*. Budapest: Akadémiai.
- GREDEL Lajos (2010) *A modern magyar irodalom története: Magyar líra és epika a 20. században*. Pozsony: Kalligram.
- HALÁSZ Gábor (1937) „Emlékezés a szerkesztőnőre”, *Napkelet*, 15: 338.
- HANKISS János (1939) *Tormay Cécile*. Budapest: Singer és Wolfner.

- HORVÁTH János (1923a) [Levél Tormay Cécile-hez, szept. 7. Magántulajdon.]
- HORVÁTH János (1923b) [Levél Tormay Cécile-hez, szept. 12. Magántulajdon.]
- HORVÁTH János (1937) „Tormay Cécile írói pályája”, *Napkelet*, 15: 295–303.
- JACOBSEN, J. P. (1911) *Liehne Niels. Grubbe Mária*. Ford. Ritoók Emma. Budapest: Révai.
- Henry JAMES and Edith WHARTON (1990) *Letters 1900-1915*. Edited by Lyall H. Powers. New York: Charles Scribner's Sons.
- KISS Gy. Csaba (2012) „Egy magyar regény horvát világa (Tormay Cécile: *Emberek a kövek között*). Gépirat.
- KOLLARITS Krisztina (2010) *Egy bujdosó írónő – Tormay Cécile*. Vasszilvágy: Magyar Nyugat Könyvkiadó.
- KORNFELD Móric (2006) *Triantonól Trianonig: Tanulmányok, dokumentumok*. Közreadja Széchenyi Ágnes. Budapest: Corvina.
- KÓSA László (szerk.) (1991) *A magyarságtudomány kézikönyve*. Budapest: Akadémiai.
- KÓSA László (szerk.) (1998) *Magyar művelődéstörténet*. Budapest: Osiris.
- LESZNAI Anna (1911) „Emberek a kövek közt [sic!]: Tormay Cécile regénye”, *Nyugat*, 4. I: 598–599.
- LEWIS, R. W. B. (1985) *Edith Wharton: A Biography*. New York: Fromm International.
- Magyar Anonymus: Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről* (1926) Fordította, bevezette, jegyzetekkel és térképpel ellátta Pais Dezső. Budapest: Magyar Irodalmi Társaság (A Napkelet könyvtára 14).
- N. MANDL Erika (2007) „A Napkelet és a művészetkritika: Kapcsolódás a korszak meghatározó eszmétörténeti irányzataihoz”, *Magyar Könyvszemle*, 123: 468–486.
- MÓRICZ Zsigmond a Nyugat szerkesztője: *levelek* (1984) Válog., szerk. és utószó: Tasi József. S. a r. és jegyz.: H. Bagó Ilona [et al.]. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum.
- NÉMETH László (2001) *Magyarok Romániában: Az útirajz és a vita*. Egybegyűjtötte, a szövegeket rendszerezte, az előszót írta és a jegyzeteket összeállította Nagy Pál. Marosvásárhely: Mentor.
- ORTUTAY Gyula (1934a) „A magyarság néprajza I: A magyarság tárgyi néprajzának első fele”, *Napkelet*, 12: 99–101.
- ORTUTAY Gyula (1934b) „Budai György művészete”, *Napkelet*, 12: 135–138.
- ORTUTAY Gyula (1935) „Madarassy László: Műkedvelő magyar pásztorok”, *Napkelet*, 13: 405–406.
- SCHÖPFLIN Aladár (1937) *A magyar irodalom története a XX. században*. Budapest: Grill Károly.
- Gróf SZÉCHENYI István (1937) *Naplói. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Dr. Viszota Gyula. Ötödik kötet (1836-1843)*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály (1998) „A kánonok hiábavalósága”, *Alföld*, 44. 3: 42–53.
- SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY (főszerk.) (2007) *A magyar irodalom története*. Budapest: Gondolat.
- SZERB Antal (1935) *Magyar irodalomtörténet*. Második, átdolgozott kiadás. Budapest: Révai.
- SZERB Antal (1937) „Tormay Cécile”, *Nyugat*, 30. I: 350–351.
- TINAYRE, Marcelle (1914) „Préface”, in Cécile de Tormay. *Au pays des pierres*. Traduit du hongrois par Marcelle Tinayre et Jean Guerrier. Paris: Calmann-Lévy, i-vi.
- TINAYRE, Marcelle (1925) „Introduction”, in Cécile de Tormay. *Le livre proscriit: Scènes de la révolution communiste en Hongrie*. Paris: Plon, i-xi.
- TOLNAI Gábor (1934a) „Török Sophie: Boldog asszonyok”, *Napkelet*, 12: 171.
- TOLNAI Gábor (1934b) „A Magyar Nemzeti Múzeum Hírlaposztálya”, *Napkelet*, 12: 419–420.
- TOLNAI Gábor (1934c) „Kós Károly: Az országépítő”, *Napkelet*, 12: 480–481.
- TOLNAI Gábor (1935a) „Aldous Huxley: Szép új világ”, *Napkelet*, 13: 55–56.
- TOLNAI Gábor (1935b) „Mohácsi Jenő: Lidércke”, *Napkelet*, 13: 393–394.
- TOLNAI Gábor (1937) „Vajthó László: Két költőnemzedék”, *Napkelet*, 14: 627–628.
- TORMAY Cécile (1914a) *A régi ház: Regény*. Batthyány Gyula gróf rajzaival. Budapest: Singer és Wolfner.
- TORMAY Cécile (1914b) *Feljegyzések*. [Kézirat, magántulajdon.]
- TORMAY Cécile (1916) *Az Abbé vacsorája vagy a hivatlan vendég: Némajáték IX jelenetben*. [Kézirat másolata, magántulajdon.]
- TORMAY Cécile (1917) *Hogy volt akkor? Emlékezés I jelenetben*. [Kézirat másolata, magántulajdon.]
- TORMAY Cécile (1919?) B. K. [Kézirat, magántulajdon.]
- TORMAY Cécile (1924) „Anatole France: Találkozásom a mesterrel”, *Napkelet*, 2: 385–388.
- TORMAY Cécile (1934a) *Az ősi küldött. A túlsó parton*. Budapest: Genius.
- TORMAY, Cecilia de (1934b) „Il flauto e la dramma; Nostra Donna in Arcadia”, *Nuova Antologia*, 69, 482–491.
- TORMAY Cécile (é. n.) *Emberek a kövek között*. Budapest: Genius.
- TÓTH-BARBALICS Veronika (2010) „Konzervatív folyóirat a középosztálynak – A Napkelet történetének vázlata”, *Kommentár*, 1: 40–52.
- WHARTON, Edith (1913) [Levél Tormay Cécile-hez, magántulajdon].
- WOOLF, Virginia (1994) *The Essays. Volume IV: 1925-1928*. Edited by Andrew McNeillie. Orlando – Austin – New York – San Diego – London : Harcourt.

CS. NAGY IBOLYA

(1946) irodalomtörténész, Debrecen

KÖZELÍTÉSEK TORMAY CÉCILE A RÉGI HÁZ CÍMŰ REGÉNYÉHEZ

ASSZIMILÁCIÓS REGÉNY, LÉLEKTANI REGÉNY, CSALÁDREGÉNY,
LEÁNYREGÉNY, HELYTÖRTÉNETI REGÉNY?

Az irodalomtörténet, jelesül a magyar irodalomtörténet jellegzetes, irodalompolitikai háttérű jelensége a valamilyen okból elhallgatott, elhallgatott alkotók többnyire heveny lefolyású újra-felfedezése, életre-galvanizálása: lázas értelmezési, kritikai rohamokkal, meg a sejthető kritikusi figyelemkifulladás erős gyanújával. Mert hiszen nem gondolhatjuk, hogy, csak a közelmúlt kritikai mozgására figyelve, például a fellobbant Wass Albert-, Szabó Dezső-, Nyirő József-, Márai Sándor-kultusz fényei (Márai persze maga tiltotta ki magát a magyarországi kommunista éra irodalmából) mindörökké világítanak majd: „mindörökké”-n a tisztas, pár évtizednyi irodalomtörténeti örökkévalóságot értjük. Közelítve kicsit a témánkhoz, akár a 20. század első felének nőíróból is összeállíthatnánk egy névsort (Zsadányi Edit meg is tette: Író nők a századfordulón. www.villanyspenot.hu), akik: például Kaffka Margit, Lesznai Anna, Tóth Wanda, Erdős Renée, Ritoók Emma, Gulácsy Irén, Zsigray Juliánna, Dánielné Lengyel Laura, Szederkényi Anna, Török Sophie, Berde Mária, Szentmihályiné Szabó Mária, Szenes Pirooska, Földes Jolán és persze Tormay Cécile (Kaffka Margit, valamennyire Berde Mária kivételével) írókként, alkotókként hosszú évtizedekre, egyik-másik mindörökre, szinte kitörlődtek az

irodalmi köztudatból. (Más minőségben, mondjuk nagy írók hitveseként, szerelmeiként persze többük tagja volt a kánonnak!) Tormay Cécile számára is az utóbbi esztendőök hozták el a feltámadás lehetőségét, s el kell ismernünk, vele kapcsolatban különösképp, hogy a heveny kritikusi odafigyelésnek is lehetnek nagyon komoly irodalmi hozadékai: nagy tanulmányok, monográfia, monográfia-értékű elemzésfüzetek, az életmű egészét arányosan érintő filológiai bűvárkodás. Amely azt is jelenti, hogy bárki számára könnyen előkereshetővé váltak akár korabeli, kortárs vélemények, műbírálatok is. Annak megismerése tehát, hogy a kifejezetten jómódú Tormay Cécile művei (novellái, kisregénye, regényei, fordításai) milyen szint jelentettek, milyen figyelmet keltettek a korabeli literatúrában, milyen volt a művek recepciója, fogadtatástörténete.

Hűen e tanulmány címéhez, a választott feladathoz, nem szaporítva *A régi ház* című, 1914-ben megjelent regényről készült, viszonylag szépszámú, a rendszerváltás utáni időkben már bőven sorjázó elemzések számát, csupán a legfontosabbnak tetsző írások közelítési szempontjait tekintem át (nagy vonalakban természetesen), illetve, másfelől, néhány elemzési szempontot választok magam is: hogy ezek segítségével közelítsek egy-egy szűkebb szeletéhez a műnek.

Azt kutatva tehát, hogy milyen főbb értékszempontok alapján, milyen regényértékeket találtak a műben a bírálók, mindenképpen meg kell említeni Horváth János írását,¹ aki *A régi ház* mellett a korábbi, 1911-es regény, inkább kisregény (*Emberek a kövek között*) legjellemzőbb, közös ideológiai kérdésének tartja az asszimiláció témakörét. „Közhely, hogy mióta csak emlékezni tud a történelem, megszámlálhatatlan idegen élet olvadt bele a magyar fajiságba; de mindkét részről mennyi ellenálló küszködéssel, minő áldozatok, mennyi egyéni szenvedés és lemondás árán? – mily titkolt sebekből szívargott ki a fajiságunk kőfalát szilárddá ragasztó embervér? – hányszor s miért nem sikerült az egybeolvadás?– ezekkel a kérdésekkel nem igen szoktunk vesződni; de ezek érdeklik Tormay Cecilé-t” – írja. A kisregény esetében „a horvát hegyek lánya és az alföldi magyar

legény egymásával egybe nem fűzhető sorsa”, *A régi házban* a pestibudai németiség és magyarság egymás mellett élése a „regénytárgy”: melyek „nem afféle közönséges, szórakoztató, vagy művészkedésre alkalmat nyújtó” problémák, hanem az „életben adva lévő nagy kérdések”. „Komolyságra” valló írói ambíciót lát e társadalmi-politikai, az embert személyes életviszonyaiban érintő tárgy fölvetésében, a mű teremtett világában megjelenített szemléletben. A regénytörténet az Ulwing-család története, visszautalással a 18. század végi apára, aki Németföldről Pozsonyba kerül, fia pedig, Kristóf és Sebestyén majd Pestre, Budára, egyikük építőmesternek, másikuk órásmesternek. Hazájuk lesz-e az új haza, s zökkenőmentes-e az asszimilációjuk, ez foglalkoztatja, Horváth János szerint „huzamosan” e „számottevő tehetségű s érett értelmű írónőt”, miközben „újabb és újabb megoldásra és művészi kifejezésre ösztökéli”. S megállapítja az irodalomtörténész, hogy Tormay regényhőse, a német ács „nem idomul, hanem hasznosan idomít”, s a hazához végleg, lélekben is, az 1848–49-es „közös szenvedések” és veszteségek kötik, ekkor cseréli le örökre irodáján a német feliratot a magyarra. Ez a gesztus szimbolikus jelzés is: nem vágyik többé ősei hazájába. Szerb Antal előadasmódjában impresszionista családregegynek látja a művet, amely ábrázolásmód határozottan elkülöníti a szerzőt a vele kapcsolatban többször említett mintától, Thomas Mann *Buddenbrook-házától*, annak „széles naturalizmusától.”² Az összevetés egyébiránt Beöthy Zsolt tollából származott, s maga Tormay Cécile is határozottan, sőt megbántottan tiltakozott ellene: „a kétkötetes, tiszteletreméltó nagy német regényt akkor még egyáltalán el sem olvastam” – dohogott.³ „Az igazi mester”, véli Szerb Antal, a 19. század közepén született dán Jens Peter Jacobsen lehetett, mert „Jacobsenben van ennyi beteg szépség, halál-nosztalgia, pusztulás-zene a mondatok ritmikájában, a hasonlatok színezésében. *A régi ház* pesti patriciusai a magyar irodalom legészakibb, legskandinávabb figurái.” S ha Horváth János az asszimilációs kérdéskört érezte ritkán fölvetett, emiatt különösképp érdekes irodalmi tárgynak, Szerb Antal a Tormay-regény erőteljes patricius-ábrázolását emeli ki,

mint tematikai újdonságot: a magyar irodalomban, írja, „gyökere-sebb nemesi és paraszti milió uralkodik”, ezek mellett pedig inkább a „kispolgár naturalisztikus ábrázolásra alkalmas élete.” Pest azonban, a „régii Pest”, patrícusok városa volt, Tormay Cécile pedig a „régii Pest legendáját kereste.” Kritikát is fogalmaz Szerb Antal, és pedig éppen a megkülönböztető impresszionista poétikai eszköztárral kapcsolatban: vele, általa, meg a regényt átható „hanyatlás-romantika” miatt elmosódnak a „kontúrok”: „A régii ház, amelyet rajzol, állhatna bármely északi városban, ahol folyó van vagy esetleg tenger. A század-középi, a Krúdy-előtti Pest legendája felé csak útmutatást adott, műve még teljesítőre vár.”

Hankiss János, aki az első monográfusa volt (1939-ben) Tormay Cécile-nek, nem csupán *A régii ház*ra utalva állítja, hogy a tárgyak életének legnagyobb „magyar hitvallója” az író, s Arany János *Buda halálának* nyelvi árnyaltságát, a dús képiséget említi hasonlóként: „látomások szapora képei nyüzsögnek”, „hangok élnek, mozgás pezsdül” a Tormay-prózában, véli. A megjelenítés módszerét „impresszionista realizmus”-nak nevezi.⁴

Schöpflin Aladár nem asszimilációs, hanem lélektani problémának hívja a „különböző fajú, vérmérsékletű és kultúrájú emberek szerelmi kapcsolatának” fájalmát, utalva ezzel az 1911-es kisregényre is, hozzátéve azonban: „*A régii ház*-ban a probléma bele van ágyazva a társadalomba, tipikussá szélesül.”⁵ S nem mulasztja el megemlíteni ő sem a Buddenbrookokat, s mint Szerb Antal, ugyancsak elhárítva a két mű közötti stílushasonlóságot, de ráelve mégis egy hasonlóra, aki viszont nem Jens Peter Jacobsen, hanem egy francia író: „*A régii ház* módszere inkább Anatole France-ra utal, a múlt szemlélete az ő szemén keresztül való. – Tormay Cécile-t stílusa a század eleji hanghoz kapcsolja, tele van szimbolikus elemekkel, újszínű képekkel és fordulatokkal, s korrektségében is nyugtalanabb és több szólamú, mint a kilencvenes évek stílusa. Ez is bizonyítja, hogy a stílusváltás nem valami önkény műve volt, hanem mélyebben, az idők követelményében gyökerező szükséglet.” Schöpflin már a regény megjelenésekor jelezte tetszését

kritikájában mondván: „*A régii ház* című regény mégis meglepetésként hat: egy érdekes tehetség hirtelen magasba szökkenését mutatja. A legjobb regények közé tartozik, amiket mostanában irodalmunk produkált, s a legfinomabb és leggazdagabb asszonyi írások közé tartozik irodalmunkban.”⁶

Az 1945 utáni, több évtizedes, kényszerű kritikai csöndet azután a rendszerváltozás környéke törte meg. (Az indexre-tétel okai köztudottan és röviden az író politikai-közéleti szerepvállalásában, ideológiai elkötelezettségében, főként az olasz Mussolinihez kapcsolható fasizmus-rokonszenvében, s mindenekelőtt az 1920-21-ben megjelent *Bujdosó könyv* Tanácsköztársaság- és Károlyi Mihály-képében, erős rendszerkritikájában, vagyis mindezek elfogadhatatlanná ítéelésében keresendők.) Tormay Cécile legalaposabb, és elemzéseinek számát tekintve legtermékenyebb elemzője, az író monográfusa kétségkívül Kollarits Krisztina, aki nagyvonalakban az alábbi kérdésekre keresi s jelöli meg a választ: az asszimiláció regénye-e *A régii ház*? Igen, a pesti németiség asszimilációjáié. Családregegy vagy Pest regénye a mű? A regény nem annyira, mint családregegy, inkább mint Pest regénye lehet érdekes az olvasónak. Hozzáteve: életrajzi egyezéseket is bőven felmutató családregegyként is olvasható természetesen, s ami Szerb Antal vélekedésével mutat egyezést: „Egy mesét akart mondani a városról – mint ahogy pályája elején írt novellái is mesék voltak –, s valóban, regénye nem lépett túl a mese világán.”⁷ Poszler György élesebben fogalmazva másodrendű családregegynek tartja a művet, holott, írja, elsőrangú leányregény is lehetett volna. A mű drámai, helyenként tragikus hangoltságát a családregegy műfaji jegyeként értelmezi, az „érzelmes, helyenként szentimentális jelleg” pedig a lányregények stílusára, hangszínére utal.⁸ Pirint Andrea viszont a biedermeier-kori Pest és Buda „*történeti dokumentuma*”-ként olvassa a regényt, azt vizsgálva: „a cselekményszövésben megmutatózó írói fantázia mennyire ötvöződik hitelesen a történelmi kor objektív meghatározóinak csak igen fáradtságos munkával összehordható halmazával.” A 19. század nagypolgári otthona, a használati eszközök, tárgyak, helyszínek

bemutatása, vagyis „*az élet színpadának valóság-hűsége*” fontos szempont volt az író számára, amely észrevétel némileg ellentétben áll Kollarits Krisztina megfigyelésével, mely szerint: „Elmarad a helyszínek részletes leírása is, a régi ház berendezésétől eltekintve, a város utcái, épületei inkább csak a felsorolás szintjén kerülnek bemutatásra.”⁹ Asszimilációs regény, lélektani regény, családregegy, leányregény, helytörténeti regény: azaz mind együtt, s ha szaporítjuk a vizsgálati szempontokat, a közelítéseket, talán újabb értéktartományait, jellemző vonásait ismerhetjük meg a regénynek.

TÖRTÉNELMI REGÉNY?

Nem tanulság nélkül való például eltűnődni azon, vajon miért nem nevezik s okkal, történelmi regénynek a művet, holott egyrészt az érte 1916-ban kapott akadémiai Péczely-díj (Péczely József történész, író, irodalomszervező, alapítványtevő akadémiai tagról elnevezve) általában a legjobb történelmi témájú regények jutalma volt. Másrészt a regényben elbeszélte történet fontos, a szereplők egész életsorsát meghatározó eseményeként az 1848-as forradalom pesti-budai epizódjai is hangsúlyosan szerepelnek. Igaz, dátumok, nevek, pontos eseménytörténet nélkül, csak a magyar história ismerői előtt nyilvánvalóan. Vagyis, ha Szerb Antal szerint a regény „állhatna bármely északi városban, ahol folyó van vagy esetleg tenger”, a regénybeli forradalmi események is kirobbanhatnának szinte bárhol, ahol hatalom s a hatalomnak szembeszegülő forradalmi csoport, tömeg létezik. Az indokláshoz, a nem-hez a romániai folklorista, kisebbségkutató Gazda László hatalmas gyűjteményére utalhatunk, amelyet a két világháború meg az ötvenes évek romániai magyar történelmének zömmel paraszti elbeszéléseiből, népi szociográfiáiból válogatott ugyan, de ezek az elbeszélések is a történelem alulnézetből pozíciójából jelzik egyfelől a személyesség élményi erejét, másfelől az ábrázolás korlátozott

voltát.¹⁰ Ugyanis nem a történelmi események vezetői, döntéshozói jelennek meg a Gazda-gyűjteményben sem, hanem ezen események nézői, külső szemlélői, olykor áldozatai, olykor hősei, ám akik közül sokan ugyanakkor nincsenek tisztában sem áldozat, sem hős szerepükkel. Ebből következően többnyire a történelem politikai-társadalmi hatásával, jelentőségével sem: akár a Tormay-regényben is. S utaljunk a Pierre Nora-féle történelem, emlékezés, emlékezet-konceptióra, mely szerint a múlt korántsem merev és stabil örökség, hanem folytonos alakítás, interakció révén, az emlékező aktuális életstratégiájába épülve válik a tulajdonunkká, vesszük azt birtokba, s török ketté ily módon a megélt esemény lenyomata, az emlékezet, és az értelmező intellektuális tevékenység, a történelem. Ugyanis ennek analógiájára a majdan történelemnek nevezett, a regény elbeszélte idejében jelenvaló történelem átélői is a maguk aktuális életstratégiájának megfelelően lesznek részesei a folyamatnak, szűrők át az eseményeket a személyesség szűrőjén, mutatva egyúttal a befogadás korlátozottságát, az értékmozzanatok sérülékenységét. A regény egyik hőse, a család feje Ulwing Kristóf építőmester például, bár ő érte a forradalom jelentőségét, a maga ács-nézőpontja szerint mégis elsősorban a pusztulás látható tényeit, képeit érzékeli. Az építőmester, aki házakat rakott, hidat a Dunára, aki várost épített, az összeomló épületek, a Dunába szakadó gyaloghíd, az „ő háza”, az „ő hídja” felrobbanása látván azt érzi, hogy a forradalom az ő számára mindenekelőtt a házak halála. Törmelék, porzó vakolat, betört üveg, lángok, füst: „Elnézett a kormos, omladozó házak fölött. Hányat épített közülük. Mindannyit szerette. Szánta őket, szánta önmagát...”. Vagy ott van Ulwing Sebestyén, az öcs, a budai órásmester, aki minden rebellió ellensége, aki azt vallja, mintegy bátyjának ellenpárjaként, életfilozófiai kontrapunktjaként, hogy „olyan jó a régi, a megszokott”, s hogy „jobb volt akkor”, bármikor, régen, a forradalom hősi halottja lesz: de sem a hőssé válás okát nem érte, sem azt nem tudja, mibe is hal bele. Nem érte, hogy amidőn a vár oldalán sétálva, majd a lába körüli szeméttől apró tüzet rakva a megszokott módon viszonzozza Anna, a kis unokahúg

túlpárti, pesti gyertyafény-üdvözlését, mi löki hirtelen hátba, miéért „bukik térdre a bástya mellett.” Csak hazavánszorog, beleül a karosszékebe, olvasni próbál, azután szédül, szomjazik, verejtékezik, „s a feje egyre mélyebbre süllyedt a karosszék két nagy füle közé.” A várostromot átélő utcabeliek szerint viszont, aktuális életstratégiájuknak megfelelően, az öreg óras hős volt, s a neve bekerül a történelembe, mert a fölmentő magyar seregeket tűzjelekkel hívta be a várba. Itt nem a hőstelenítés, a deheroizálás, hanem a hősképzés esetlegességét látjuk – általánosítható érvénnyel. A legkorlátozottabb látószög pedig egyértelműen Annáé, a regény voltaképpen főalakjáé. Aki a kisgyermeki felfogóképesség határait át nem léphetve, csak az érzelmeit erősen megérintő jelenségekre, eseményekre képes viszont-érzelmekkel reagálni, számára a szabadságharc történéseinek fogalmi meghatározása eleve lehetetlen; a szabadság a könyvesboltban egyszer látott „két lángoló szem”; a forradalom az utcákon nyüzsgő emberek, de Sebastian bácsi halála is; a világosi fegyverletétel pedig úgy történhetett, hogy egy nagy téren „körös-körül fák álltak sorban, és fű nőtt mindenütt. A fűben mozdulatlan, vörös sikkasztó katonák feküdtek, és két lázas szem lassan becsukódott örökre.”

Tormay Cécile ábrázolási módszerének jellegzetessége, hogy gyakran él a nézőpont-áthelyezés prózatechnikai eszközével. Vagyis lemond a szerzői narrációról, a szerzői értékelésről, az eseményeket hősei látószögén át jeleníti meg, tehát az olvasónak a történetekről kialakított képzetrendszer e sokféle látószög alapján formálódik. Ez a nem egyszer stílustörést, elbeszélői zökkenőket is okozó, sűrű nézőpontcsere pontosan úgy alkalmatlan a forráshiteles történelemkép megteremtésére, ahogyan ezt Nora elmélete alapján gondolhatjuk: e regényben az író eljárás módja miatt folyton változó képzetrendszer konstruálja a bennünk megjelenő, irányítatlan, tehát instabil történelemképet.

NEVELŐDÉSI REGÉNY?

Ha Poszler György egy elsórangú leányregény lehetőségét látta a műben, úgy megnyílik egy új közelítési útvonal: vizsgálhatjuk *A régi házat* akár Anna fejlődésregényeként is. Nevelődési regényként, amelynek során a mű kezdetén már sejtetően központi szerepkörű Anna valóban a könyv főalakjává emelkedik. Története kisgyermekkorától indul, az anyja-vesztett, hiperérzékes, fantáziaképekkel zsúfolt önköréből kilépni még alig tudó, kisöccsével, Kristóffal együtt az „égbe ment” mama örökös hiányától szenvedő kislánykorától, amikor a feje még csak Ulwing Kristóf nagyapa zsebéig ér; a valamiképpen gyermeklelkűnek maradt Sebastian bácsi a legjobb barátja, s annak különös meséit vágyja folyvást hallgatni. Azután a könyv negyedik fejezetének „Sokszor volt tél. Sokszor volt nyár”, meg a Széchenyi-lánchíd építésére utaló mondatok szerint, azaz valamikor a szabadságharc kezdete körüli időkben, Anna, még innen a nagykamasz koron, éli a jómódú, sőt igen jómódú pesti patriciuscsalád tagjaként, a kor kívánalmi, szokásrendje által neki rendelt életet. Tanulta, amit tanulnia illett az angolkisasszonyok klostromában, vasárnaponként tánciskolába járt a Geramb Nevelőintézetbe, s majd, lélekben egyre magába fordulóbban, tudta, amit tudnia illett: táncolni, énekelni, zongorázni, később háztartást vezetni, utóbb majd gyermeket nevelni. Hogy a nagy és reményteli szerelem élményét alig megízlelve, a páros magány szorításában élje az éveket férje oldalán, s hogy annak halála után rászakadjon a soha nem ismert feladat és felelősség, uralni, vezetni, irányítani egy vidéki birtokot, egyedül igazgatni két fia sorsát: ezek nevelődésének főbb állomásai. A régi ház, mely az évek során nemcsak egy régi ház lett, de Anna öröknek hitt otthona, egyfajta életstílus, -mód és -szemlélet szimbóluma is volt, végleg eltűnt a föld színéről, árából vásárolták vissza a férj vidéki birtokát. A regény zárata, a romantikus emelkedettséget sugalló szerzői elbeszélő hang (mert a narrációt itt már többnyire visszaveszi, magánál tartja az író, ezzel is okozva valamelyes prozódiai zökkenőt, stílustörést, a megformálás

szerkezeti zavarát), biztossá teszi az olvasó előtt: Anna ezzel a feladattal is erősen, konokul, büszkén és önérzetesen birkózik majd meg. Megrajzolt jelleme alkalmassá teszi erre: Annát minden sérelem, fájdalom, kudarc, bánat emeli, erősíti, edzi. Ez a nevelődési folyamat egyértelműen pozitív jellemfejlődést mutat, erős szolgálatkészséggel, önérdek-nélküliséggel – de egyben sűrűsödő magányérzettel. Ellentétben Kristóf öccsével, aki – miként a két Ulwing-öreg, a két gyerek is egymás, bizonyos didaktikusságot sem nélkülöző ellentétes jellem-párjaként nő bele a világba – minden életkudarctól, minden veszteségtől, önhibából született rossz döntéstől korcsul, hitványodik, gyengül, jellemében romlik. Hogy végül Kristóf, lelkiismerete utolsó intésére a Dunában fejezze be az életét: maga mögött az általa elhirdült vagyoni romjaival.

Nem állíthatjuk, hogy ne volna valami panelszerű simaság, könnyűség Anna amúgy sok lelki teherrel kirakott fejlődési képletében, mint ahogy Kristóf esetében is leegyszerűsítettnek tűnik fel a séma: minden életkísérlete kudarcos. Mégis: Tormay Cécile jó alakteremtő képességű író, s főképp a mű első felében, s főképp az apró életesemények tükrözésében finom és árnyalatos lélektannal támogatja hőseit. Úgy véljük, hogy Anna sorstörténetének néhány életszituációja akár az énforma keretei között is elmondható volna, a részletek kidolgozottsága, az érzelmek, reakciók meggyőző hitelességű ábrázolása meghitt perszonalitást, tapasztalati, életrajzi élményt sugall. (Mint ahogy valóban, a személyes életút, a családi história számos eleme beleépült a regénybe, a főbb regényhősök voltaképpen egy családi életfa ágairól kerültek a műbe, igen kevés, olykor csak a neveket érintő különbséggel.)

TRAUMA-REGÉNY?

Nem áll ellen a regény – újabb elemzési móddal kísérletezve –, ha a traumaelméletek hol virágzó, hol épp lanyguló irodalmi jelenlétének összefüggésrendszere alapján közelítünk hozzá. Sőt, éppen séggel kiváló alap a vizsgálódáshoz, hiszen az elbeszélés jószerint minden hőse valamiféle traumatikus sokk, vagy traumafolyamat hatására alakítja, akarva-akaratlan az életét, vagy, esetenként, sodródik e traumák hatására, ellenállás nélkül a végzetébe. Az eredetileg a pszichoanalízis fogalomtárában szereplő kifejezésre a legcélszerűbb a leg-rövidebb definíciót kölcsönvenni, Juliet Mitchellnek a maga által is egyszerűnek nevezett értelmezését: „A trauma – legyen fizikai vagy pszichikai természetű – valamely védőréteg olyan mérvű sérülése, hogy az már nem kezelhető azokkal a mechanizmusokkal, amelyekkel a fájdalmat és a veszteséget általában kezelni szoktuk.”¹¹ Bőbeszédűben is mondhatjuk: ha az ember olyan eseményeket él át, melyek meghaladják az emberi szenvedés normális mértékét, akkor az egyén erre a stressz-helyzetre valamilyen módon választ ad. De mert a sérülést okozó esemény megfoszt a felismerés képességétől, ezek a cselekvési vagy verbális válaszok nélkülözik a rendet és a bizonyosságot.

A legnyilvánvalóbban mindez a két gyermek, a két anyátlan árva regényszereplő, Anna és Kristóf esetében mutatható be. Nincs olyan gyermeki pozíció (J. M.), amelyből a másik szülőt kérdezni lehetne a halott anyáról: marad tehát a fantáziálás. A mama szobájában minden úgy van, ahogy régen volt. A fényképe ott lógott a „sokvirágos dívány fölött”, megvolt a varróasztala, a zongorája, változatlan maradt a „sárga csíkos papírkárpit”, ragyogtak a cseresznyefa bútorok. A napszobából, ahogy a két gyerek elnevezte, csak a mama hiányzott. Helyette Kristóf a zongorát képzelte tele ezüstcipős zongoraegerekkel, akik, mert a zongorához tilos volt nyúlniuk, helyettük szaladgáltak éjjelente a billentyűkön, és a levegő csengett a futásuktól. De látta a kályhában táncoló, vörös ruhás tündéreket is, Anna pedig az órában járkáló santa törpét. Az Ulwing-házban tilos volt beszélgetni a mamáról:

a beszéd helyét kitöltő sötétséget Anna és Kristóf fantáziaképei népesítették be. Nemcsak a mamáról, a mamával való beszéd is hiányzott, különösképp Annának: tehát a fényképpel, a „gyöngéd kis vízfestménnyel” beszélgetett, magában vagy félhangosan. A csönd traumáját azután a tiltás ellenére megszólaltatott zongora oldja fel: Anna számára az ének és a zongorahang lesz majd a megnyilatkozás, a kommunikáció legkifejezőbb formája, vagyis a traumaválasz. Az Ulwingházban mindenki keveset beszél és sokat hallgat: a két gyerek későbbi beszédképtelensége e korai verbális sokk következménye lesz. Mitchell szerint a trauma közvetlen hatásaként átmenetileg eltűnhet a verbális kifejezés képessége. Anna és Kristóf az események jelrendszerét nem értő gyermekként nem képes kimondott szavakba foglalni a folytonos hiányérzet felindultságát, s ha tudták volna, sem mondhatták volna el, hogy a mama nélkül üres, fájdalmas és félelmetes az életük. A sokk nem egyszeri, hanem folyamatos volt: ezért mint felnőttek sem tudják nevéen nevezni az általuk pedig akkor már pontosan ismert történetét. A traumának csak érzéki-képi megjelenése van, ezért a felnőtt emlékeként sem lehet „verbalizálható” formája, utaljunk Menyhért Anna gondolatára.¹² De Anna mást és máskor sem képes fogalmi formába önteni: hiába szereti őt, Illey Tamással, nagy szerelmével, majd férjével is a némaság, a közös beszédképtelenség börtönében él. Jellemző mozzanata a regénynek, amikor a még udvarló Tamás láthatóan nem élvezzi a muzsikát, nem is érti a pedig neki éneklő Annát: „gondolatai összezavarodtak. Eddig azt hitte, hogy ők ketten találkoznak, együtt vannak a zenében... És Tamás most azt mondja, hogy nem érti meg az egyedüli nyelvet, amelyen az ő lelke is, a vére is beszélni tud.” A „beszélni nem tudó kín” Annában csak a zenével csillapodik, értetlenséggel szembesülve tehát visszahúzódik a saját nyelvi szintjére (J. M.), a zenébe vagy a hallgatásba. Amiről pedig a birtokát veszített, de oda mindig visszavágyó, folytonos lélekbánatban élő Tamás tudna beszélni, az illel tölgyekről, a mocsárról, a madarokról, az a városban felnőtt, falut sohasem látott Anna számára ismeretlen, idegen, a beszéd által birtokba nem vehető terület. Tamás számára ez az elvesztett

birtok az elvesztett éden, a mindig betölteni akart hiány, vagyis az a soha nem szűnő traumatikus szorítás, amely azután majd valóságos szívgörccsel vet véget az életének. Anna úgy látja, éveken át, hogy ha a valahai illel birtokról szó esik, „a férje elmegy tőle, messze van, valahol másutt”, s hiába akarná mondani neki, hogy szereti, „a szavak szégyenkeztek”, és nem szólaltak meg. A szavak „követelőztek”, de nem tudta kimondani őket. „A kimondott szavak hidegen meredeztek Anna emlékezetében, amit pedig nem mondott ki, az nyugtalanította őt.” Anna életében, mert a felvillanó reményt Tamás halála megsemmisíti, végleges a verbális gát, az „elnemulás bilincse” nem törhető le.¹³ A két öreg Ulwing-fivér sorsának rejtjeles mozzanataként egy valahai lány lett Sebastián életének titka, és soha föl nem oldható traumája, hogy az a lány az öregebbik fivért, Kristófit választotta. A kényszerű csönd, ami ennek a regénynek oly sok alakját tölti el a magány érzésével, életszemléletük különbözőségén túl ennek is köszönhető. „az órás... arra gondolt, hogy ő meg az építőmester sohasem tudnák megérteni egymást. ...Ulwíng Sebestyén Borbála asszonyra gondolt, a bátyja elhalt feleségére, akit ő elölle vitt oltárhoz Kristóf testvér, mert nem értette meg, hogy ő már régen, csendesen szerette. ...Egymáson taposunk mi, emberek, mert nem tudunk egymásról semmit...” Sebastián bácsi a meséiben mondja el a kislány Annának, hogy a világ egy nagy maskarás bolt, s „fejedelmek, királyok, szép hercegkisasszonyok, papok, katonák, polgárok, mindenki, a városi tanácsnok urak is” álarcot viselnek. A „trauma elszenvédője – valaki más bőrébe bújva – nem reflektív módon” (J.M.) beszél, cselekszik. Ulwíng Sebestyén szerint „álarcban jár az egész világ”: valójában ez a maszk mögött leélt élet az ő válaszreakciója az elvesztett szerelem sokkjára. A regény legrobosztusabb, testi-mentális-lelki értelemben is legerőteljesebb alakja az építőmester báty. Mégis, számára egyetlen ütés elég ahhoz, hogy szó szerint végzetessé váljon: a város pusztulása az a sérülés, ami áttöri a lélek és test védőrétegét, ami meghaladja az emberi szenvedés normális terjedelmét. „Undorodott a megsemmisüléstől. Fellázadt ellene. Építeni. Építeni. Ezzel meg lehet ölni a halált. Házat építeni;

életet építeni. Terveket rajzolni, hajlékot az életnek.” De hiába a dac, az elszánás, vagyis hiába lett az ő elhárító rendszerében a sérülésre adott válasz (J. M.) a sokk „erőszak jellegével való azonosulásként” a harag és a dac, abból nem erő, hanem agyvérzés, tehát szintén pusztulás következett.

A gyerekek özvegyen maradt apja, az építésmester fia, János Hubert ennek az emberkolosszus építésznek az árnyékában éli az életét. Emlékeiben egy tőle ugyancsak eltiltott, szeretett, de szegény varrólánnyal, a fölöslegesség tudat enerváltságában, a félresiklott pálya, a vele történt igazságtalanság biztos tudatában is ellenállás nélkül, mindig habozva, a hangja mindig „lány volt”, úgy ejtette őket, „hogy utóbb könnyű legyen őket visszavonni.” Ha ásítani akart, helyette csak köhögni mert. Az élete a nem szeretem technikus-rajziskola, meg a „sok félnék vergődés, szótlán keserűség, gyáva megalkuvás.” Úgy érzi, apja minden akaratot megölt benne. „Sohasem volt boldog, és sohasem tett boldoggá senkit.” János Hubert csálhatatlanul érzi, amit az író nő mégis Ulwing Kristóffal mondat ki egy rideg és fájdalmas belső monológban, hogy az ő fia „más, mint amilyennek szerette volna.” János Hubert traumatikus életélménye voltaképpen maga az apa, aki meghalni is állva tudott csak, s haldoklásában is „egy egész fejjel volt nagyobb az élőknel.” A tehetetlenség, az erőtlenség, hogy „számára lehetetlennek látszott minden”, az érdeklődéshiány cselekvési automatizmusokban, kényszer-cselekvésben is megnyilatkozik. János Hubert minden este, lefekvés előtt megszámlolta a pénzét. „Aztán gondosan beletette a tárcát a talpas alabástromtálba. Gyönggyel hímszett szivartárcáját is melléje tette, a tollkését is, melyet szarvasbőr tokban hordott. Ha apjával szemben ült, utasításait hallgatva, a fotel bútorvédő horgolásából húzta ki, majd szúrta vissza, pontosan a helyére a gombostűt.”

Ebből a horgolásból húzkodja majd kínjában, zavarában ugyanazt a gombostűt az ő fia, Anna öccse, Kristóf is, aki eredendően gyengébb idegzetével, alkatában kódolva hordja végzetét, s képtelen megbirkózni a sérülésekkel. Az anyátlansággal; a Pestet romboló ágyúk szörnyű robbantásaival, amitől úgy érezte, mintha a nyakában, „ott benn

vékony fonalak remegtek volna”; hogy a szeretett lány kineveti, s hogy olcsóbb, könnyebb, mint hinni akarta; hogy az első szexuális élménye undorító és szégyenteljes; hogy a haldokló nagyapa „tekintete megtalálta őt”, s „két viaszkez tapogatózva nyúlt bele a levegőbe,” feléje; hogy később nem tud nem kártyázni, váltót aláírni, csalni, hazudni, a vagyont elveszejteni. Kristóf sorsproblémaként éli meg azt is, ami voltaképpen az ő asszimilációs sikertelenségét is mutatja, hogy a pesti baráti társaság tagjaitól oly erősen különbözik származásában: de nem a németisége a probléma a német-magyar Pesten és Budán, hanem a nemesi kutyabőr hiánya. Annát felkavarja ugyan a maga különbözőségének először észlelt jele, hogy a tánciskola nemesi származású leányai egy „közönséges ácslegény” unokájának nevezik, s az ácslegény pedig, jelentését tekintve az az ember, aki, mondja egyikük „tavaly nálunk a padlásgerendán dolgozott.” Vagyis: az Ulwing-gyerekek, meg az egész polgári família, nem való közük. De elfogadja a nagyapa önértetes magyarázatát: az ő nemesi levele a Vándorkönyve, melyért, polgári ácslegény státuszáért, szabad polgár voltaért, nem adta el se magát, se mást. Kristóf azonban folyvást hasonulni akar: ruházatban, beszédsztylusban, életvitelében, modorban az úri fiúkhöz. Az ő számára nem létezik olyan élmény, amelyben ne rejtőzne valamilyen válságmozzanat, amelynek ne lenne valamilyen traumatikus seb a következménye. Végül a morális traumára – a vagyonszerzés lelkiismereti terhére – adott válaszreakció csak az öngyilkosság lehet. Az önmaga értéktudatában megsebzett, saját haszontalanság-érzetében megerősített ember a számára létező egyetlen megoldásként kilép a világból. Vagy utalunk még Walter Ádám figurájára: már kamaszként Annát szereti, ifjúkori, de nem múló szeretettel, s összekapcsolja őket a zene szeretete: de csak az. Ádám trauma-élménye mindenekelőtt a szürkéségtudat. „Teremteni” akart, nagy zenéket teremteni, Istenként alkotni, de „megbukott az operám, a szonátáim senkinek nem kellett... és most nagyon alázatosan megköszönöm, hogy segédtanár lehetek itthon a Nemzeti Zenedében.” Walter Ádám sorstraumája nem a tehetségtelenség tudata: hanem, hogy tehetséges, csak nem eléggé.

János Hubert, az ifjabb Ulwing Kristóf, Walter Ádám: Bahtyin közhasznú és közismert meghatározásával élve, azok a regényhősök ők, akik számára ismerős és nyomasztó a belsőleg átértett befejezetlenség. Akik a maguk fölöslegesség-tudatát az életfeladatuk ki nem teljesülésében látják. Idézhetünk erre egy másik kifejezést is, most Csoóri Sándorét: sorstragédiájuk a félig élt élet tudata.

Úgy véljük, az egész regényt belengő mélabús tónus, ahogy Szerb Antal írta, „beteg szépség, halál-nosztalgia, pusztulás-zene”, ezeknek a hősokeket sújtó, katarzisz nélküli személyes traumáknak a szükséges nyelvi-stiláris következményeként alakulhatott ki.

JELENTÉSÁTVITEL

J. Mitchell-re lehet hivatkoznunk akkor is, ha a regényhez épp a nyelvi-stiláris alakzatok szemügyre vételével akarunk közelíteni. Az ő kifejezése a traumatikus nyelv, mely Mitchell klinikai tapasztalatában az „álmok vizuális nyelvének verbális változata”; de amely lényege szerint pontosan alkalmazható a regény sebzett hőseinek nyelvhasználatára. Azaz: a metaforák vagy hasonlatok, a szimbolikus megfeleltetések a „bensőséges, de bensővé mégsem vált tárgyak státuszával rendelkeznek, és inkább válnak az érzés, mintsem a jelentés kifejeződéseivé.” Tormay regényében ezt a nyelvi-stiláris képletet a jelentésátvitel elsőbbbségének is nevezhetjük, amennyiben a „tárgyak életének” legjobb ismerője (Hankiss János) igen sokszor, sőt a regény első felében általában a fogalmi körülírásnál sokkal erőteljesebb, meggyőzőbb és izgalmasabb módon tárgyak, látványelemek megfeleltetésével ér el nemcsak érzelmi, de erős gondolati hatást is. Csupán néhány példát választunk most, hiszen sokan kutatták, Kollarits Krisztina, Pirint Andrea többek között, Tormay Cécile nyelvének szimbolizmusát, erőteljes vizualitását, a könyvbéli tárgyak mozgalmasságát, üzenetkövetítő szerepét. Tehát például: még nem igazán ismerjük János Hubert

jellemét, karakterét, amikor a ruházatát írja le Tormay Cécile. De megismerve ezt a figurát, már értjük, milyen jelentésszerű a mondat: „túlzot-tan magas inggallér”-t visel. Mert mintha annak kellene tartania a nyakát, a fejét, mintha anélkül összezsugorogna a nyaka, mintha annak a gallérnak is támaszkodni akarna. Ulwing Kristófit, az építőmestert viszont gallérljának „széthajló” ágai jellemzik: mintha még a rajta lévő ruhát is szétfeszítené az ereje, „ferde állá” „elégedetten” ült a nyílásban. Vagy: a pesti forradalom utcai zaja, a szabadságot éltető kiáltások, a forradalmi státussal élővé személyesített magyar hangok „betódultak a német polgárlakásokba”. Nincs szó arról, hogy a magyarok bármilyen módon is németekre támadnának, de a hang, amely „betöltötte a dohos szobákat”, s amihez hozzáért „tüzet fogott”, itt, ebben az összefüggésben, a félelemérzet képzetét is kelti az olvasóban. Az ifjú Annát azonban ez a hang „szédítette és ringatta, vonzotta és elvitte”, Annának a hangtól „szép borzongás gyöngyözött végig a hátán: a lelkesültség, melynek pontos tárgya és célja azért ismeretlen volt előtte.”

Bár lehetséges, hogy az író az alább említendő regényt sem olvasta *A régi ház* megírása előtt, vagy soha; s bár mérgesen tiltakozott Beöthy Zsoltnak az „ő bosszantására” kitervelt állítása ellen, miszerint *A régi ház* a *Buddenbrookra* hajazik, és bár megbántottan írta, hogy a regénye egészen az övé: mind mégsem volt egészen csak az övé. Mert amit Schöpflin Aladár úgy fogalmaz, hogy Tormay Cécile-nek a korábbi írásaihoz képest észlelhető stílusváltása „mélyebben, az idők követelményében gyökerező szükséglet” volt, azt másképp úgy is mondhatjuk: az epikai univerzumban (Imre László) előre és hátra is vannak kapcsolódási pontok. Ezért Thomas Mann és a dán Jacobsen, valamint Anatole France, meg a századelő szimbolizmus, újszínű képei és fordulatai, a nyugtalanabb többszólamúsága, mint elvetett, lehetséges, vagy feltételezett előzmények, hatások mellett érdemes visszatekinteni a Schöpflin által e tekintetben épp elvetett 19. századra, és Kemény Zsigmondra. Imre László könyvének Kemény-fejezete, a *Férj és nő* sok szempontú elemzése érdekes poétikai összevetésre kínál alkalmat. A regényben, amelyről a tanulmány írója úgy vélekedik,

hogy benne a pszichológiai regény kezdeményeit szemléltethetjük, az „áttételesség és jelképeség” a környezet- és tájelemek díszlet, illetve kellékelemekként való használata révén valósul meg (Papp Ferenc megállapítására is utalva ezzel). S ez nem annyira hasonlatok, hanem inkább metaforák, szimbólumok alkalmazásával történik. Imre László a *Férj és nő* ábrázolásmódjával kapcsolatban írja azt,¹⁴ amit *A régi ház* prózatechnikai eszközeiről pontosan így elmondhatunk: a szöveg tele van a „tárgyi világra utaló, ám nem pusztán önnön jelentésükkel szereplő elemek”-kel, amelyek azután fontos részt vállalnak a „sugalmazni kívánt alapszeme illusztrálásában.” Mindez, a „metaforikus funkciójú látványelemek” használata mindkét regényben a lélektani ábrázolás elmélyítését szolgálja, s nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a *Férj és nő* regényalakjai is súlyos lelki gondokat okozó stresszhelyzeteket, akár úgy is mondhatjuk, hogy traumaeseményeket élnek át.

Hogy a regénynek ebben az univerzumban még hátrafelé, továbbá felénk nyúlóan milyen egyéb kapcsolódási pontjai vannak: azt megvizsgálni egy újabb, értékkereső közelítés dolga lehet.

JEGYZETEK

- ¹ HORVÁTH János: *Tormay Cécile*. Budapesti Szemle, 1916. máj., (473. sz.), 310–16.
- ² SZERB Antal: *Tormay Cécile*. Nyugat, 1937. 5.
- ³ *Egészen az enyém*. TORMAY Cécile Összes Művei 9. Küzdelmek és emlékezések, Singer és Wolfner Kiadó, Bp., 1939.
- ⁴ HANKISS János: *Tormay Cécile középkor-hangulata*. Debreceni Szemle, 1934. 11. 427–28.
- ⁵ *A magyar irodalom története a XX. században*. Grill Kiadó, Budapest, 1937.
- ⁶ SCHÖPFLIN Aladár: *Tormay Cécile: A régi ház*. Vasárnapi Újság, 1914. 24. sz., június 24. 480.
- ⁷ KOLLARITS Krisztina: *Tormay Cécile elfeleedett regénye: A régi ház*. Új Forrás 2007. 7. 39–54.
- ⁸ POSZLER György: „Híd-avatás” – fél századra. Korunk, 1999. 8. 44.

- ⁹ PIRINT Andrea: *A régi ház mint kortörténeti dokumentum*. Új Forrás, 2007. 7. 56–67.; KOLLARITS: i. m. 54.
- ¹⁰ GAZDA László: *Jaj, mik törtétek, jaj, mik is törtétek*. Püski Kiadó, Bp., 1997.
- ¹¹ JULIET MITCHELL: *Trauma, felismerés és a nyelv helye*. Thalassa, 1999. 2–3.
- ¹² MENYHÉRT Anna: *Elmondani az elmondhatatlant*. Személyes olvasás. Anonymus – Ráció Kiadó, 2008.
- ¹³ BÉNYEI Péter: *Közösségi trauma irodalmi reprezentációja*. Létünk, 2009. 3. 5–15.
- ¹⁴ IMRE László: *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1996.

BÁNKI ÉVA

(1966) író, irodalomtörténész, Budapest

HAGYOMÁNY ÉS ÚJÍTÁS TORMAY CÉCILE PRÓZÁJÁBAN

Tormay talán legnagyobb hatású műve, a *Bujdosó könyv* mindmáig meghatározza a Tormay-életmű recepcióját. A címbe foglalt jelző, a könyv jelzője szinte köpenyként borul az írónőre, befedi, kiemeli vagy éppen eltakarja: Tormayból ténylegesen is „bujdosó írónő” lett.¹ Tekintsük ezt a naplót az életmű zárójelbe tehető fejezetének? Ezzel elősegíthetjük a Tormay-életmű újrakanonizálását? Most már mindhiába: a mű összeforrt Tormayval, a *Bujdosó könyv* magával rántotta az egész életművet. Sokan épp a *Bujdosó könyv* miatt ismerik Tormayt, vagy e mű miatt nem hajlandók egyetlen sorát sem értékelni az életműnek.

A *Bujdosó könyv* irodalmi értékeiről való beszéd más veszélyeket rejt magában. Lehet irodalmi értéke egy elítélendő politikai nézeteket tartalmazó műnek? Egyáltalán lehet-e egy hevenyészve létrehozott, politikai előítéletektől hemzsegő alkotást irodalmi műnek tekinteni?² Mások szemében viszont az irodalmi megformáltság, vagy akár az elbeszélés rétegeinek, irodalmi utalásainak feltárása épp a *Bujdosó könyv* hitelességet ássa alá.

Nyilvánvalóan az emlékezetek háborúja zajlik a *Bujdosó könyv* értelmezésének hátterében, és ez is befolyásolja, hogy mennyire (vagy épp semennyire) tekintjük irodalmi alkotásnak. Az tagadhatatlan, hogy a mű nyíltan hirdeti egyfajta – általam elítélt – politikai állásfoglalást: „az ellenforradalom nem a kapitalisták harca a proletariátus ellen, de a magyar nemzet harca egy idegen faj ellen,”³ de kérdés,

lehet-e a *Bujdosó* könyvet másként is olvasni? A mű mélyebb rétegei (ha egyáltalán vannak ilyenek) milyen viszonyban vannak a *Bujdosó* könyv aktuálpolitikai mondanivalójával? Itt kell felvetnünk a kérdést: a Tanácsköztársaság idejéből több magyar író politikai állásfoglalása, antiszemita naplója maradt fenn – ezek közül miért Tormayé a leghatásosabb?

A *Bujdosó* könyv irodalmi elemzését az a zavarba ejtő felismerés is nehezíti, hogy a jobboldali nézetek, a mellettük történő harcias kiállítás nem párosul feltétlenül irodalmi konzervativizmussal. Ilyen szempontból is nagyon tanulságos György Imre elemzése, aki Kassák *Máglyák énekelnek* című költeménye és a *Bujdosó* könyv között fedez fel meglepő párhuzamokat.⁴ Érdekes tanulságokkal szolgálna a *Bujdosó* könyv összevetése Kaffka Margit *Állomások*jával.

A *Bujdosó* könyv „fikcionalizálódását” – hiszen az egyetemista korú olvasók már amolyan regényként olvassák – a befogadás körülményeinek lassú változásai is elősegítették. Tormay kora ismert közéleti szereplőiről ír, gyakran be sem mutatja különösebben őket, amitől a mai olvasó úgy érzi, egy különleges montázstechnikával felépített regény szereplői közé csöppen. A kortárs olvasó ilyen benyomását konkrét epizódok is megerősítik. Január 25-én egy titokzatos „álarcos asszony”, egy úgynevezett „valaki” bukkan fel a hősnő lakásában, aki a „fitos kis fekete bársonyálarc” mögül próbálja meg a hősnőt leleplezni. Lehet, hogy az „álarcos asszony” egy ténylegesen létező történelmi személy, akit Tormay nem akar kompromittálni, ám a mai olvasó inkább már látomásnak vagy kivetített belső valóságnak érzi. Különösen, mikor kiderül, hogy az „álarcos asszony” talán maga sem tudja, hogy álarcot visel vagy sem (209).

A történelmi beszámoló mellett a *Bujdosó* könyv egyfajta olvasónapló is, számvetés, a XIX. századi nemzeti, szabadelvű hagyomány, miközben a szerző mégiscsak a korábbi irodalmi hagyomány segítségével tesz kísérletet az XX. századi közösségi tragédia, az 1918-19-es események értelmezésére. Már a címben kiemelt *bujdosás* is ezt erősíti meg, miközben az egész elbeszélése végigvonuló anyaszimbo-

lika miatt nemcsak a bujdosás politikai-vallásos-egzisztenciális értelme, hanem érzelmi jelentése („bújás”) is hangsúlyozódik. Az elbeszélés utolsó mondata: „És ezalatt a két karja között megszűnt a bujdosásom, egyszerre hazaértem.” (486)⁵

A *Bujdosó* könyvben megidézett irodalmi művek is az elbeszélés regényszerűségét is erősíthetik. Az elbeszélő az események kezdetén rögtön megidézi és nemcsak megidézi, hanem értelmezi Dosztojevskij *Ördögökjét* (18), bevonva a regényt az útja során felbukkanó Ördögárok révén az elbeszélés démonikus képiségébe. A Dosztojevskij-mű és az október 31-i budapesti események felidéznek egy régi estély emlékét:

„Eszembe jutott a tavalyi tél. Egy estély. Oroszországról, Leninről, a bolsevizmusról beszélünk, és én megkérdeztem Károlyi Mihály egyik rokonát, mit gondol, olvasta-e valaha Károlyi a könyvet?
– Hogyne, nagyon szereti. Ő adta kölcsön nekem is.
Károlyiról akkor már különös dolgokat beszéltek.
– Abból tanulja, hogyan lehet forradalmat csinálni? – kérdeztem, de senki sem felelt...” (18).

Tehát az önéletírásban leírt események „forgatókönyve” egy irodalmi mű – akkor hát mi akadályozza meg az olvasót abban, hogy a *Bujdosó* könyvet egy „magyar ördögökről” szóló regényként értelmezze? (Különös, hogy oroszországi „nihilisták” eszméi, a velük való harc fontossága mennyire izgatta akkoriban a magyar közvéleményt.⁶)

Egy mű értelmezésébe természetesen beleíródnak később született elbeszélések is. Kosztolányi *Édes Annája* mintha pontosan ott folytatná az elbeszélést, ahol a *Bujdosó* könyv szerzője abbahagyta. (A *Bujdosó* könyv augusztus 7-vel ér véget, a Kosztolányi-mű cselekménye július 31-ével kezdődik.) Ráadásul az *Édes Anna* egy helyütt mintha szövegszerűen is visszautalna Tormayra.⁷

A *Bujdosó* könyvben – mivelhogy igazi én-elbeszélés, sőt a kortársak szemében elsősorban mégiscsak szubjektív, de dokumentumértékű történelmi beszámoló – egyetlen értelmezői tudat által artikulálódik

nyelv és politika viszonya. Az *Édes Annában* viszont nagyon sokféle nézőpont ütközik egymással. Ámde nagyon érdekes, hogy a közönségi traumákat megjelenítő nagy elbeszélések a század tízes-húszas éveiben miért jelennek meg az anya–gyerek viszonyt sajátosan láttató nőtörténetekként. Anna egy magzatát elvetelő, gyilkos parasztlány, de az anyasággal kapcsolatos motívumok ezt az elbeszélést is átszövik, gondoljunk csak Anna nevére (Édes Anna – „édesanya”), a Vizynével kialakított perverz anya–lány viszonyra. A *Bujdosó könyv* az édesanyától való elszakadás és a hozzá való visszatérés (visszabújás) történeteként is olvasható. De Tormay egzaltáltan expresszionista prózanyelvében, a zsidóság könyörtelenül figyelő tekintete előtt „vonagló” magyarság is eltiport női testként vagy virágoskertként jelenik meg. Miként az alábbi jelenetben:

„A falu felől egyszerre tömegesen tódultak be a katonák a kapun. A harminckettes nehéztüzérek aratni jöttek a kertbe. Este indulnak. Virág kell a vonatra. És mindennek nekirohantak, ami nyitott a csendes zöld birodalomban. Reccsentek a gallyak, jajgatott a kert.

Az álmodó kis bokrok kusza madárijesztők lettek egy óra alatt. Orgonafürtöktől lila színű a fű. Sutára kaszabolt ferde ágak, félszeg sebesült növények, lenyúzott gallyak, fityegő háncs. Agyontiporták a tavaszt... Néma düh száll fel bennem. Vitték volna a virágokat. De mire való ez a vad pusztítás? Elfordultam. Nem bírtam nézni.

Pedig ilyen kert ma egész Magyarország. Leszaggatják minden virágát, letiporják minden szépségét. Összegázolják minden útját, letépik egész tavaszát... Hiába, semmiért.” (392)

A női test kisajátítása, Tormaynál megpillantása, bemocskolása, Kosztolányinál értelmezése, megértése körüli *zűrzavar* a régimódi idill kiforgatásaként, apokaliptikus látomásként vagy éppenséggel groteszk színjátékként jelenik meg. Ez a torz démoniség Kosztolányinál is jelen van, különösen az „utolsó vacsorán”, a Víz Kornél helyettes államtitkári kinevezését, a régi rend „helyreállítását” ünneplő estélyen vagy akár Jancsi és a parasztruhába öltözött prostituált találkozásánál.

Ám a motívumegyezések, irodalmi utalások, a később a *Bujdosó könyv*-re ráíródó irodalmi művek még nem alapozzák meg, hogy a Tormay-művet irodalmi példázatnak tekintsük. A *Bujdosó könyv* művészi többértelműségét szerintem leginkább az idő metaforikus természete jelzi. Tormay elbeszélésében az évszakok, a ciklikus idő igen sajátos viszonyban van a történelmi eseménysor egyirányú, „haladó” jellegével. Tormay egyetlen év, egy visszafordíthatatlannak látszó és mégis visszafordítható időszak történetét beszéli el 1918 októberétől 1919 késő nyaráig.

Miképpen lesz a 1918–1919-es évből *az év*, a mitikus év?

Az idő körben forgó, évszakokhoz kötődő természete egyáltalán nem passzív kerete a politikai eseményeknek. Számos példát láthatunk arra, hogy a természeti idő megpróbál kommunikálni a történelemben élő emberrel. Merthogy politika nem haladhat a természeti idő ellenében. A „felforgatáson” alapuló politikát – mely halottak napján rendez forradalmat, október 31-én akarja március 15-ét megismételni – maga az „idő” fogja kiigazítani.

Az őszirózsás forradalom démoni paródiája a tavasznak, utánzat, ahogy Tisza is nevezi, „forradalmi paródia” (45). Vörös a színe, mint az igazi forradalmaknak, de az utcákat, a folyót, a királyszobrokat elöntő (vér)vörösség csak az elbeszélés démonikus képességét hangsúlyozza. A mitikus keretek felforgatásából eredő képesség elemzéséhez jó szolgálatot tehet Northrop Frye elmélete.⁸

A megszemélyesítés az egyik leghatásosabb eszköze Tormaynak, ezek mozdítják ki a szöveget, változtatják metaforikussá az időt, és teszik érzékelhetővé a szokványos napló vagy a politikai pamflet és a művészi próza közötti különbséget. Az *Országház megöregszik*, a *plakátok kapaszkodnak*, a *büvöletnek szeme* van, a *falak visítanak* vagy *beszívják a nyögéseket*, a *csendet a pókok szövik*, a *lázbeteg város rángatózik*, a *vész-hírek vágatnak*, a *fák huhognak*... A szagoknak *kezüik van*, és azt „rátészik az emberek mellére” (137). A megszemélyesítések mögött álló képzeteknek van egy határozott iránya: bár a megszemélyesítés szó humanizálást, egyénítést sugall, de Tormay nagyon ritkán *személyesít*, inkább csak *elevenít*, sőt néha azt gondolnánk, *állatiasít*.

Gyakran ezek a szinesztéziával, szinekdochéval kombinált megismerési megidézések megidéznek egyfajta romantikus kísértetiességet: „Sokáig álltam egy helyben. Odakintről ezalatt szüntelen haldoklás hallatszott be hozzám. Az ablak alatt a gesztenyefa hullatta lombját. Dermedt megadás. Levelek nagy hullásának ideje: novemberre virradó éjszaka... Suhogó, csörgő, halk, kísérteties neszszel volt tele a levegő. Mintha óvatosan sokan járnának a kertben, és lopózdva vándorolna elfelé az erdő...” (20) Az elfelé vándorló erdőben (ahol a pongyolán zseniális *elfelé* határozószó teszi bizonytalanná a fák vonulását) talán egy Macbeth-utalást láthatunk?

A *Bujdosó könyv*ben szinte minden izeg-mozog, lélegzik, kinyúlik, fészkelődik, beleremeg, nyújtózkodik, rángatózik, ám ezek az impulzív képek nemcsak magukkal ragadják az olvasót, hanem egy idő múlva ki is fárasztanak. Néha feszengést is kelt ez az idő ilyenféle *meg-elevenítése*, pedig a Tormay-prózában vannak igazi telitalálatok is.

Ezek a jelentésátvitelek, lüktető megszemélyesítések az idő értelmét is kitágítják, nem – vagy nem elsősorban – egy irodalmi divathullám hatását tükrözik, hanem inkább a szerző biológiai determinizmusát. A *Bujdosó könyv*ben még a gondolatoknak is vére vagy neme van: „A gondolat olyan, mint a vér. Az uniformizált gondolat párzása is incestus.” (421) És a bolsevizmus és a háború sem más, mint „lelki járvány” (204). Az egyén mögött – amolyan ideaként vagy mélyebb igazságként – mindig ott rejtőzik a faj. De míg a jók frissek, tiszták és távolságtartók (a szerző a saját édesanyjáról jegyzi meg, hogy „a büszkék önuralma mögött élte az életét” 100), addig a rosszak lötyyedtek, romlottak, érzékiesek. A Tisza István halála után hintóban elsuhanó Károlyi Mihály, az októberi forradalom hőse „holtabbnak rémlett a halottnál”, mellette húsos ajkú, fiatal felesége „szinte érzéki mohósággal itta a levegőből a sikert” (93). Az érzékiség szinte mindig a romlás/romlottság szinonimája, amolyan elfajult testiség. Különös biológizmus ez: az egyén és a faj halála az érzékiséggel kezdődik.

És ez a biológiai determinizmus teszi még elviselhetlenebbé az elviselhetlent, Tormay antiszemizmusát. A zsidók már testi megje-

lenésükben is mind fajuk öregségét példázzák, lötyyedtek, nyálkásak, hulla- vagy épp árnyékszerűek. Gondoljunk csak a kifestett Ahasvérus táncára! A nem zsidók viszont vagy szánalomra méltóan megtörték vagy zseniek és fiatalosan frissek. A mű képisége azt erősíti, hogy a világnézetek és fajok harca mögött, az elbeszélés mitikus szintjén öregek és fiatalok háborúja zajlik, amit Northrop Frye nyomán könnyen interpretálhatunk tavasz és tél, élők és holtak mitikus küzdelmének. Ez a mitikus felfogás Dosztojevszkijtől sem idegen: az *Ördögökben* a szülés-születés kegyelmi pillanatát rögtön követi Satov kivégzése. Ámde a *Bujdosó könyv* az élet diadalával ér véget: az idő visszafordul, a bujdosó író nő bele- vagy visszabújik édesanyja karjaiba. „Visszatartom, itt marasztom. És ezalatt a két karja közt megszűnt a bujdosásom, hazaértem.” (486)

Az édesanya – akit már az is allegorikussá vagy grandiózussá tesz, hogy egyszer sem mondatik ki a neve – már „menni készül.” Az elbeszélés utolsó előtti mondata, a *visszatartom, itt marasztom* (ezek a jelen időben, kijelentő módban elhangzó közlések) mitikus dimenzióba emelik élet és halál küzdelmét, egy pillanatra mintha még az egyén halálát is visszafordíthatónak mutatnák. „A szavak kulcsok, ki lehet velük nyitni a jövőt.” (160) A *Bujdosó könyv* egy emblematis, nagy apafigura, Tisza István halálával kezdődik, és egy elmosódó, de mindig jelenlévő, az emlékezetben megbújó édesanya *marasztalásával* ér véget.

Lehetséges-e ezt a „női elv” győzelmeként interpretálni? Vagy tekintsük inkább a történelmi keretek és az idő grandiózus visszafordítására törő kísérletnek?

JEGYZETEK

- ¹ Hogy a „bujdosás” és a Bujdosó könyv mennyire összeforrt Tormay nevével, azt a róla szóló legújabb monográfia címe is jelzi: KOLLARITS Krisztina: *Egy bujdosó írónő – Tormay Cécile*. Magyar Nyugat Kiadó, Vasszilvágy, 2010.
- ² A *Bujdosó* könyvet Szegedy-Maszák Mihály is politikai propagandaszövegnek tekinti. *A magyar irodalom története – 1800-tól 1919-ig*. Szerk.: SZEGEDY-MASZÁK Mihály – VERES András. Gondolat Kiadó, Bp., 2007. 815. A mű részletesebb elemzése: SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Kosztolányi Dezső*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2010. 149–168.
- ³ TORMAY Cécile: *Bujdosó könyv*. (A belső borító szerint A Pallas Kiadó 1920-as és 22-es kiadása nyomán.) Gede Testvérek Bt. Budapest. 2003. Minden oldalszám-hivatkozás erre a kiadásra vonatkozik.
- ⁴ GYÖRGY Imre: *A „bújás” és „bujdosás” metaforája Tormay Cécile prózájában*. Szakdolgozat. Budapest. 2012. (KRE BTK. Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet.)
- ⁵ Ez az anya–gyermek találkozás is érdekes egybevetést kínál a XIX. század nagy elbeszéléseivel, mint például a Toldival. Ld.: GYÖRGY Imre: *Tormay Cécile Bujdosó könyve az Arany János-i nagyepika és balladaköltészet tükrében*. Újnautilus 2012. ápr. 28. <http://ujnautilus.info/tormay-cecile-bujdoso-konyve-az-arany-janos-i-nagyepika-es-balladakolteszet-tukreben/>
- ⁶ A „nihilista-irodalom” és a *Bujdosó* könyv viszonyáról ld.: BÁNKI Éva: *Tormay és Dosztojevszkij = Nő, tükör, írás. Értelmezések a huszadik század első felének női irodalmáról*. Szerk.: VARGA Virág, Zsávolya Zoltán. Ráció Kiadó, Budapest, 2009. 264–269.
- ⁷ A „Tél” című fejezetben, a regény államszocialista kiadásaiból rendre kicenzúrázott két mondatában: „Csöndes, megindító viszontlátás volt. A bujdosók, mint annyiszor a magyar történelemben, hazaérkeztek.” KOSZTOLÁNYI Dezső: *Édes Anna*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 129.
- ⁸ Northrop FRYE: Archetipikus kritika: a mítoszok elmélete = Uő.: *A kritika anatómiája*. Helikon Kiadó, Bp., 1998. 113–189. (Szakdolgozatában Balla Csenge ennek alapján elemezte Tormay prózanyelvét. BALLA Csenge: *Expresszionista nyelvhasználat Tormay Cécile Bujdosó könyv című regényében*. Szakdolgozat. 2012. KRE BTK. Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet.)

FÁBRI ANNA

(1945) irodalomtörténész, Budapest

HIVATÁSA: ÍRÓNŐ

A nők irodalmi szerepvállalásának indítékai és lehetőségei a múlt század eleji Magyarországon

„Három-négy évtizeddel ezelőtt a háztartási és mezőgazdasági pályán kívül női munkaerővel alig találkoztunk, míg ma a statisztika szerint a katonai pályát kivéve, nincsen olyan munkakör, melynek művelésében kisebb-nagyobb mértékben részt nem vennének nők is.” Ezeket a némiképp túlzó (de a létező és a lehetséges tendenciákat mégiscsak megjelenítő) szavakat, 1910-ben vetette papírra a magyar feministák egyik vezéregyénisége, Bédy-Schwimmer Rózsa, miközben a nők előtt nyitva álló pályákról értekezett. Igen kevésbé foglalkozott az akadályokkal: a létező munkakörök többségét (bizonyos fizikai és szellemi alapfeltételek megléte esetén) minden nő számára elérhetőnek vélte, s lelkesen (vagy inkább büszkén) üdvözölte az első okleveles gőzkazánfűtő, Wald Augusztia asszony feltűnését, vagy az első női építészket (a besztercebányai Paulasz és Préda kisasszonyok személyében). Csak a művészi pályákról szólva váltott hangot: biztatás helyett inkább óvatosságra intett. Nem hallgatta el a kiképzés és működés fáradságait, nyomatékkal figyelmeztetett az „önérték túlbecsülésének” veszélyére, s következményeire: a visszaszorítottság, mellőzöttség, meg nem értettség érzésének kifejlődésére, sőt túltengésére. Nem hangsúlyozta azonban, hogy ezek a veszélyek a művészi karrierre törő férfiak nagy részét is fenyegetik, s így (meglehet akaratlanul) azt sugallta, hogy a tehetségtelen vagy sikertelen nők helyzete nehezebb, mint az ugyanilyen férfiaké.

Magyarországon ekkor, a 20. század első évtizedében már minden művészi pályán jelen voltak a nők, nagyobb számban azonban csak a színészként (előadóművészként) és íróként (vagy újságíróként) tudtak érvényesülni. Helyüket a színészi pályán senki nem vitatta, s a beérkezettek anyagi és erkölcsi megbecsültsége nemhogy nem maradt el férfi pályatársaik mögött, hanem nemegyszer meg is előzte az övéket. Bár a nagy irodalmi nőviták lezajlottak az előző század folyamán, a nők irodalmi szereplésének megítélése még mindig kiegyensúlyozatlan volt. Noha már akadémikus kérdésként is idejét múlta azt firtatni, vajon nő írhat-e, írjon-e (és mit) a nyilvánosság számára, hiszen a sajtó munkásai között egyre nőtt a számuk, s néhány nagy könyvsiker is női szerzőkhöz kötődött, az irodalmi életben alig-alig játszottak komolyabb szerepet. Így például már félvszázada működtek szerkesztőnők az országban (mindenekelőtt a fővárosban), de ők, Kánya Emília, Vachott Sándorné, báró Egloffstein Amália, Kalocsa Róza, Györy Ilona, a Wohl testvérek, Tutsek Anna vagy Lónyay Sándorné Becsky Ida és a többiek mind, kizárólag családi, női és gyermeklapok élén álltak. Világrengető eseményeknek kellett történniük (s a női szerepvállalásnak mind nagyobb elismerést keltenie az irodalmi életen kívül is), mire irodalmi/közéleti folyóirat élére és politikai lap felelős szerkesztői posztjára is kerülhetett nő. (Tormay Cécile-t 1922-ben maga Klebelsberg kérte fel a *Nyugat* ellensúlyozására alapított *Napkelet* főszerkesztői teendőinek ellátására, Szederkényi Anna pedig 1926-ban került a *Kis Újság* szerkesztőségének élére.)

A 20. század első évtizedében az író nőket mind a tágabb, mind a szakmai közvélemény összetartozó (közös jellemzőkkel bíró) csoportként kezelte, s bár ezt közülük számosan nehezményezték, többnyire ők maguk is így tekintettek magukra. Mindenekelőtt cselekvési lehetőségeik korlátozottságához fűződő azonos tapasztalataik kapcsolták egybe őket: az irodalmi értékek kijelölésében nők egyáltalán nem játszhattak szerepet, az üzleti megfontolásoknak (is) alávetett irodalmi tömegtermelésben pedig nem birtokoltak számottevő hatalmat. Ezekkel a tényekkel – s a belőlük fakadó következményekkel –

így vagy úgy, az irodalmi élet minden női szereplőjének számolnia kellett, törekvéseiket, érvényesülési stratégiáikat is ezekhez igazították. Többségük, akár a megélhetés, akár mint valamely nagy presztízs elérésének terepeként tekintett az irodalomra, egész egyszerűen a helyfoglalást magát tűzte ki céljául. Ez persze magával hozta az irodalmi élet harcaiban való részvétel kényszerét, még akkor is, ha ettől nem egy író- vagy költő elhatározottan igyekezett magát távol tartani. Akár akarták, akár nem, versenyhelyzetben találták magukat, s ez nemcsak az irodalmi teljesítmények versenye volt (ahogy persze soha, semmikor nem csak az), hanem hatalmi törekvések és különféle presztízseké is. Úgy tetszik, a nők mint új (újabb) szereplők, „külső” presztízstüket általában nagyobb sikerrel hasznosították az irodalmi életben, mint a férfiak. Családi, rokoni, társasági kapcsolatrendszerük, társadalmi megbecsültségük többször juttatta őket (mindenekelőtt egymással, de számos esetben férfitársaikkal szemben is) bizonyos előnyökhöz. Másfelől pedig – némi egyszerűsítéssel szólva – az irodalmi életen kívül folyó küzdelmek is elősegítették térnyerésüket. A „nőkérdés” körüli viharos csatározások az előző század utolsó éveire sokat változtattak bizonyos női életlehetőségek perspektíváin, nagyban bővültek a nők munkához és a tanúhoz (szakképzésben való részvételhez) fűződő jogai: megnyílt előttük a gimnáziumi és (bizonyos fakultásokon) az egyetemi továbbtanulás lehetősége. A 20. század első évtizedében már nem a tudóskodó nőkről készült harsány karikatúrákat közölték előszeretettel, hanem (teljesítményeik megbecsülésével) orvos- és bölcsész-doktornókról adtak hírt a lapok. A kulturális piacon – mindenekelőtt az ún. művelt középosztály és a tágabb női olvasóközönség részéről – mind határozottabb érdeklődés (sőt: igény) mutatkozott a nőemancipáció kérdésével foglalkozó, illetve a női életproblémákat bemutató (nemegyszer éppen nők által alkotott) művek iránt. Ez az érdeklődés – noha változó mértékben – a kérdés minden lehetséges feldolgozására (tragédiától a paródiáig, az értekezéstől a szalonvígjátékig) kiterjedt, s kifizetődővé tette az efféle művek kiadását (és természetesen megalkotását). A nyitás a tömeg-

kultúra színterein (a sajtó, a színház, valamint a regénykiadás túlnyomó részében) értelemszerűen sokkal nagyobb mértékű volt, mint az ún. tiszta vagy magas irodalom értékkijelölő, -megjelenítő fórumain. Ez utóbbiak némelyike azonban, ellentétben például az Akadémia vagy a Kisfaludy Társaság kiadványaival, teljesen soha nem tudta kivonni magát az anyagi haszonszerzés, vagyis a szélesebb közönség igény figyelembevételének követelménye alól.

S ez még az 1890-ben indult, s a *Nyugat* megjelenésig új világszemlélet, irodalmi ízlés, európai látókör megjelenítőjének és terjesztőjének szerepét felvállaló hetilap, az előfizetői mellett magát pénzületi vezetők támogatásából fenntartó *A Hét* szerkesztői gyakorlatán is nyomot hagyott. Meglehetősen különösen alakult például a szerkesztőség és az író, valamint (a lap közönségének zömét kitevő) olvasó nők viszonya. Míg a női olvasóknak ankétok, körkérdések, levelek révén igyekeztek egyenrangúságot kínálni, csaknem társasági színezetű kapcsolatokat teremteni, s a lapot magát bizonyos vonatkozásokban és alkalmakkor társasági szintéreként feltüntetni, az írókat csak ritkán engedték e szintérré. A lap fedelén (hetente) közölt arcképek a korabeli hírességek sajátos galériáját őrizték meg, amelyben csaknem pontosan kétszer annyi férfit szerepeltettek, mint nőt. Ez az arány voltaképpen kedvezőnek is mondható, figyelembe véve, hogy a közélet főbb szereplői között milyen csekély számban tűn(het)tek föl nők, szembeötlő azonban az irodalmi élet női szereplőinek mellőzése. Amíg *A Hét* évente tucatnyi író, művész és tudós (fényképész-műteremben megfegyvelmezett) arcvonásaival ismertette meg közönségét, írónoével évente legfeljebb egy vagy két alkalommal. Általában a legismertebbek portréi kerülhettek a címlapra, mint Szabóné Nogáll Jankáé 1894-ben, Erdős Renée és az éppen elhunyt Wohl Jankáé 1901-ben, Győry Ilonáé 1903-ban, Kaffka Margit 1904-ben vagy Beniczky Lenke gyászkeretes képe 1905-ben. De 1908-ban Pap Mariskát népszerűsítette arcképével a lap, akit az irodalmi közvélemény inkább a törekvők, mint a teljesítők sorában tartott számon. Az akkor már külföldön is elismeréshez jutott Tormay Cécile csak

1914-ben került címlapra, az ország egyik legelismertebb írónője, a korai magyar feminista mozgalom egyik vezéralakja, az irodalomban Szikra néven szereplő gróf Teleki Sándorné (Kende Juliska) azonban soha. Meglehetősen nagy olvasó(nő)i érdeklődést feltételeztek a neves színésznők, opera- és operettprimadonnák, társasági és egyesületi hölgyek, híres férfiak (köztük írók) nejei, mint az írók iránt, előbbiekről ugyanis nemcsak jóval több kép jelent meg, hanem több szó is esett a lapban. *A Hét*ben publikáló nők száma is meglehetősen csekélynek mondható, nagyobb teret pedig mindössze két (egyébként színvonalas) költőnő kapott a lapban: a kisvárosi magányban alkotó parnasszista lírikus, Szalay Fruzsina és a merészen erotikus verseivel nagy vihart kavart Erdős Renée. *A Hét* legnépszerűbb, s legtöbbet szereplő „nőírója” azonban minden bizonnyal egy férfi, Ignotus volt, akinek *Emma asszony* néven közzé tett levelei időnként valósággal felvillanyozták a (női) közönséget.

A Hét ellenlábásának számító, önmagát finanszírozó, sőt hasznot is termelő (vagyis teljes egészében üzleti alapokon nyugvó) *Új Idők* mind a fotográfiák, mind pedig a publikációk tekintetében jóval bőkezűbbnek mutatkozott az író nőkkel szemben. Nyilvánvalóan üzleti megfontolás is vezérelte, amikor 1914-ig csaknem 200 (*A Hét*hez képest mintegy tízszer annyi) író- és költőnő számára nyújtott publikálási lehetőséget; ezzel is számottevő női olvasóközönségének igyekezett kedvezni. Szívesen fogadott „bónuszok” lehettek például a neves színésznők (Jászai Mari, Márkus Emília) írásai vagy a nemegyszer saját fényképfelvételeiket is közrebocsátó utazónők beszámolóit. A lap női szerzőinek jelentékeny hányada nyilvánvalóan nem készült irodalmi pályára: csupán személyes homlokzatát igyekezett dekorálni nyilvános, de az *Új Idők* olvasótáborának társadalmi összetételét tekintve mégis egyfajta familiáris körben megmaradó irodalmi szerepléssel. E szerény sikerek biztosítása mellett a lap nagy teret nyitott a kor legnevesebb (sikeresebb) írónőinek is. A Szikra néven publikáló Teleki grófné a lap szerzői törzsgárdájához tartozott: 1914-ig 5 regényét közölték folytatásokban, s időről időre megjelentették kisebb írásait is.

Belső munkatársuk, Tábori Róbert felesége, a lapszerkesztőként is népszerű Tutsek Anna maga is csaknem belső munkatársnak számított: tucatnyi elbeszélését, kritikáját és tárcáját adták közre. De rendszeresen publikált itt az erdélyi író, a már halódó kalotaszegi népművészet felvirágoztatója, Gyarmathy Zsigáné is, éppúgy, mint a vidéken élő kiváló költőnők: Czóbel Minka (aki csaknem félszáz művét itt tette közzé) és Szalay Fruzsina, vagy a fővárosi befutottak: az Ego néven ismert Rózsavölgyiné Fried Margit és Lux Terka (az első újságírók egyike, s néhány nagy feltűnést keltett regény szerzője). A lap regényírói pályázatának győzteseként itt adta közre *Egyenes úton egyedül* című regényét Ritoók Emma. Több írásával szerepelt a lapban *A Hét* címlapjairól is ismert Szabóné Nogáll Janka, Erdős Renée és Gineverné Győri Ilona. Az *Új Idők* közölte a máig olvasott lektűr-író, báró Orczy Emma legismertebb regényét, a *Vörös Pimpernel* (1907-ben), de megjelentette a „modernnek”: Kaffka Margit, Miklós Jutka és Lányi Sarolta néhány versét, Vészi Margit tárcáit és a később Itóka néven irodalmi nevet szerzett Kozmutza Kornélné (saját fényképfelvételekkel illusztrált) tucatnyi útleírását és riportját is. Mindemellett számos író nő és író nő fényképét közölte, s nagyszerű *A magyar írók otthonukban* címet viselő (40 részes) sorozatában leg-sajátabb környezetében mutatta be sokat szerepeltetett szerzőjét: Teleki Sándorné Szikrát, állandó munkatársát: Tutsek Annát, valamint a lap londoni levelezőjét: Gineverné Győri Ilonát.

Az akadémikus irodalom fellegvárának számító (sokáig Gyulai Pál fennhatósága alatt működő) Kisfaludy Társaság (elhatározottan) egyáltalán nem fogadott tagjai közé nő(ke)t, irodalmi díjakat azonban (ahogy maga a Tudományos Akadémia is) esetenként megszavazott számukra. Így nyerte el például a Kisfaludy Társaság egyik rangos díját 1905-ben *Enyém?* című regényével Szikra vagy 1914-ben az Akadémia Péczely-díját *A régi ház* című regényével Tormay Cécile. A többé-kevésbé a Kisfaludy Társaság ellenében szerveződött Petőfi Társaság azonban (befogadó készsége és értékluralizmusa bizonyításaképpen) néhány nőt is tagjai közé választott. (Először, 1877-ben,

Kisfaludy Atalát, egy év múlva Beniczkyné Bajza Lenke, 1910-ig pedig további négy elismert és számottevő külső támogatottsággal is bíró író került be a Társaságba Gyarmathy Zsigáné, Szabóné Nogáll Janka, Szikra és Czóbel Minka személyében.)

A *Nyugat* indulásától, 1908-tól kezdve közölt női írásokat, általában véve azonban (*A Héthez* hasonlóan) viszonylag szűkre szabta a nők publikálási lehetőségeit, de időről időre szemlézte másutt megjelent munkáikat, köteteiket. Mindemellett legbelsőbb munkatársai közé fogadta Kaffka Margitot, és szívesen látta a képzőművészként is sikereket arató Lesznai Anna verseit, kritikáit.

Nyilvánvaló, hogy az írók már megjelenésük tényével és helyvel is részesei lettek az irodalmi életet mozgató hatalmi, gazdasági- és presztízsküzdelmeknek, s mint ilyeneket számításba vették őket a legfontosabb cselekvők, nemegyszer pedig így gondoltak rájuk a külső küzdelmek szereplői is. Ők maguk is gyakorta tekintették az irodalmi életet tágabb értelemben vett közéleti terepnek, s közszereplésnek benne való részvételüket. Kiváló példája e szemléletnek és gyakorlatnak gróf Teleki Sándorné, Szikra irodalmi működése, amely olykor csaknem összemosódott politikai és társasági szereplésével, s amelyet egyértelműen lapja szolgálatába állított az őt legtöbbször közlő szerkesztő: Herczeg Ferenc. Szikra, aki csaknem minden jótékonyági akcióban részt vállalt (a gyermekmentéstől a Braille-írású könyvtár létrehozásáig), a magyarországi feministák egyesületének elnöknőjeként, *A nő és a társadalom* című feminista lap felelős szerkesztőjeként számos társadalmi kérdésben nyilvánított véleményt, ismert társasági hölgy is volt. Maga is szalont tartott fenn, de eljárt más szalonokba (Hampelné Pulszky Polixénához vagy később Tormay Cécile-hez) is. Tevékeny tagja volt a szellemi pályákon működő nőket összefogó egyesületnek, a *Művészet és Művelődés*nek. Ha ritka is volt az efféle sokoldalú, sokszínű és egyértelműen közéleti indíttatású női szerepvállalás az irodalomban, az irodalmi életen kívüli küzdelmekhez és csoportosulásokhoz így vagy úgy csaknem minden jelentősebb női alkotó kapcsolódott.

„Nem tartozott sem párthoz, sem csoporthoz, sem irodalmi alakulathoz vagy folyóirathoz, hanem mindenkitől függetlenül csak önmagára támaszkodott” – írta Tormay Cécile irodalmi karrierjéről szólva a 20. századi magyar irodalomról szóló munkájában az írónők legértőbb és megértőbb méltatója, Schöpflin Aladár, mintegy azt sugallva, hogy így is lehet irodalmi karriert építeni. Mások, kortársak és későbbi méltatók azt is felvetették, hogy kivételes módon, kikerülve a hazai irodalmi csatározásokat, külföldi támogatással, kívülről hozott irodalmi presztízzsel került az itthoni élvonalba. Mindez nagyrészt igaz is. Mégis, aligha lehet eltekinteni e század elején kezdődő irodalmi pályafutás különösen kedvező külső meghatározottságaitól, amelyek a később befutott közéleti pályát is befolyásolták. Többen, mindenekelőtt monográfusai nagy nyomatékkal emlegették karrierje alapfeltételként családi indíttatását, itthoni és külföldi társasági kapcsolatait, de néhány döntő fontosságú körülményre, kapcsolódásra nem tértek ki, továbbá igen kevéssé (jószerivel egyáltalán nem) foglalkoztak korai közéleti szerepléseivel, egyesületi tevékenységeivel.

Minden bizonnyal kivételesnek mondható, ha valaki a legnagyobb kiadvállalat elnökének közeli rokonaként lép irodalmi pályára. Tormay Cécile nagynénjének, Tormay Etelkának férje, Emich Gusztáv 1891 óta töltötte be az elnökgazgatói posztot az Athenaeum Rt. élén. Aligha becsülhető túl ennek jelentősége az irodalmi debütálás szempontjából (1900-ban és 1905-ben jelentek meg Tormay Cécile legelső kötetei, amelyeket azután vezető lapok és újságok méltattak), ahogy az irodalmi élet hatalmi viszonyaiban való tájékozódás rokoni alapon megnyílt páratlan lehetőségé sem. Talán tudatos pályaeépítésre vall, talán nem, mindenesetre az irodalmi életben való részvételhez is hasznos municiót adhatott, hogy a pályakezdő írónő 1902-ben az egyik legnagyobb presztízsű magyar nőegyesület, a *Nőképző Egylet* tagja, majd hamarosan választmányi tagja lett. A tanítónői képesítéssel bíró (de sok írónőtársától eltérően tanítónőként soha nem munkálkodó) Tormay Cécile így egyszerre kerülhetett kapcsolatba a közéleti szerepet vállaló és az értelmiségi pályákon működő nők jelentős részével.

Az egyesület alelnöki posztját ekkor nagynénje Emichné Tormay Etelka töltötte be, aki feminista körökben is nagy megbecsülésnek örvendett az egyetemre beiratkozó nők Wlassics-kollégiumának létrehozásának kezdeményezéséért (Az a tény, hogy Beöthy Zsolttal együtt lépett fel a Wlassics-kollégium érdekében, rávilágít egy eddig a kutatás előtt többé-kevésbé rejtve maradt területre: a férfiaknak és a nőknek az establishment keretei között maradó korabeli közéleti együttműködésre.) A felelősségteljes egyesületi munka, a szervezés és közszereplés tanulóéveit feltehetően Tormay Etelka nyitotta meg unokahúga számára, s számos maradandó kapcsolatának létesítését segítette elő. (De nyilvánvalóan szerepe volt abban is, hogy Tormay Cécile családja, édesanyja, nagyanja és anyai nagybátyjának felesége is a Nőképző Egylet alapítványtevőinek sorába lépett, s valóságos Tormay-Barkassy albetétet hozott létre az egyesület pénzügyi alapjában.)

Nem annyira családi, mint társasági kapcsolatai vezethették el a már említett, mintegy négyszáz tagot számlálót *Művészet és művelődés* elnevezésű egyesületbe. Itt nemcsak más társadalmi körhöz tartozó, s az irodalomban kenyérkeresetre (is) találó társnőivel ismerkedhetett meg (Kaffka Margittal, Szabóné Nogáll Jankával, Tutsek Annával, Lux Terkával, M. Hrabovszky Júliával és másokkal), hanem orvosnőkkel, tanárnőkkel, előadó- és képzőművésznőkkel, továbbá közéleti szereplésre vágyó, értelmes és tevékeny (különböző körökben otthonos) társasági hölgyekkel is. Ez az ugyancsak deklaráltan női egyesület nemcsak a felső és középosztálybeli női társadalomról való ismereteit szélesíthette ki, hanem a különböző viselkedésmódokról, önérvényesítési technikákról való tapasztalatait is, amelyeket akár több területen is kamatoztathatott.

E tagságaival és szerepvállalásaival egy időben sikeresen folytatódtott az „alapítványi hölgy” címért, amely megkülönböztetett társadalmi helyzettel és presztízzsel járt együtt. A király (pontosabban az uralkodó) által adományozott ritka cím (és rang) a hajadonokat a férjzett nőket megillető jogok birtokába juttatta, egyszersmind önálló életvitelre jogosította fel, illetve „udvarképesse” nyilvánította

őket, külföldi társaságokban pedig ajánló levelek nélkül is tágra nyitotta előttük a „jó társaság” ajtóit. Az alapítványi hölgyek (Stifts-damen) általában elszegényedett, érdemteljes katolikus családok idősebb nőtagjai közül kerültek ki, ifjú írónő Tormay Cécile felléptéig egyetlen egy sem akadt közöttük. Figyelemreméltó, sőt elgondolkodtató, hogy egy komoly művészi karrierre vágyó, értelmes és magabízó fiatal nő, a feminizmus első virágkorának idején uralkodói adomány-nyal juttatott előjogokkal kívánta megerősíteni önállóságát.

Végül: a külső presztízs további növelésének (egyszersmind politikai tapasztalatok és irodalmi alkotásokban is kamatoztatható élmények megszerzésének) színtereként szóba kell hozni egy olyan szalont is, amelyet nemigen tart számon a Tormay Cécile-irodalom. Több forrásból tudható, hogy Tormay Cécile rendszeres vendége volt a Tisza Istvánnal bizalmas jó viszonyt ápoló Lónyay Sándorné Becsky Ida híres „jour”-jainak, amelyeken időről időre „érdekes társaság” gyűlt össze: a miniszterelnök és pártvezér mellett politikusok, a gazdasági élet jelentékeny szereplői, valamint festő-és szobrászművészek, írók és írónők. Némi túlzással szólva, Tormay Cécile itt, Lónyayné szalonjában fejezhette be közéleti „tanulmányait”, ismerkedhetett meg az érdekérvényesítés rejtett és szerteágazó szálaival és mechanizmusaival.

E presztízseknek, tudásoknak és tapasztalatoknak minden bizonynyal megvolt a maguk (még elemzésre váró) jelentősége a háború és a forradalmak utáni irodalmi és politikai közéletben nagy szerepet vállaló Tormay Cécile munkásságában, amelyről e vázlatos áttekintés birtokában is elmondható, hogy jellegzetes vonásait kevés improvizáció és sok megalapozott ismeret, gondosan kibontakoztatott képesség alakította ki.

FORRÁSOK

- A nők munkalehetőségeiről: BÉDY-SCHWIMMER Rózsa: Leányok pályamutatója. In: *A magyar család aranykönyve II.* (szerk. Bexheft Ármin), Budapest, Athenaeum, 1910. 193–233.
- SCHÖPFLIN Aladár: *A magyar irodalom története a XX. században.* Budapest, Grill, 1937.
- HANKISS János: *Tormay Cécile.* Budapest, Singer és Wolfner, 1939.
- KOLLARITS Krisztina: *Egy bujdosó írónő – Tormay Cécile.* Vasszilvagy, Magyar Nyugat Könyvkiadó, 2010.
- FÁBRI Anna: „*A szép tiltott táj felé*”. A magyar írónők története két századforduló között 1795–1905, Budapest, Kortárs Kiadó, 1996.
- A nő és hivatása, II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895.* (Szerk. Fábri Anna, Borbíró Fanni és Szarka Eszter), Budapest, Kortárs Kiadó, 2006.
- CIEGER András: *A „vörös szalon” úrnője.* Becsky Ida és a férfiak, in: *Nők és férfiak...*, avagy a nemek története (szerk. dr. Lácza Magdolna), Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar, 2003. 308–321.
- SIPOS Balázs: „*Időben élni*”. Hivatásos újságírók szerepei Magyarországon a XX. század első felében, in: *Nők és férfiak...*, avagy a nemek története. 347–356.
- CHRISTA Diemel: *Adelige Frauen im bürgerlichen Jahrhundert* (Hofdamen, Stiftsdamen, Salondamen 1800-1870), Frankfurt am Main, Fischer Verlag, 1998.
- DEDE Franciska: *Személyesség és tartózkodás – A Hét első tíz évfolyamának címlapképei*, in: *Hagyomány, közösség, művelődés: tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára / szerk. Ablonczy Balázs [et al.]*, Budapest, BIP Kiadó, 2002, 312–322.
- DEDE Franciska: „*Szerzők a lámpa előtt*”. A Hét és az Uj Idők szerzői 1895–1900. Irodalomtörténeti közlemények 109. évf. 2–3. sz., 2005, 287–312.
- M. HRABOVSKY Júlia: *Ami elmúlt.* Egy polgárasszony vallomásai, Budapest, Helikon, 2000.
- CSÓK István: *Emlékezéseim.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990.
- Nőképítő Egylet évkönyve 1906/07 évre.* Budapest, Pesti Könyvnyomda, 1908.
- A Kisfaludy Társaság évlapjai 1898–1899.* Budapest, Franklin, 1901.
- A százéves Kisfaludy-Társaság.* 1836–1936. (szerk. Kéky Lajos) Budapest, Franklin, 1936.
- A Petőfi Társaság ötven esztendeje.* (1876–1926), (szerk. biz.: Császár Elemér, Lampérth Géza, Petri Mór), Budapest, [Petőfi Társaság], 1926.
- A Művészet és Művelődés Nőegyesületének évkönyve az 1904–1905. évről* [Budapest], Elek Lipót Könyvnyomdája, [1905],
- A Hét és az Uj Idők* 1914. szeptemberéig megjelent évfolyamai

KOLLARITS KRISZTINA

(1968) irodalomtörténész, Szombathely–Budapest

TORMAY CÉCILE ÉS A PÁLYAKEZDŐ ÍRÓK

A *Napkelet* megújulása az 1930-as években¹

Közismert tény, hogy a *Nyugat* szerkesztőjeként Osvát Ernő nemcsak támogatta, de egyenesen felkutatta a fiatal tehetségeket. A folyóirat már beérkezett munkatársai gyakran lázadoztak is Osvát kísérletező kedve, „gyermekkertészete” ellen. Kevesen tudják viszont, hogy a 30-as években a *Nyugat* ellenlapjánál, a Tormay Cécile által szerkesztett *Napkelet*nél is működött egy „gyermekkertészet”, amelynek csemetéi között ott találhatjuk Szabó Zoltánt, Ortutay Gyulát, Boldizsár Ivánt, Jékely Zoltánt, Rónay Györgyöt, Thurzó Gábort, Sőtér Istvánt.

A visszaemlékezők közül talán egyedül Rónay György említette hangsúlyosabban a *Napkelet* szerepét az 1930-as években induló fiatalok pályakezdésében, de némileg félrevezetően a „Nyugat előcsarnokának” nevezte Tormay lapját, ahol „megtanultak járni az írók, hogy a Nyugatban már magabiztosan mozoghassanak.”² Meggyőződésem, hogy a *Napkelet* ennél sokkal komolyabb szerepet játszott a 30-as évek irodalmi életében, de mivel a folyóirat 1945 után indexre került mint a „fasiszta sajtótermék”, és ott is maradt egészen 1989-ig, nem meglepő, hogy sem Rónay, sem mások az egykori munkatársak közül nem siettek hangsúlyozni a *Napkelet* jelentőségét.

Tormay Cécile a lap indulásától kezdve felkarolta a fiatal tehetségeket: a 20-as években elsősorban az erdélyi írókat, de a magyarországi fiatalok közül is többeket: nála publikálta első kritikáit Szentkuthy

Miklós, a folyóirat fontos szerepet játszott Halász Gábor és Németh László pályakezdésében is. Tormay jó érzékkel nemcsak felismerte a tehetségeket, hanem lehetőséget adott számukra a kísérletezésre is. Ezt emelte ki visszaemlékezésében Halász Gábor, aki 1926-32-ig volt a *Napkelet* munkatársa: „a fiatal mohóság, amely a legkülönfélébb témákat akarta cikkekben gyümölcsöztetni, sohasem vetett gátat [...], hagyta, hogy ki-ki a maga rögeszméit kergesse. Bízott bennünk és ránk bízta a többi.”³ Egyéni főszerkesztői csúcsnak tekinthető, hogy majd 4 évig (1927 őszétől 1931 márciusáig) Tormay a *Napkelet*-nél tudta tartani Németh Lászlót, aki más folyóiratoktól (Isd. *Nyugat* vagy a *Válasz*) jóval hamarabb megvált. Ennek egyik oka, ahogy ezt már másutt kifejtettem, a Tormay által alkalmazott ügyes női technika, az odaadó csodálat volt, amelynek többször hangot is adott, Németh szerint Tormay benne egy „új Dosztojevszkijt” látott.⁴ Másrészt teret engedett Németh kísérletező kedvének: a *Napkelet*-ben jelent meg Németh László első világirodalmi tárgyú írása, a *Pirandello színpada*, 1930 októberében beindította *Kritikai Napló*⁵ című sorozatát, melyben kortárs európai írókat mutatott be, köztük Paul Claudel, Virginia Woolf-ot, James Joyce-ot, Paul Valéryt. Kritikái és esszéi mellett Németh László szépirodalmi munkáinak egy része is a *Napkelet*-ben jelent meg. Ezek közül az *Emberi Színjáték* című regényét kell kiemelnünk, amelyet az első néhány fejezet ismeretében fogadott el Tormay közlésre. (1929-es *Napkelet*-beli megjelenése után legközelebb csak 1943-ban került a regény az olvasók elé a Franklin Kiadónak köszönhetően).

Bár több példát hozhatnánk még a 20-as évekből a fiatal tehetségek felfedezésére és támogatására, ennek a törekvésnek az igazi gyümölcse azonban a 30-as években mutatkozott meg, amikor egy egész fiatal nemzedéket sikerült a *Napkelet* körébe vonni.

1933-ban a *Napkelet* 10. évfolyamához érkezett. Az évforduló számvetésre és megújulásra készítette a szerkesztőséget. Bevezető írásában Tormay Cécile a lap régi szellemiségének megőrzése mellett a megújulás fontosságát hangsúlyozta:

Hídnak lenni nemzedékek és letépett tájak között, mesélőnek lenni az omlások zajában, ébren tartónak a csüggedésben, hajnalvárónak az éjszakában: ez volt az elmúlt évtizedben a mi feladatunk.

A Napkelet indulásának útirányát nem változtatták meg sem szellemi akadályok, sem feltornyosuló gazdasági válságok. A Napkelet nem hátrált, nem értékelte át önmagát és nem alkudott el semmit abból, ami ígért. Megmaradt tisztán, erősen, egyenesen a keleti napsütésben, a szent magyar földbe gyökerezően, és összefogta eszmei és érzelmi egységbe azt, ami politikailag egy időre szétszakadt. [...] A jövőre nézve pedig: [...] a folyóiratoknak, ha élni akarnak, feladatuk, hogy szépen, bölcsen, jellemesen megfiatalodjanak.

Ez legyen a Napkelet új évtizedének programja.⁶

A megfiatalodás programja valóban megvalósult a 30-as évekbeli *Napkelet*-nél, ennek első jele az új helyettes szerkesztő, Németh Antal (1903–1968) kinevezése volt.⁷

Németh Antal 1921–25 között a budapesti egyetem hallgatója volt: esztétikai, irodalomtörténeti és pszichológiai előadásokat látogatott, míg végül érdeklődése végképp a színház felé fordult. Tanárai Négyesy László, Horváth János és Hekler Antal nagyra becsülték, Négyesy ajánlására lett 1928-ban a berlini egyetem ösztöndíjasa, s Hekler Antal révén lett ugyanettől az évtől a *Napkelet* munkatársa. Az *Elvek és Művek* rovatba elsősorban színházi és film témájú cikkeket küldött Berlinből, majd Szegedről, ahol egy évig az ottani színház dramaturg-főrendezője volt. Tormay Cécile is igyekezett támogatni az ambiciózus fiatal embert, közbenjárta érte Klebelsbergnél két ízben is (először 1929-ben, amikor a szegedi színház igazgatói posztját pályázta meg, másodszer 1930-ban párizsi ösztöndíja ügyében), később a rádiónál való elhelyezkedésében igyekezett segíteni neki.⁸ Végül 1933-ban rábízta a segédszerkesztői feladatokat a *Napkelet*-nél. Ez a változás az impresszumban csak az 1933. 7. számban jelenik meg, de több jel utal arra, hogy Németh Antal valójában már 1933-as év elején Hartmann János helyébe lépett. Ilyen például Németh Antalnak Hartmann egy 1933. januári levelére írt utólagos megjegyzése. A levélben Hartmann cikke lerövidítése és a sok sajtóhiba miatt háborog, Németh szerint

„Hartmann János így kötözködött, mert Tormay Cécile engem hívott meg helyette szerkesztőnek.”⁹ Tormay 1933. februári levelében ugyan még csak azt említi, hogy Némethre a lap technikai részét bízta, s ezt majd személyesen beszéli meg Hartmann-nal, márciustól azonban a segédszerkesztői feladatokat már egyértelműen Németh látta el, ezt jelzi az is, hogy ebben a hónapban öt levelet kapott a főszerkesztőtől,¹⁰ a májusi zeneakadémiai Napkelet-matinén pedig már Németh Antal előadása (*Világnézet és irodalom*) fogalmazza meg a lap megújult programját.

1933–34 folyamán a lap jelentős tartalmi és szerkezeti változásokon ment át. Megújult a *Szemle* rovat: egyrészt az által, hogy az eddig is közölt zenei, képzőművészeti és színházi tárgyú kritikákat ezentúl önálló rovatokban adták közre, Prahács Margit, Genthon István, illetve Rédey Tivadar szerkesztésében, másrészt új rovatokkal is bővítették a *Szemlét*. Februárban indult meg a *Külföldi Krónika*, mely világirodalmi aktualitásokkal foglalkozott, egyre nagyobb teret adva benne Hamvas Bélának, májusban a „Gépművészet” vagyis a rádióval és filmmel foglalkozó rész, mely Németh Antal kedvenc területe volt a színház mellett, decemberben Katona Jenő szerkesztésében *A hónap szellemi élete*, melyben a szellemtörténet körüli vitáról, a Szegedi Fialatok Művelődési Kollégiumáról vagy Ady utóéletéről egyaránt szó esett. A szakirodalom egyetért abban, hogy a *Napkelet* színházkritikai és filmelméleti írásai mind témájukban, mind szemléletmódjukban kifejezetten modernnek, a korban úttörő jelentőségűnek tekinthetők.¹¹

A szépirodalmi részben újítást jelentett a külföldi, kortárs novellák közlése, (többek között Frank Harrys, James Joyce, H. D. Lawrence, az 1932-ben Nobel-díjjal kitüntetett John Galsworthy írásai), illetve 1933 márciusától a réz- és fametszet illusztrációk (Szönyi István, Buday György, Fáy Dezső, Molnár C. Pál munkái). 1934-től a folytatásos regény melléklet formájában jelent meg.

Tervbe vették, hogy az olvasókkal való szorosabb kapcsolattartás érdekében évente 8 irodalmi matinét rendeznek. Az elsőre 1933 májusában került sor, Tormay Cécile, Reményik Sándor, Hekler Antal

és Németh Antal szereplésével. Tormay Cécile *Az időtlen bolt* című novelláját olvasta fel, Reményik Sándor néhány új versét adta elő, majd Mécs László versei következtek. Hekler Antal *Róma lelkéről* tartott előadást, végül „Németh Antal dr. mondott sűrűn felhangzó tapsokkal megszakított bátor hangú programbeszédet *Irodalom és világnézet* címmel.”¹²

Bár a Zeneakadémia kistermében tartott matiné jól sikerült, ezek az alkalmak nem váltak rendszeressé, a következőre 1935-ben Sopronban került sor a Frankenburg Irodalmi Kör meghívására, Németh Antal, Rédey Tivadar és Török Sándor szereplésével.

A megújulás jegyében hirdették meg a *Napkelet* elbeszélés-pályázatát is, mely azonban nem hozott a felszínre új tehetségeket, az első díjat ki sem adták.¹³

A *Napkelet* olvasói számának növelését célozta nyilván a terjedelemben beállt változás is: 1930-tól az évi 24 szám helyett csak 12-t adtak ki, az egyes számok terjedelmét 80 oldalról 100-120-ra növelve, s így jelentős árcsökkenést tudtak elérni, a lap egy éves előfizetése 40 pengő helyett csak 28-ba (tisztviselőknek 20 P-be) került. Erre azért is nagy szükség volt, mert a nagy gazdasági világválsággal kezdődően, de a 30-as években végig jellemző volt a középosztály elszegényedése. Boldizsár Ivánnak a középosztály gazdasági viszonyait vizsgáló felméréséből kitűnik, hogy a magántisztviselők havi bére 100-150 P vagy kevesebb volt.¹⁴ Egy körzeti kezelőorvos havi 150-250 P-t,¹⁵ a helyettes tanár (még státuszba fel nem vett tanár) 110 P-t, a rendes tanár a IX. fizetési osztályban 230 P-t, később a VI-VII. 375-565P-t keresett.¹⁶

Tormay Cécile-nek Németh Antalhoz írt leveleiből kibontakoznak a *Napkelet* szerkesztési elvei. A lap indulásakor az alapítók szellemiségüket a keresztény és nemzeti kettős jelszavával jellemezték. Ezeket az értéket Tormay a 30-as években is alapnak tekintette. Hangsúlyt helyezett arra, hogy a katolikus és protestáns témák egyenlő súllyal szerepeljenek egy számon belül, fontosnak tartotta a hazaszeretetet, a nemzeti érzés ápolását az irodalom eszközei révén is.¹⁷ Kerülte viszont a politikai jellegű cikkek közlését, megőrzendő a *Napkelet* irodalmi

jellegét.¹⁸ A lap szerzőinek kiválasztásakor figyelembe vette politikai hovatartozásukat is. Kodolányit például „felvidéki szereplése” után nem engedte tovább közölni,¹⁹ sőt mielőtt Moussong Piroskáról és Szőnyi Magdáról szóló kritika megjelenésébe beleegyezett volna, megbízta Némethet, hogy tudja meg, nincs-e 19-es kommunista múltjuk. Erre kétszer is felhívta Németh figyelmét. Ezekkel a lépésekkel az olvasók „megbotránkozását” igyekezett elkerülni.²⁰ Másrészt a *Napkelethez* közel álló szerzők érzékenységére is tekintettel kellett lenni: írásaik bírálatánál kerülni kell a túlzott szigort.²¹ Bár fontosnak tartotta a szerzőgárda bővítését, időnként fellépett a túlzott fiatalítás ellen is: 1934. január 7-i levelében arra kéri a segédszerkesztőket, hogy a már bevezetett fiatalokon túl új neveket egyelőre ne hozzon a laphoz, sőt szükség lenne néhány nagy névre, olyan régi munkatársakra, mint Hekler Antal, Felvinczy Takács Zoltán vagy Horváth János, különben az olvasók elfordulnak tőlük. Az *Elvek és művek* rovat esetén a frissséget, aktualitást hangsúlyozta. Állandó küzdelmet folytatott a kritikusokkal, akik a rövid, egy-másfél hasábos kritikák helyett hosszú tanulmányokat írtak.

1933-tól kezdve tehát a *Napkelet* megfiatalodott: némileg kísérletezővé vált, új szerzőket és formákat próbált ki a segédszerkesztő, Németh Antal. S mögötte ott volt Tormay, ki hol biztatón, hol „fék-ként” lépett fel, mivel egyszerre szerette volna megújítani és megőrizni a *Napkelet* eredeti arculatát.

Hiba lenne azonban csupán e két ember tevékenységével és elveivel magyarázni a lapban végbement változásokat. A *Napkelet* színvonalának emelkedése a harmincas években egyértelmű, s ebben több tényező játszott szerepet: nagyon fontos volt a tehetséges és ambiciózus segédszerkesztő személye, fáradhatatlan szervező és toborzó munkája, de mindez kevesebb eredményt hozott volna, ha a huszas évekhez képest nem változott volna olyan sokat a konzervativizmus megítélése, s az évtized elején nem jelentkezett volna egy újabb írónemzedék, amelynek tagjai saját lap hiányában előbb-utóbb a már meglévő és elismert folyóiratok valamelyikéhez csatlakoztak.

A huszonéves pályakezdő írók egyik érdekes lapalapítási kísérlete volt a *Névtelen Jegyző*. Szabó Zoltán és néhány gyermekkori barátja (Boldizsár Iván, Rónai Mihály András, Hegedüs Géza) 1932-ben határozták el egy saját irodalmi folyóirat indítását. Bevették a szerkesztőségbe Rózsahegyi Györgyöt, Hegedüs Géza osztálytársát is a praktikus ügyek intézésére, ami jó döntésnek bizonyult: Rózsahegyi unokanővére ugyanis Tersánszky Józsi Jenő felesége volt, az ő közvetítésével sikerült a 18-20 éves fiataloknak a *Nyugat* nagy nemzedékéből több íróval is megismerkedni, induló lapjuk számára írást kérni. Hegedüs Géza *A tegnap alkonya* című önéletírásában meg is örököltette ezeket a találkozásokat. Tersánszky „tanácsára és személyes közbenjárásával kerestük fel tanácsért, segítségért Kosztolányi Dezsőt, Szabó Dezsőt, Karinthy Frigyeset.”²² Többször jártak Kosztolányinál: „együtt is, külön is megkérdeztük olykor telefonon, nem zavarunk-e, és mindig kedves invitálásra találtunk. Néha habos kávéval fogadott, sohase szeszes itallal. Elolvasta, amit a kezébe adtunk. Igen szakszerűen elemezte egy-egy verssorunkat vagy prózai bekezdésünket. Gyakran beszélt a szavakban rejtőző hangulatok értékéről. Biztos ítélettel mutatott rá, hogy a szavak hol nem adnak érzelemkeltő egységet, hol bántó az egymás mellé került szótagok ritmusa. Töltőtollával javított bele kéziratunkba. Töltőtolla hol zöld, hol lila tintával volt töltve.”²³ Karinthy Frigyes is szívesen fogadta őket: „Egészen más ember volt, mint amilyennek elképzeltem. Arca kesernyésen mosolygó, modorában nyoma sincs annak a közvetlen derűnek, amely Kosztolányiból áradt. Érdeklődése nyilvánvaló volt, de valami tanáros szabatosággal kérdezett ki bennünket, mit is akarunk csinálni, hogyan gondoljuk, van-e pénzünk vagy nyomdahitelünk, ismerünk-e alkalmas terjesztőt. Értelmes, tanácsadásra kész szavaiban árnyalata sem volt a humornak. Szakszerű volt. [...] Ízelítőként azonnal mutattunk néhány verset, és egy-két prózai darabot. Úgy látszik, tetszett neki. Nem olyan lelkes hangon, mint Kosztolányi, hanem csak fejbólogatással jelezte, és dűnyögő hangon mondogatta, hogy ezek egészen jól elmennek, már nem afféle „szárnypróbálgatások”, hanem valódi irodalmi teljesítmények.”²⁴

Egy következő látogatásuk alkalmával Karinthy átolvasta az első számba szánt írásokat, néhányat kiselejtezett, majd egy óra alatt megírta a tőle kért bevezető szöveget. Az első számba kaptak még írást Illyés Gyulától és Kárpáti Auréltól is.²⁵ A lap még mai szemmel is érdekes olvasmány. A szépirodalmi részt, amelyben Szabó Zoltán, Boldizsár Iván és Rónai András verssel, Hegedüs Géza novellával szerepelt az *Echo* című könyvkritikai rovat követte, amely friss hangjával, valóban aktuális tematikájával keltette fel az érdeklődést. A harmadik részben, a *Holmi* rovatban aktuális hírek kommentárjai voltak olvashatóak.

A *Névtelen Jegyző* egyik, talán legfigyelemreméltóbb írása Szabó Zoltánnak a *Herceg, hátha megjön a tél is* című tanulmánya volt, amelyben saját korosztálya nevében egyként leszámolt az MTA akadémikaival és a „Nyugat Akadémia” íróival.²⁶ Véleménye szerint az MTA hibája az, hogy „a mai Akadémia kialakulásában állandóan az öregebb, filológusabb és konzervatívabb fajtának jutott szó,²⁷ akik aztán új tagoknak a magukhoz hasonlókat választottak meg. Jelenleg 22 irodalomtörténész és 11 szépíró a tagja. A szépírók közül (Csengery János, Vikár Béla, Vargha Gyula, Némethy Géza, Kozma Andor, Szabolcska Mihály, Jakab Ödön, Pekár Gyula, Ambrus Zoltán, Herczeg Ferenc) egyedül Herceget tartja tehetségesnek, aki azonban „Előre megfontolt „konstruktivitással” krónikása a témának. [...] Föltétlenül nagy író lehetett volna, ha vállalja az újság forradalmát és ítéletmondást is a krónikázás mellé.”²⁸ A Kisfaludy Társaság 28 tagja közül pedig csak „négyen vannak, akik egyáltalán eljutnak odáig, hogy belemagadnak az ifjúság szemvonalába, akiket észrevenni érdemes és kell: Bánffy Miklós, Sík Sándor, Zilahy Lajos, Kosztolányi Dezső.”²⁹

Ami pedig a *Nyugatot* illeti: „A Nyugat ma csinált irodalma is az irodalomtörténetbe tartozik ma már. Írói nem tudtak benne maradni annak a fejlődésnek a sodrában, amelyet ők indítottak meg, visszamaradtak azon a szinten, ami nekünk, háború utáni generációnak már meglehetősen irodalomtörténeti szemelvények ízét adja. Azóta, hogy a maga revelációját megcsinálta, és ezt a revelációt a háború derékban

megszakította, a Nyugat lelkiismeretlen pilátuskodásával és kikötni nem tudásával az akadémikus jelleg és a kultúrforradalmat indító és folytató folyóirat között teljesen elvált a való élettől és a kultúra várható új irányaitól. A Nyugat a fiatalság és a remélhető új művészet szempontjából mint folyóirat és mint fejlődési orgánium csaknem annyira nincsen, mint ahogy nincs az Akadémia.”³⁰

A *Névtelen Jegyző* 1932 májusától októberéig jelent meg, az alapítókhoz hamarosan csatlakoztak más fiatal írók is: Weöres Sándornak a júliusi számban jelent meg egy verse, Thurzó Gábor egy kritikáját az októberi számba hozták. Rónay László szerint, bár ez a lap is rövid életű volt, hisz októberben megszűnt, jelentőségét az adja, hogy „ebben a folyóiratban tettek először kísérletet a fiatalok arra, hogy kijelöljék saját helyüket a magyar irodalom folytonosságában.”³¹

E fiatal nemzedék a kibontakozásának első szakasza az 1935-ös *Korunk* antológia megjelenésével zárult. A fiatalok sokfelől, különböző társadalmi-irodalmi hatások által indítva keresték saját, egyéni hangjukat. A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma indította el Radnóti, Ortutay Gyulát, Tolnai Gábort, a Janus Pannonius Társaság Kolozsvári Grandpierre Emilt, Weöres Sándort, Takáts Gyulát, Kassák köréből nőtt ki Vas István, Zelk Zoltán, sőt az avantgárd törekvések hatással voltak pályájuk kezdetén Boldizsár Ivánra és Szabó Zoltánra is. Bóka László és Sötér István az Eötvös-kollégium neveltje volt, az (új)katolikus szellemiséget elsősorban Rónay György és Thurzó Gábor képviselte.³²

Németh Antal nagy érdeme, hogy e fiatalok közül sokakat meg tudott szerezni a *Napkelet* számára. 1933 májusában leutazott Szegedre, ahol találkozott Szabó Zoltánnal és Buday Györggyel, hogy lapjának megnyerje a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma köré csoportosuló tehetségeket. Az ő révükön került kapcsolatba Ortutay Gyulával és Boldizsár Ivánnal is, akik barátaik javaslatára levélben keresték meg Németh Antalt, mivel a szegedi találkozón nem tudtak ott lenni. Mindkettőjük bemutatkozó leveléből kicsendül a remény, hogy a *Napkelet*nél valami új van készülöben: hogy a lap „szellemileg mélyebbé

és humanitásban, világszemléletben határozottá, harcossá³³ válik, hogy „összefogja azokat a fiatal erőket, amelyek a magyarság mai állapotában új valóság vajúdását látják”, hogy Németh Antal olyanokat gyűjt maga köré, akik „nem csak-írók és csak-költők, hanem jó és új értelemben vett társadalmi harcosok is.”³⁴

A *világnézet és irodalom* című zeneakadémiai előadásában Németh a *Napkelet* programját úgy jellemezte, hogy az nem más, mint „keresztény és nemzeti irodalom mai, korszerű életprogrammal betöltve”. S ezt a korszerűséget sikerült is hitelesen képviselnie, tudatos szervező munkája révén egy sor új szerzőt nyert meg lapja számára elsősorban a „háború utáni fiatalság” köréből.

Saját nemzedékét, a 20-30 éveseket Szabó Zoltán *A háború utáni fiatalság* című írásában 1933-ban úgy jellemzi, hogy még kiforratlan, egyelőre még a saját álláspontjának kialakításán fáradozik: „világnézetében pedig nem akarja a maga fiatalságát se baloldalba, se jobboldalba tartozónak nevezni, hanem keresi az utat, a maga fiatalságának az útját.”³⁵ Még nem készek, még nincs önálló programjuk vagy táboruk, de vannak olyan biztató jelek, melyek jelzik, hogy merre felé orientálódnak. Ilyen jelnek tartja a Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiumának 14 kiadványát, vagy a cserkészmozgalmat, melyben a gyerekek konstruktív, építő magatartást, egymásra figyelmet, a magyarság külföldön való képviselését, sőt szociális érzékenységet tanulhattak. A vallásos nevelést szintén meghatározónak tartja szellemi arculatuk kialakulásában. Erről tanúskodik szerinte az újkatolikusok lapja, a *Korunk Szava*, mely létével és modernségével „bebizonyította, hogy régibb szellemi tényezőkhöz fiatalnak is könnyebb fordulni, mert minden ellenkező hirdetés ellenére is, ma fiatalabb az – ami öregebb.”³⁶ Szabó Zoltán saját nemzedéke legnagyobb érdemének azt tartja, hogy „Születésétől fogva objektív.” „Képesek objektíven beszélni a kommunizmusról és Trianonról, minden karakán magyaros és magyarkodó sallang és frázis nélkül. Számolva az érzéseikkel is, de talán sokkal inkább a józanságukkal.”³⁷ A nemzedék „objektivitására” példaként hozza fel azt is, hogy a Felvidék és Erdély fiatalsága

egyaránt vezérének vallja Móriczot, Szabó Dezsőt és Kassákat. Az előző, frontot megjárt nemzedék individualizmusával és nihilizmusával szemben a mai fiatalokra szerinte inkább a közösségiség, az idealizmus, az aktív, cselekvő hazaszeretetet jellemző. Ennek a lelkületnek kialakításában fontos szerepet játszott a cserkészmozgalom is. Szabó Zoltán maga is öregcserkész volt, Boldizsár Ivánnal és Kovács Imrével szerkesztette az öregcserkészek 1931 óta megjelenő lapját, a *Fiatal Magyarságot*. A felnőtt cserkészek számára politikai szemináriumokat is szerveztek.

Az első öt előadás témája a kiegyezéstől Trianonig terjedő időszak politikatörténetének áttekintése és értékelése volt. (Politikatörténet a kiegyezéstől a világháborúig. A világháború. Háborús felelősség? A forradalmak. A békeszerződések.) A következő hét előadás aktuális témákkal foglalkozott: Királykérdés. Olaszbarátság. Mai magyar sajtó. Ifjúsági egyesületeink. Politikai pártjaink. Revízió. Választójog.³⁸

S a cserkészek természetesen részt vettek a 30-as évek elején oly nagy jelentőséggel bíró falukutató mozgalomban is. A magyar cserkész vezetőjének, Teleki Pálnak, a húszas évek klebelsbergi kultúrpolitikájához kapcsolódva az volt a célja, hogy tudatos nevelő munkával kialakítsanak egy fiatal, jól képzett, európai kitekintéssel bíró, ugyanakkor hazaszerető elitet (mindezt valláserkölcs alapon), akikre majd számítani lehet a magyar társadalom konzervatív szellemű, de mégis alapos átalakításában. A gyerekek a 30-as évek elejére felnőttek, s önmagukra mint egy sokra hivatott reformnemzedékre tekintettek. Növelhették önbizalmukat a magyar cserkészlet nemzetközi sikerei is, amelynek egyik jele az volt, hogy az 1933-as cserkész-világtalálkozó megrendezését Magyarország nyerte el, s a jól sikerült dzsembori Magyarországra irányította a nemzetközi figyelmet.³⁹

Szabó Zoltán már említett tanulmányában érdekes megállapításokat tett a *Napkelettel* kapcsolatban is: „ha a Napkeletnek mint folyóiratnak a szerepét és elhivatottságát keressük, talán megtaláljuk abban, hogy nem annyira céhbéli irodalmat, hanem inkább olvasókat nevel és teremt magának. Nem az írókban, hanem inkább az olvasókban

találta meg a maga egyfajta fiatalságát. A rezonáló közösségben, amely kiábrándulva az egyedül újat jelenteni akaró baloldali mentalitásból, leszámolt az önmaga értékeivel, és a maga világát jobban látja egy spirituális, mint egy materiális vonalon kiteljesedőnek. Nem tagadja meg a szociális tendenciákat, és messze van a szakirodalom kúriákat és dzsentrivilágot mutogató struccpolitikájától, de nem látja be, hogy miért kelljen politikában újért egy régi marxizmushoz, irodalomban újért a régi irányregényhez fordulni egy újnak hirdetett régi propaganda szolgálatában. És az a számtalanszor elgúnyolt, elparentált »nemzeti keresztény« jelleg igazi, tiszta fogalmazásban mégis csak legrokonszenvesebb azok közül az eszmék vagy alkalmi társulások közül, amelyek ma kulturális tényezőket visznek.⁴⁰

A fiatal nemzedék egy része tehát rokonszenven figyelte a *Napkelet* törekvéseit, frissességet, életet hoztak a lapba, mégsem minden olvasónak tetszett a *Napkelet* munkatársi gárdájának megfiatalítása. Tormay Cécile egy „jóakaró” olvasótól névtelen levelet kapott, amelyben a levél írója a szerkesztőket azzal is vádolta, hogy ismeretlen és nem eléggé tehetséges fiatalokkal töltik fel a lapot. Tormay a levelet továbbította Némethnek, aki 1934 januárjában írt válaszlevelében részletesen felsorolta, hogy kik is azok, akiket ő nyert meg a lap számára. A már említett Szabó Zoltán és Ortutay Gyula mellett Baktay Ervin Ázsia-kutatót, Bartha Dénes zenetudóst, Dénes Tibor irodalomtörténészt, Katona Jenőt, a *Korunk Szava* későbbi szerkesztőjét, Gogolák Lajos történészt, Szekfű Gyula tanársegédjét, a *Magyar Szemle* állandó munkatársát, Juhász Vilmos kultúrtörténészt, Pukánszky Kádár Jolán színháztörténészt, Kolozsvári Grandpierre Emil író, Márchis Györgyöt, a pesti egyetem svéd lektorát és Szőke Sándort, Hamvas Béla könyvtáros kollegáját említi.

Aztán rátér a „nagy nevek” problémájára. Annak, hogy a lapban olyan nagy teret enged a fiataloknak több oka is van. A *Napkelet* régi, nagy nevei közül Szekfű csak a *Magyar Szemlébe* ír, Horváth János sehová, Hajnal túlságosan elfoglalt, Eckhardtot személyi okok tartják vissza. Az újabb „nagy nevek” meghívásának egyszerűen az anyagiak

szabnak gátat: az oldalankénti 8 pengőt nem tudják megadni, mint a *Magyar Szemle*, az igazi hírességek pedig megfizethetetlenek: Bartók tarifája 100 pengő lenne oldalanként. A „nagy nevek” hajszoálásával egyébként is volt már a szerkesztőségnek rossz tapasztalata: „A múltban volt egy időszak, amikor beérkezett »neveket« akartak a »Napkelet« kötelékébe vonni. A szépirodalom terén ez teljes csődöt mondott. Négyezer pengő előleg sirtatja ezt a téves politikát.”⁴¹

A pénztelenség, az erősödő konkurenciaharc – elsősorban a *Magyar Szemlével* – tehát egyaránt arra készítette Némethet, hogy a realitások talaján mozogva az elérhetőt ragadja meg, vagyis az épp akkor felépő fiatal tehetségeket igyekezzen megnyerni céljainak.

A Németh Antal által felsorolt fiatalok valóban valamennyien kiváló tudósok voltak. Közülük egyesek csak néhányszor jelentek meg a későbbiek folyamán a folyóiratban, de voltak olyanok is, akik évekig rendszeresen publikáltak a lapban. Baktay Ervinnek⁴² például csak egy írása jelent meg a *Napkeletben*, a *Hunor és Magyar regéje – ősi napmítosz* címmel.⁴³ Bartha Dénes⁴⁴ zenetörténésznek szintén csak egy publikációja volt a *Napkeletben* 1933-ban, legközelebb 1940-ben publikált itt ismét.⁴⁵ Gogolák Lajos⁴⁶ történésznek a *Napkeletben* 1934-ben egy írása jött, a *Szekfű Gyula történetírása* című.⁴⁷ 1935-ben a szlovenszkói irodalom problémáiról, 1936-ban pedig a francia irodalomról közölt még egy-egy tanulmányt, Szekfű-tanítványként ő elsősorban a *Magyar Szemlének* adta írásait.⁴⁸ Juhász Vilmosnak⁴⁹ a *Napkeletben* 1933–1934 között három kritikája és egy tanulmánya jelent meg,⁵⁰ majd 1935-től a *Vigília* alapító munkatársa lett. Pukánszky Kádár Jolán⁵¹ összesen hat írásával szerepelt.⁵² Dénes Tibornak⁵³ ellenben összesen 45 írását hozta a *Napkelet* 1933–1938 között, főképp kritikák, többek között Babits Mihály, Márai Sándor, Cs. Szabó László, Aragon és Huxley köteteiről, Katona Jenő⁵⁴ pedig *A hónap szellemei élete* című rovatot szerkesztette 1933-ban.⁵⁵

Ugyan még Németh Antal szerkesztősége előtt kerültek a folyóirathoz, de az itt szereplő tudósgárdáról szólva mindenképp meg kell említenünk Joó Tibor és Hamvas Béla nevét. Joó Tibor⁵⁶ a magyar

szellemtörténeti irányzat egyik fő képviselője volt. Írásai főként a *Magyar Szemlében* és a *Napkeletben* jelentette meg, bár írt a *Nyugatba*, a *Protestáns Szemlébe* és a *Válaszba* is. A *Napkeletben* 1931–1939 között összesen 18, főleg filozófiai és teológiai könyvekről szóló kritikájával találkozhatunk. Az eperjesi származású Hamvas Béla 1919-től élt Budapesten. Egyetemi tanulmányai mellett is már újságíróskodott, a *Budapesti Hírlapnál* (1923–24), majd a *Szózatnál* (1924–1926). 1927-ben könyvtárosi álláshoz jutott a Fővárosi Könyvtárban. A *Napkeletben* 1932–1940 között összesen 51 írása jelent meg, ebből 34 a kritika, amelyekben többek között Hemingway, Sinclair Lewis, James Joyce könyveivel foglalkozott. Ahogy ez levelezésükből kiderül, Hamvas maga ajánlott Németh Antalnak aktuális könyveket recenziálásra, főleg angol nyelvű irodalmat. A kritikák mellett néhány tanulmánya is itt jelent meg.⁵⁷ Hamvas Béla bibliográfia szerint, bár Hamvas írásait vagy 25 különböző orgánumban helyezte el, többek között a *Protestáns Szemlében*, a *Katolikus Szemlében*, a *Nyugatban*, a *Válaszban*, a *Tanuban* és a *Szigetben*, számára az egyik legfontosabb orgánumban ezek közül a *Napkelet* lehetett, az itt megjelent írások, illetve a lapnál eltöltött évek száma alapján.⁵⁸

Ami a *Napkelet* szépirodalmi részét illeti, a 30-as években a legfiatalabb nemzedék sok kiválóságát találjuk munkatársai között: Szabó Zoltánt, Tolnay Gábort, Ortutay Gyulát, Boldizsár Ivánt, Rónay Györgyöt, Thurzó Gábort, Possonyi Lászlót, Kolozsvári Grandpierre Emilt. De rendszeresen jelentek meg a lapban írásai, Dékány Andrásnak, Sötér Istvánnak, Kozocsa Sándornak, Molnár Katának, Jékely Zoltánnak, Képes Gézának is. Tanulságos megvizsgálni azt is, hogy milyen írások jelentek meg a *Napkeletben* a felsorolt fiataloktól.

1933–1934 körül a napilapok és a folyóiratok egyaránt szívesen adtak teret a háború utáni fiatalságnak, illetve a falukutató mozgalmakról szóló írásaiknak. A világgazdasági válság utáni nagy nyomor miatt a szélsőjobb oldali mozgalmak megerősödtek. Ezek mintegy ellensúlyozására kezdte a kormányzat támogatni többek között a falukutatót, a *Magyar Szemle*, a *Katolikus Szemle* vagy a *Nemzeti*

Újság egyaránt lehozta a fiatalok tapasztalatait összegző cikkeket. Ebbe a sorba kapcsolódott a *Napkelet* is, amikor teret adott Boldizsár Iván, Ortutay Gyula és Szabó Zoltán (részben a falukutatóssal, illetve a fiatal nemzedék problémáival foglalkozó) írásaival is. Boldizsár Iván (1912–1988) épp ez idő tájt (1933. nov. 5-től 1934. november 25-ig) szerkesztette az *Új Fiatalság* rovatot a *Nemzeti Újságnál*, ahova egykori tanára, Sík Sándor ajánlotta be. A *Napkeletben* néhány könyvkritikával és az elég éles sajtópolémiát kiváltó *Erdély második Trianonja* című úti beszámolójával szerepelt.⁵⁹ Ortutay Gyulának⁶⁰ viszont csak néhány néprajzi tárgyú tanulmányával és kritikájával találkozhattak a *Napkelet* olvasói.⁶¹ A falukutatók csoportjába tartozott Tolnai Gábor is. 1933–1937 között 12 könyvkritikája jelent meg a folyóiratban.

A legerősebb szálakkal Szabó Zoltán (1912–1984) kapcsolódott a *Napkelet*hez, 1933-ban a *Fiatal Magyarország* mellett a *Napkelet* jelentette a legfontosabb megszólalási lehetőséget. Először néhány verse jelent meg az 1933. júliusi és szeptemberi számban.⁶² A már említett *A háború utáni fiatalság* című írása egyfajta nemzedéki ars poetica-ként is felfogható.⁶³ A falukutatóssal kapcsolódó írása volt Ortutay Gyula kötetének bírálata (*Mondotta: Vincze András béreslegény. Máté János gazdalegény*), illetve Matolcsy Mátyás *Az új földreform munkaterve* című írásának ismertetése.⁶⁴ Ehhez a témakörhöz kapcsolódik a *Vers a falun* című hosszabb írása is, amelyben arról számol be, hogy egy vidéki településen a *Katolikus Körben* verses estet tartottak a parasztok számára, majd megkérték a kb. 70 fős hallgatóságot, hogy írják le véleményüket a hallottakról. A műsoron Ady, Tóth Árpád, Juhász Gyula, Illyés Gyula, Jékely Zoltán versei, három székely népballada és három „gyenge és félmodern költő” szerepelt.⁶⁵ Szabó Zoltánnak emellett több írása jelent meg az erdélyi irodalomról,⁶⁶ de olvashatunk kritikát tőle verseskötetéről,⁶⁷ vagy a korszak népszerű írójának, Körmendi Ferencnek új könyvéről csakúgy, mint Szerb Antal vagy Németh László kötetéről.⁶⁸ A külföldi irodalom ismertetésekor néhány olasz regénnyel, illetve az újkatolikus francia

Mauriac egy regényéről számolt be.⁶⁹ Külön figyelmet érdemelnek filmkritikái: az első az 1936. novemberi számban jelenik meg, később külön filmrovat közli kritikáit.⁷⁰

Rónay György első versei 1933-ban jelentek meg a *Napkelet*ben.⁷¹ Ettől kezdve a folyóirat megszűnéséig rendszeresen közölt itt írásokat, a versek mellett saját korosztályának legkiválóbb alkotásairól szóló kritikákat. Írt például Szabó Zoltán *Tardi helyzetéről*, Jékely Zoltán, Toldalaghy Pál verseiről, illetve külföldi szerzőkről (köztük Paul Valéryről, Jules Superville-ről, Virginia Woolfról). Barátja, a kiváló prózaíró, Thurzó Gábor kritikáival volt jelen a *Napkelet*ben. 1934–1940 között összesen 52-vel.

Ami tehát nem sikerült a *Napkelet* indulásakor, a húszas évek elején, vagyis hogy a folyóirat magához vonzza a legtehetségesebb fiatalokat, az a 30-as évek elejére megvalósult: az ekkor induló fiatalok közül, akiket gyakran a kissé félrevezető *Nyugat* harmadik nemzedékének is szoktak emlegetni, sokan a *Napkelet*ben kezdték pályájukat. Ebben több tényező közrejátszott. Egyrészt, mint láttuk, Németh Antal ügyes szervezőmunkája, illetve anyagi okok, másrészt a lap megítélésének változása. Rónay György 1981-es visszaemlékezésében két tényezőt említ, ami miatt számukra a lap vonzóvá vált: egyrészt, hogy a *Napkelet*be könnyebb volt bejutni, mint a *Nyugat*ba, másrészt, hogy a lap külső megítélése megváltozott, a fiatalok nem tartották sem „hivatalos orgánumnak”, sem jobboldali lapnak „Nagyon érdekes, hogy csaknem mindenki a *Napkelet*ben kezdte pályafutását. És azért ott, mert oda sokkal könnyebb volt bejutni, mint például a *Nyugat*ba. [...] A *Napkelet* nem volt „hivatalos” orgánium. Politikai hovatartozásáról senkinek sem volt fogalma. Sem jobb- sem baloldaliságáról soha nem hallottam beszélni. A »hivatalos irodalom« terminológiájáról Révai Józsefnél olvastam először. Meggyőződésem, hogy a *Napkelet* teljes egészében semleges orgánium volt.”⁷²

A *Napkelet* azért – mint láttuk – teljesen nem vesztette el politikai színezetét, legalábbis 1937-ig, Tormay Cécile haláláig nem, de az új nemzedék nagy része már nem köteleződött el kizárólagosan egy

laphoz: „A Nyugat, a Napkelet, a Magyar Szemle, az Irodalomtörténet és az Irodalomtörténeti Közlemények, a Protestáns Szemle, a Minerva, a Széphalom, az Erdélyi Helikon stb. egyaránt szívesen fogadta a fiatal írókat”⁷³, akik általában igyekeztek, hogy sem az egyik, sem a másik „párt”-hoz ne kötődjenek kizárólagosan.

Erről a „pártok”-tól és klikkektől független, tiszta tudományoságra való törekvéstről tanúskodik például az Irodalomtudományi Társaság megalapítása is, melynek egyik fő szervezője Szerb Antal volt. A szervezet első találkozóját 1933 áprilisában tartotta. Céljuk az volt, hogy „valami társadalmi formába tömörítsük az irodalommal tudományosan foglalkozó fiatalokat.”⁷⁴ Terveik szerint a havonkénti előadások és vitaulések ismereteik bővítésére és nézeteik tisztázására szolgálnának. A társaság elnökéül Szerb Antalt, alelnöknek Kerecsényi Dezsőt választották. A „legszélesebb szellemi összefogás” érdekében nemcsak írók és irodalomtörténészek voltak a szervezet tagjai, hanem más tudományterületek képviselői is: például a zene-tudós Bartha Dénes, a színházi rendező Németh Antal, a filozófus Joó Tibor, a szociográfus Szabó Zoltán, a polihistor Németh László és Hamvas Béla.⁷⁵ A szervezet maga is kísérlet volt, jól példázta a 30-as évek magyar szellemi életére oly jellemző szintéziskeresését. Az Irodalomtudományi Társaság végül hároméves működés után 1936-ban szűnt meg.

A *Nyugat* harmadik nemzedékének nevezett írók közül sokan találtak otthont a *Napkelet*ben a 30-as évek első felében, nemcsak azért mert a lapot a „Nyugat előcsarnokának” tartották, hanem azért is, mert a konzervativizmus és a nemzeti szellemiség megítélése már a 20-as évek második felére megváltozott. A *Napkelet* indulásakor korszerűtlennek tűnt, azért is nem tudott kezdetben színvonalas szépírógárdát magához vonzani, később azonban „divatba jött” az értékörzés, sőt a nemzeti szellemű irodalom is. Fábíán István *Konzervatív fiataltság* című cikkében saját korosztályára, a 20-as évek második felében indulókra vonatkoztatva állapította meg ugyanazt, amit Szabó Zoltán a kialakulóban levő harmadik nemzedékről állított: a fiatalok

elfordultak a baloldaliságtól, a forradalmiságtól, a konzervativizmus ismét vonzó lett számukra. Fábián ezt azzal magyarázza, hogy a háború, a forradalmak, a gazdasági válság élménye kortársaival együtt arra készítette őt, hogy realistává vagyis konzervatívva legyenek. A konzervatív ember ugyanis a valóságból indul ki, csak azt akarja megváltoztatni, amit a valóság hibásnak mutat. A fiatalok nagy részét saját élettapasztalata vitte rá arra, hogy konzervatív legyen, vállalva ennek összes terheit. „Mert vannak terhei. Nálunk kitartó propagandával terjesztették el a közvéleményben azt a dogmát, hogy aki konzervatív, vagy korlátolt, ostoba, vagy eladta magát.”⁷⁶

Sötér István 1939-ben a *Klasszicizmus!* című írásában nem politikai-gazdasági körülményekre vezeti vissza ezt a klasszicizálódást, hanem a szellemi élet természetes mozgására: a lázadás után mindig következik a lecsillapulás. „Az irodalom élőhalott a maga lázadó szakaszai nélkül, de kétszeresen is fél életet él, ha megtagadja a lázadás, a csoda, a herezis polgárosulását.”

A lap régi számaint lapozgatva feltűnik, hogy először Németh Antal szerkesztőségével fémjelzett korszakban sikerült a lapnak régi problémáját leküzdenie: a szépirodalmi és a kritikai rész színvonala közötti feltűnő különbséget csökkenteni. Az 1933-as számban például Reményik Sándor, Mécs László és Nagy Méda versei mellett ott találjuk Falu Tamás, Képes Géza, Rónay György, Jékely Zoltán költeményeit is. Az *Elvek és Művek*, illetve a *Szemle* cikkei révén pedig az olvasó értesülhetett a legjelentősebb kulturális újdonságokról. A színházi rovatot Rédey Tivadar vezette, az előadásokat ismertetve értékelte mindig az egyes színészek játékát, a díszletet, a rendezői koncepciót is. Hírt adtak időnként a külföldi színházi törekvésekről is, melyek iránt Németh Antal különösen érdeklődött. A 30-as években még nagy újdonság volt a hangosfilm és a rádió. A *Napkelet* többször is foglalkozott velük, *Gépművészet* címszó alatt. Bár a magyar rádió már 1925-ben megkezdte adását, a lakihegyi nagyadót csak 1933 decemberében sikerült üzembe helyezni. 1932 végén az előfizetők száma ugyan még csak 320 000 körül mozgott, a rádió adásai és műsorpolitikája azon-

ban így is állandóan a viták keresztútjében volt. Kozma Miklós, a rádió igazgatója 1933 óta egyre inkább arra törekedett, hogy a rádió irodalmi adásait színvonalasabbá tegye: Somogyváry Gyula helyett 1934-ben Németh Lászlót állította az irodalmi szerkesztőség élére, majd annak lemondása után Cs. Szabó Lászlót. A drámai osztály vezetője pedig 1935 májusától Németh Antal lett. (Ráadásul Kozma magas honoráriumot adott a rádióban szereplő íróknak, 1937-ben egy felolvasásért 50 P-t lehetett kapni, úti költségre pedig további 20-30 P-t.⁷⁷ Összehasonlításképpen: egy *Napkelet*-beli publikáció honoráriumára 4-5 P volt.)⁷⁸

Az 1935-ös év még további nagy sikereket hozott Németh Antal számára, korábbi vágyai sorra megvalósultak: a debreceni egyetemről megkapta magántanári kinevezését, június 1-jén pedig a *Nemzeti Színház* igazgatói székét. Ekkor a *Napkelet*-nél betöltött állását felmondta, helyét Kállay Miklós vette át.

1937. április 2-án meghalt Tormay Cécile, a főszerkesztői feladatokat Kállay Miklós vette át.

A *Napkelet* utolsó éveiről is nyugodtan elmondhatjuk, hogy mind a szépirodalmi, mind a kritikai rész munkatársi gárdája kiváló volt: Jékely Zoltán, Örley István, Rónay György, Thurzó Gábor, Molnár Kata, Sötér István, Kálnoky László, Pilinszky János, Mihelics Vid, az idősebbek közül Fábián István, Hankiss János, Hamvas Béla, Vajthó László, Brisits Frigyes, Prahács Margit nevét említhetjük példaként. Azonban míg Tormay Cécile-nek befolyásos ismerősei révén mindig sikerült biztosítani a lap kiadásának anyagi feltételeit, halála után folyóirata gyorsan a csőd szélére került. A lap mérete 1939-től kisebb lett, egy szám 96 oldalból állt. Az 1940. évfolyam számaint lapozva szembevetendő, hogy minden számnak más a terjedelme: míg a januári 80 oldalas, februárban csak 48, márciusban 46, áprilisban 60, májusban 44, júniusban 94, augusztusban 62 oldalas. Ez már a lap végnapjait jelezte, s az 1940. augusztusi számmal megszűnt. Anyagi szempontból kétségtelenül igaza volt az Athenaeum Kiadó igazgatójának, aki szerint 1940 nyarára a *Napkelet* „egészen elsorvadt állapotban

csak tengette életét,⁷⁹ tovább fenntartani már nem volt érdemes. A Magyar Irodalmi Társaság eladta a *Napkeletet* az *Athenaeumnak*, amelynek igazgatósága visszaadta a folyóirat lapengedélyét a minisztériumnak, hogy saját tervbe vett lapjának, a *Hídnak* a megindítására engedélyt kapjon.⁸⁰

Pedig a 30-as években a *Napkelet* valóban színvonalas irodalmi folyóirattá vált, nem véletlen, hogy megszűnésekor Schöpfung Aladár ezekkel a szavakkal emlékezett meg róla a *Nyugatban*: „Őszintén sajnáljuk a *Napkelet* elhunytát. Mégiscsak megvolt a helye irodalmi életünkben, céljait tisztességes írói eszközökkel szolgálta és elmúlásával kevesebb lett az amúgy is nagyon összeszűkülő tér, ahol írók irodalmi dolgokról megszólalhattak.”⁸¹

Nem sokkal később, Babits halálával, 1941-ben megszűnt a *Nyugat* is, majd a kommunista hatalomátvétel után jó időre szinte teljesen eltűnt az a polgári szellemiség is, melyet e lapok képviseltek.

JEGYZETEK

- ¹ A *Napkelet* folyóirat kutatását a Nemzeti Kulturális Alap alkotói támogatása tette lehetővé számomra.
- ² RÓNAY György: „Holtig hűnek kell lenni...” = Szerb Antal emlékezete. Szerk.: Wágner Tibor. Kairosz Kiadó, Bp., 2002., 229.
- ³ HALÁSZ Gábor: *Emlékezés a szerkesztőnőre*. *Napkelet* (Nk.), 1937. 338.
- ⁴ KOLLARITS Krisztina: *Írók a Napkelet körül*. Magyar Napló, 2012. 7. 16.
- ⁵ Nk. 1930. 10. 987–95. (Ayala, Borgese, Huxley); Nk., 1930. 11. 1079–85. (Valéry, Ramón, Virginia Woolf); Nk. 1930. 12. 1192–96. (Oljelund, Unamuno); Nk. 1931. 1. 73–79. (Duhamel, Werfel, Eugenio d’Ors); Nk. 1931. 2. 171–76. (Claudel, Mencken); Nk. 1931. 3. 262–66. (Valéry, Anderson, Heinrich Mann); Nk. 1931. 4. 366–69. (Joyce)
- ⁶ TORMAY Cécile: *Tíz év*. Nk. 1933. 1. 1.
- ⁷ Németh Antal pályáját legrészletesebben bemutatja: SELMECZI Elek: *Németh Antal*. Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Bp., 1991.
- ⁸ Tormay Cécile levelei Németh Antalhoz, OSZK kéziratár, Fond 63/3104/2–4.
- ⁹ Hartmann János levele Németh Antalnak, 1933. január 29. OSZK kéziratár, Fond 63/1349/9.

- ¹⁰ Tormay Cécile levele Németh Antalnak, 1933. február 10. OSZK kéziratár, Fond 63/3104/6.
- ¹¹ Vö.: MÁNDL Erika: A *Napkelet* és a művészetkritika. Kapcsolódás a korszak meghatározó eszméletörténeti irányzataihoz. Magyar Könyvszemle, 2007. 4.: „Ugyanakkor különösen a művészettudományok területén a *Napkelet* is úttörő szerepet játszott olyan új keletű tudományágak fogalomrendszerének, korszerű beszédmódjának kialakításában, mint pl. a színháztudomány, filmelmélet stb. Tehát az előzmények hiánya teremtette meg a lehetőséget a *Napkelet* számára is, hogy e konzervatív folyóiratban modernné válhasson a művészettudomány tárgykörébe tartozó írások hangvétele. Ilyen értelemben – bizonyos rovataiban, s egy-egy tehetséges rovatvezetőnek köszönhetően – ugyanúgy újító folyóiratnak számított, mint a szabadelvű ellenzék vezetőorgánuma, amelynek palettája ugyan szélesebb volt, de bizonyos tárgykörökben a felszínen maradt.”
- ¹² NÉMETH Antal: *Világnézet és irodalom*. Nk. 1933. 473–477.
- ¹³ A *Napkelet* elbeszélés-pályázatának eredményhirdetése. Nk. 1934. 1. 1.
- ¹⁴ BOLDIZSÁR Iván: *Lebegők*. Magvető Kiadó, Bp., 1989. 644.
- ¹⁵ I. m. 658–59.
- ¹⁶ I. m. 666–667.
- ¹⁷ Tormay Cécile levele Németh Antalhoz, 1933. XI. 5. OSZK kéziratár, Fond 63/3104/30
- ¹⁸ „Dallos cikke is, noha szép, de sok helyen egy ellenzéki napilapba való, Mi irodalmi folyóirat vagyunk.” Tormay Cécile levele Németh Antalhoz, 1934. XI. 27. OSZK kéziratár, Fond 63/3104/48.
- ¹⁹ Tormay Cécile levele Németh Antalhoz, 1933. IX.14. OSZK kéziratár, Fond 63/3104/21.
- ²⁰ Tormay Cécile levele Németh Antalhoz, 1933. IX.16. és IX. 27. OSZK kéziratár, Fond 63/3104/23 és 25.
- ²¹ Tormay Cécile levele Németh Antalhoz, 1933. IX.16. és IX. 27. OSZK kéziratár, Fond 63/3104/23 és 25.; Tormay Cécile levele Németh Antalhoz, 1933. IV. 15. OSZK kéziratár, Fond 63/3104/13.
- ²² HEGEDŰS Géza: *A tegnap alkonya*. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1987. 30.
- ²³ HEGEDŰS: i. m. 34.
- ²⁴ HEGEDŰS: i. m. 36–37.
- ²⁵ ILLYÉS Gyula: *Fiatal költő (vers)*; Kárpáti Aurél: *Gulácsy Lajos (tanulmány)*.
- ²⁶ Névtelen Jegyző. 1932. = SZABÓ Zoltán: *Hazugság nélkül*. I. Héttorony Kiadó, 1989. 54–67.
- ²⁷ I. m. 56.
- ²⁸ I. m. 58.
- ²⁹ I. m. 60.
- ³⁰ I. m. 55., 66.
- ³¹ RÓNAY László: *Az Ezüstkör nemzedéke*. Akadémia Kiadó, 1967. 27.
- ³² RÓNAY László: i. m. 31–32.

- ³³ Ortutay Gyula levele Németh Antalnak, 1933. június 14. OSZK kéziratár, Fond 63/2351/1.
- ³⁴ Boldizsár Iván levele Németh Antalnak, 1933. június OSZK kéziratár, Fond 63/688/127.
- ³⁵ SZABÓ Zoltán: A háború utáni fiatalság. Nk. 1933. 576. = Szabó Zoltán: *Hazugság nélkül*. I. 42–53.
- ³⁶ Nk. 1933. 577.
- ³⁷ SZABÓ Zoltán: *Hazugság nélkül* I. 574.
- ³⁸ *Cserkészlet a fiatalságban*. Magyar Szemle, 1933. 4. 350–358. = SZABÓ Zoltán: *Hazugság nélkül* I. 17–28.
- ³⁹ ABLONCZY Balázs: *Teleki Pál a cserkészmozgalom élén*. Rubicon, 2004. 2. 32–35.
- ⁴⁰ SZABÓ Zoltán: *Háború utáni fiatalság = Hazugság nélkül* I. 44.
- ⁴¹ Névtelen levél: Ismeretlen Tormay Cécile-nek. OSZK kéziratár Fond 63/5585. Válasz: Németh Antal levele Tormay Cécile-nek, 1934. január, OSZK Fond kéziratár 63/4297.
- ⁴² BaktayErvin (Dunaharaszti, 1890 – Bp., 1963): orientalista. 1926-tól 1929-ig Indiában tartózkodott, megismerte az indiai vallásokat, bölcséletet, művészetet és népiéletet. 1928-ban felkutatta Kőrösi Csoma Sándor egykori tartózkodási helyeit és emlékeit. 1929-ben betegesen tért haza. 1930–1944 között a *Földgömb* című lap egyik szerkesztője. A debreceni egyetemen 1933-ban bölcsészdoktorrá avatták.
- ⁴³ BAKTAY Ervin: *Hunor és Magyar regéje – ősi napmitosz*. Nk. 1933. 769–777.
- ⁴⁴ Bartha Dénes a berlini egyetemen tanult zenetörténetet. Ott is doktorált 1930-ban. 1934-től a Zeneakadémián óraadóként zenetörténetet adott elő.
- ⁴⁵ BARTHA Dénes: Liszt Ferenc dalairól. Nk. 1933. 779–784.; Sir James JEANS: *Zene és természettudomány*. Nk. 1940. 223.
- ⁴⁶ Gogolák Lajos (Pozsony, 1910 – Bécs, 1987): történész, újságíró, egyetemi tanár. A budapesti bölcsészkaron Szekfű Gyula tanítványa, később tanársegédje. Első tanulmányai, cikkei a *Magyar Szemle*ben jelentek meg 1929-től.
- ⁴⁷ GOGOLÁK Lajos: *Szekfű Gyula történetírása*. Nk. 1934. 646–651.
- ⁴⁸ GOGOLÁK Lajos: *A szlovenszói irodalom problémái*. Nk. 1935. 803–808.; Három francia nemzedék. Nk. 1936. 164–167.
- ⁴⁹ Juhász Vilmos (Bp., 1899 – New York, 1967): kultúrtörténész, író, újságíró, műfordító. Tanulmányait a budapesti és a szegedi egyetemen végezte, ahol bölcsészdoktorrá avatták 1933-ban. Az *Újság* című lap munkatársa, majd 1935-ben a *Vigília* egyik alapítója.
- ⁵⁰ JUHÁSZ Vilmos: *Tomcsányi János: Lengyelország*. Nk. 1933. 374–376.; Két könyv angliai Erzsébetéről. Nk. 1933. 909–912.; Kállay Miklós: Trón a vérhegyen. Nk. 1933. 913–914.; Európa és a magyar kérdés. Nk. 1934. 89–91.
- ⁵¹ Pukánszky Kádár Jolán (Temesvár, 1892 – Bp., 1989): színháztörténész, az irodalomtudományok doktora (1983), Pukánszky Béla felesége. A Pázmány Péter Tudományegyetemen szerzett doktorátusa után, 1914-től a Nemzeti Múzeum könyvtárosa, majd az Országos Levéltár levéltárnoka volt. 1914-ben jelent meg első munkája,

- a hazai színháztörténet egyik alapműve, *A budai és pesti német színház története 1812-ig*, ezt követte 1923-ban *A pesti és budai német színház története 1812-1847* című könyve, majd *A Nemzeti Színház százéves története* című kétkötetes munkája.
- ⁵² PUKÁNSZKY KÁDÁR Jolán: A pesti magyar és német színészet harca a Bach-korszakban. Nk. 1929. I. 705–709.; Könyv a dolgozó asszonyokról. (Führende Frauen Europas). Nk. 1933. 318–319.; Német Philológiai Dolgozatok XLV–LI. Nk. 1933. 534–536.; Az összehasonlító irodalomtörténet mai feladatai. Nk. 1933. 757–759.; Petz Gedeon. Nk. 1934. 36–38.; Bölöni György: Az igazi Ady. Nk. 1935. 254–255.
- ⁵³ Dénes Tibor (Nagyvárad, 1907 – Lugano, 1983) irodalomtörténész, író. 1932-ben a pécsi egyetemen szerzett doktorátus bölcsészettudományból. A párizsi és a berlini és a budapesti egyetemen művészettörténet is. *A Napkelet* és a *Vigília* munkatársa, később a *Katolikus Szemle* rovatvezetője. 1956-ban Svájcba emigrált. Írásait az *Irodalmi Újság*, a *Magyar Műhely*, az *Új Látóhatár*, a *Katolikus Szemle*, a *Nemzetőr* és más lapok közölték. Francia nyelven is írt regényeket és elbeszéléseket.
- ⁵⁴ Katona Jenő (Vámosmikola, 1905 – Bp., 1978): író, újságíró, politikus. Rómában a Gregorini Egyetemen filozófiát hallgatott. 1926-tól Eötvös-kollégista, a budapesti tudományegyetem magyar–német szakos hallgatója. Majd Bécsben folytatta tanulmányait, itt kezdte újságírói pályafutását, innen küldte cikkeit Pethő Sándor *Magyarság* című lapjába, melynek 1934-ben munkatársa volt. 1933-tól a *Korunk Szava* című katolikus hetilapot szerkesztette, amelyből később kivált az *Új Kor* (Aradi Zsolt, Balla Borisz, Posszonyi László szerkesztésében, illetve 1935-től ők adták ki a negyedévenként a *Vigiliát* is).
- ⁵⁵ A hónap szellemi élete: 1933. december. Nk. 1934. 1. 18–21.; 1934. január–február. Nk. 1934. 3. 186–187.; 1934. április–május. Nk. 1934. 6. 359–362.; 1934. június. Nk. 1934. 7. 421.
- ⁵⁶ Joó Tibor (Kolozsvár, 1901. aug. 21. – Bp., 1945. márc. 1.): történetfilozófiai író, könyvtáros. A szegedi egyetemen 1928-ban avatták a filozófia doktorává. 1929-től 1933-ig a szegedi Egyetemi Könyvtárban dolgozott. Ezután az OSZK-ba került, ahol előbb szakdíjnok, majd segédőr, később alkönyvtárnok. Kétszer kapott Baumgarten-díjat (1934; 1939). 1939-ben a budapesti egyetemen a történetfilozófia magántanára lett. Budapest ostroma alatt kapott sebesülésében halt meg.
- ⁵⁷ Inka kövek. 1934. 385–389., 458–463.; Ember művészet nélkül. 1935. 276–278.; Világirodalmi látatok. 1935. 276–278.; Bakony. 1937. 371–379.; Marius és Kallista. 1937. 797–804.; A tükör. 1938. I. 145–147.; Az olimpiai Apollón. 1938. II. 165–170.; Észak-amerikai petroglifák. 1939. I. 129–134. Az indiai szöttesek. 1939. I. 403–412.; Stonehenge, a szikla extázisa. 1940. 337–342.
- ⁵⁸ HAMVAS Béla: Közös életrend. FSZEK, Bp. 1988. bibliográfia.
- ⁵⁹ Vers: Valaki imádsága. 1934. 540.; Kritika: Tormay Cécile: Virágok városa, szirének hazája. Nk. 1935. 474–475.; Chesterton: St. Thomas Aquinas. Nk. 1935. 493–494.; Balladák feketében és fehérben (Buday György) Nk. 1935. 538–540.; A spanyol nagyság titka. Somerset Maugham: Don Fernando. Nk. 1935. 625–626.; Magyar Néző. Nk. 1935. 674–676. Magyar Néző. Nk. 1935. 817–820.; Erdély második Trianonja. Nk. 1935. 733–740.

- ⁶⁰ Ortutay Gyula (Szabadka, 1910 – Bp., 1978): néprajztudós, művelődéspolitikus, vallás- és közoktatásügyi miniszter, Baumgarten-díjas (1937, 1942). Tanulmányait a szegedi tudományegyetemen végezte. Részt vett a Szegedi Fialatok Művészeti Kollegiuma megalapításában és munkájában. Szoros baráti szálak fűzték Radnóti Miklóshoz. Szerkesztette a Magyarságtudomány című folyóiratot (1935–37, 1942–43).
- ⁶¹ *A magyarság néprajza I.* Nk.1934. 99–101.; A változatok kérdéséről. Nk.1935. 177–178. Buday György művészete. Nk 1934. 135–138.; Luby Margit: *A parasztiélet rendje.* Nk. 1935. 263–264.; Madarassy László: *Művészkedő magyar pásztorok.* Nk. 1935. 405–406.
- ⁶² Nászpomba.; Februári zsibbadás. Nk. 1933. 7. 505.; Krisztus-szonett. Nk. 1933.9. 649.
- ⁶³ SZABÓ Zoltán: *A háború utáni fiatalság.* Nk. 1933. 570–578.;
- ⁶⁴ ORTUTAY Gyula: *Mondotta: Vincze András béreslegény. Máté János gazdalegény.* Nk. 1933. 6. 453.; MATOLCSY Máttyás: *Az új földreform munkaterve.* Nk. 1935. 11. 752–754.
- ⁶⁵ SZABÓ Zoltán: *Vers a falun.* Nk. 1936. 1. 25–30. = Hazugság nélkül I. 251–258.
- ⁶⁶ Kós Károly: *Erdély.* Nk.1933. 10. 745–746.; TOLNAI Gábor: *Erdély magyar irodalmi élete.* (Erdélyi problémák. Vita két könyv körül) Nk. 1933. 10. 749–750.; MAKKAJ Sándor: *Harc a szobor ellen.* Nk. 1934. 3. 166–167.; SZÁNTÓ György: *Fekete éveim.* Nk. 1936. 4. 264–265.
- ⁶⁷ Nyolc verseskötet. Nk. 1934.1. 28–31.; Kilenc verseskötet. Nk. 1935. 9. 328–331.;
- ⁶⁸ KÖRMENDI Ferenc: *Bűnösök.* Nk. 1936. 3. 191–193.; Szerb Antal: *Hétköznapi és csodák.* Nk. 1936. 7. 475–477.; NÉMETH László: *Bűn.* Nk. 1937. 4. 261–263.
- ⁶⁹ *Két olasz regény magyar nyelven* (Borghese: *Élők és holtak.* Rocca: *Orkán.*) Nk. 1933. 5. 373–374.; Francois Mauriac: *A Frontenac-misztérium.* Nk. 1934. 7. 415.;
- ⁷⁰ *Film: Három film.* Nk.1936. 11. 774–776. Filmrovat: *Chaplin.* Nk. 1936. 12. 848–850.; *A történelem, a mese, a derű és a film.* Nk.1937. 1. 58–60.; *„Írta Shakespeare.”* Nk. 1937. 2. 132–134.; *Népek és filmek.* Nk. 1937. 4. 273–275.; *Irodalmi filmek.* Nk.1937. 6. 408–410.; *Egy regényes film.* Nk. 1937. 7. 487–488.
- ⁷¹ RÓNAY György: *Boldog átváltozás; Ballada. Bízalom.* Nk. 1933. 789–791.
- ⁷² RÓNAY György: *„Holtig hűnek kell lenni...”* = Szerb Antal emlékezete 229.
- ⁷³ BISZTRAY Gyula: *Az Irodalomtudományi Társaság* = Szerb Antal emlékezete 156.
- ⁷⁴ BISZTRAY Gyula: i. m. 157.
- ⁷⁵ KOLOZSVÁRI G. Emil: *A szervező és föltaláló Szerb Antal* = Szerb Antal emlékezete 160.
- ⁷⁶ FÁBIÁN István: *Konzervatív fiatalság.* Nk. 1934. 6.
- ⁷⁷ Weöres Sándor levele Takáts Gyulának, 1937. okt. 22. = TAKÁTS Gyula: *Helyét kereső nemzedék.* Költők levelei 1934–1949. Magvető Kiadó, 1984.
- ⁷⁸ Kiss Tamás levele Takáts Gyulának, 1937. január 9. = TAKÁTS Gyula: i. m. 202.
- ⁷⁹ Jellen Gusztáv vezérigazgató szavai. *Az Athenaeum Igazgatóságának tanácsi jegyzőkönyvei* (MOL Z 723.) 1940. július 29. Idézi: TÓTH-BARBALICS: *Konzervatív folyóirat a középsztálynak – A Napkelet történetének vázlata.* Kommentár. 2010. 1. 50.; Kiss István: *Az Athenaeum Könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 187–190 (Irodalomtörténeti könyvtár 35.).
- ⁸⁰ Idézi: TÓTH-BARBALICS: i. m. 52.
- ⁸¹ SCHÖPFLIN Aladár, *Nyugat*, 1940. 10.

FILEP TAMÁS GUSZTÁV

(1961) művelődéstörténész, Budapest

BÖLCSELŐK,
SZELLEMTÖRTÉNÉSZEK,
ESSZÉÍRÓK A NAPKELETBEN

1937 februárjában a *Napkelet* és a *Nyugat* megosztva kapta meg a Kisfaludy Társaság ezerpengős jutalmát, „mert e két lap a legbuzgóbban szolgálta az elmúlt esztendőben a magyar szépirodalom ügyét”.¹ Ha korábban nem, ekkor már mindenki megérthette, hogy a két folyóirat közötti küzdelem véget ért, szünetel, vagy legalábbis elveszítette régi hevét. Amit ma gondolunk a két orgánium viszonyáról, az döntő hányadában talán nem ennek az évtizednek, hanem a második világháború utáni korszaknak a szüleménye.

Köztudott, hogy a *Napkeletet* Klebelsberg Kunó 1923-ban az akkor uralkodó kultúra- és társadalomszemlélet a *Nyugat* ellensúlyozására is szolgáló orgánumaként hozta létre (illetve finanszírozta), s ma sokan azt hiszik, hogy a két folyóirat szerzőgárdája között folyamatos volt a kultúrkampf. Aki azonban végignézi a *Napkelet* évfolyamait, aligha tarthat ki szilárdan ezen álláspont mellett; az 1919 utáni magyar szellemi ellentétek a harmincas évekre nem maradtak fenn a korabeli formában, a szellemi frontok átrendeződtek, új ideológiák kapcsán új identitásváltozatok jöttek létre, új konfigurációk alakultak ki. Sok olyan szerző, aki az egyik vagy a másik említett folyóirathoz „lecsatlakozott” alkotóként él a köztudatban, valójában mindkettőnek a szerzője – akár rendszeres szerzője – volt. Igaz ez az általam vizsgált ismeretágakra és műfajokra is; sőt, talán éppen rájuk érvényes igazán. Éppen a híres esszéíró generáció néhány tagja, a szellemtörténészek

voltak azok, akik jellegzetesen *mindkét* folyóirathoz kapcsolódtak. Szerb Antal a *Napkelet* és Tormay Cécile pártfogoltja volt, voltaképpen azonban a „Nyugat esszéíró nemzedéke” meghatározó tagjaként tartjuk számon; Tormay halála idején éppen ő írt – szép és elismerő – nekrológot az írónőről a *Nyugat*ba,² amelyben egyébként nem is jelent meg olyan önálló írás, amely Tormayt támadta volna. (Igaz, méltató, elismerő szöveg sem jelent meg ott a műveiről ebben a korszakban, tulajdonképpen csak egy, de azt éppen Móricz Zsigmond írta a magyar legendáriumi források Tormay fordításában megjelent kötetéről.³ Ugyanígy a *Napkelet* rendszeres szerzője volt Halász Gábor, az esszéíró nemzedék másik reprezentánsa; legfontosabb tanulmányai közül több itt jelent meg, de jutott belőlük a *Nyugat*ba is, továbbá Joó Tibor, a filozófiatörténész és történetfilozófus is nem egy írását itt tette közzé, elsősorban kritikákat, de egy-egy szellemi-történeti esszét is.⁴ Részben egyedi eset a Németh Lászlóé, aki egy-egy elhatárolható korszakában az egyik és a másik folyóiratnak is a szerzője volt; vele történt meg, hogy egyik írását a *Napkelet*nek ígérte – vagy talán ez a folyóirat kérte tőle először –, majd a *Nyugat*nak adta. A *Napkelet* utolsó szakaszában pedig rendszeres szerzői a folyóiratnak azok az esszé- és tanulmányírók (részben persze prózaírók, költők is), akiket a *Nyugat* harmadik nemzedékéhez szoktunk sorolni, így Rónay György, Sötér István, Thurzó Gábor. Hamvas Béla pedig, aki a *Nyugat*ban alig volt jelen, félszáz írást közölt Tormay folyóiratában, pedig csak a *Napkelet* történetének második felében kapcsolódott ide.

Látható, hogy a harmincas években nem volt kizáró ok a másik folyóiratban való publikálás. Azonban már a *Napkelet* megalakulása idején is volt a szerzőgárdában ozmotikus mozgás – s a szerkesztési elvek is sokkal nyitottabbak voltak, mint papírforma szerint gondolhatnánk. Molter Károly levelezéséből derül ki: amikor már tény volt, hogy Tormay lesz az induló folyóirat főszerkesztője, két par excellence „nyugatos” szerző vállalta a konkrét szerkesztői munkák elvégzését: Laczkó Géza és Kuncz Aladár; az utóbbi egyébként a háború előtt egy későbbi októbrista pártnak, a Polgári Radikális Pártnak volt a tagja,

s a francia internáltságából való hazatérés után a *Nyugat*ban folytatta munkáját. Molter egyik Olosz Lajosnak írt, 1922. novemberi levelében szerepel, hogy Kuncz máris kéziratokat kér Erdélyből. A levélben olvasható névsorból láthatjuk, hogy főleg modern és úgynevezett „progresszív” íróktól.⁵ Valóban, már a folyóirat első évfolyamában ott vannak például Molter Károly, Berde Mária, Kacsó Sándor szövegei, és Kuncz három, az alakuló erdélyi irodalomról szóló cikke (amint azt már egy korábbi tanulmányomban is említettem⁶), melyeket az erdélyi irodalommal kapcsolatos első komoly kánonalakítási kísérlet darabjainak tekinthetünk.

Tehát minden olyan – egyébként nem légből kapott – állásponttal szemben, amelyek szerint a tudatosan a *Nyugat* ellenében létrehozott és az 1920 utáni új keresztény konzervatív irányzatot képviselni, részben megteremteni kívánó folyóirat mindvégig szemben állt, esetleg ádáz harcot is folytatott a *Nyugattal*, illetve a progresszív, liberális, modern folyóiratokkal – s ennek következményeként a szerkesztők, illetve az egész szerzői kör egymással –, az igazság körülbelül az, amit Schöpflin Aladár a *Napkelet* megszűnésekor írt a *Nyugat*ban, az 1940-es évfolyam 10. számában.⁷ Ez az írás viszonylag ismert lehet, úgy láttam, hogy Kollarits Krisztina föltette az általa szerkesztett Tormay Cécile-honlapra is (www.tormayecile.com). Mégis kivonatolnom kell röviden. Nem tükröz indulatot – haragot, ellenérzést különösen nem. Schöpflin gyakorlatilag a *Nyugat* testvérlapjának tekinti a *Napkelet*et, s őszintén fájjalja megszűnését, mert vele is szűkült az a fórum, amelyen még irodalmat lehetett közreadni és irodalomról lehetett értekezni. Nem tagadja persze, hogy a *Napkelet* a *Nyugattal* szemben indult, hogy Klebelsberg Kunó finanszírozta, s „terjesztésében a hatóságok részéről némi szelíd nyomás érvényesült, különösen vidéki városokban”, továbbá hogy szelleme a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége világához volt szabva. Ő maga is látott, mondja Schöpflin, egy olyan kultuszminiszteri körlevelet, amely szerint a *Napkelet*et éppen a *Nyugattal* szemben kell támogatni, „Ez a célzata azonban gyakorlatilag nemigen volt tapasztalható”, mert Tormay Cécile

„előkelő szelleme” megakadályozta, hogy a munka ideológiai polémiává zülljön. A kortárs kritikusnak és irodalomtörténésznek ugyanaz volt a benyomása, mint az utókornak, például most nekem. Új szépirodalmi alkotókör viszont a *Nyugat* kritikusa szerint Tormay folyóirata körül sem az ő, sem utódai idején nem alakult ki, nem volt mögötte „elsőrendű írói gárda”, s a fiatalok javát sem tudta szorosan magához kötni, új nyelvezetet sem honosított meg. Ezután következik Schöpflin talán legmeglepőbb állítása: azok a szempontok, amelyek a *Napkelet* irodalmi szerkesztését meghatározták, lényegében azonosak voltak a *Nyugat*éival.

Amit vitathatatlanak lát Schöpflin a *Napkelet* munkájában, az éppen a tudós-gárda bekapcsolása már a kezdetektől fogva – ezt a tudóscsoportot éppen Szekfű Gyula és Eckhardt Sándor nevével szimbolizálja. Horváth János, az irodalomtörténész szerkesztő irányításával erős, s minden fontos megjelent munkát mérlegre tevő kritikai rovat alakult ki e fórumon, amely talán szigorúan kérte számon a megjelent könyveken a folyóirat körének elveit, de a személyeskedéstől tartózkodott. Ezzel jó szolgálatot tett az irodalomnak, bár legfontosabb kritikusait a lap nem tudta megtartani, s végül olyan tanulmányok is megjelentek benne, amelyeket Horvát János már – legalábbis Schöpflin szerint – nem engedett volna.

A *Napkelet* indulásakor eszmetörténeti, ideológiatörténeti vonatkozásban Szekfű Gyula a legsúlyosabb szerző, az első kötetben már ő jelöli ki e vonatkozásban a folyóirat profilját. Szekfűt a magyar szellem-történeti irányzat legjelentékenyebb történetírójának tekintik – jelent meg a folyóiratban több részlet a Hóman Bálinttal írt szintéziséből, a *Magyar történetből* is (mint ahogy Horváth János a középkori irodalmunkra vonatkozó alapmunkája eredményeiből is, amelynek végső változata *Az irodalmi műveltség megoszlása* lett), de ez természetesen nem jelenti azt, hogy a folyóirat elkötelezte volna magát e mellett az irányzat mellett. A későbbiekben a két másik legfontosabb modern történetírói iskola reprezentánsai is a folyóirat szerzői lettek – részben alkalmi szerzői, hiszen sokszor történelmi munkákról írott

bírálatokat publikáltak itt, nem önálló tanulmányt –, például ettől volt olyan erős az a kritikai rovat. Jelen volt a folyóiratban az akkor kibontakozó népiségtörténet vezéralakja, Mályusz Elemér éppen úgy, mint a korabeli terminus szerint szociológiai történetiszemléletnek, „új történelmi realizmusnak” nevezett irányzat iskolavezetője, Hajnal István. Igaz, Mályusz leghosszabb itt megjelent, könyvnyi terjedelmű munkája a legkevésbé történeti monográfiája volt, az 1931-es évfolyamban tizenkét folytatásban megjelent *Vörös emigráció*. Hajnal, aki a nemzetközi szakmai szintre először írástörténeti kutatásai révén jutott föl, s mára kiderült, hogy a nyugat-európai történetírásnak is fontos impulzusokat adott – úgy tudom, ő a leggyakrabban hivatkozott magyar történész Nyugaton –, a 1935-ös évfolyamban például egy a rovásírásról szóló tanulmányával szerepelt, de több dolgozata jelent itt meg akkoriban kutatott egyik legfontosabb témaköréből, az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc koráról. Érdekes, hogy a szerkesztők őt kérték meg Szekfű híres Bethlen Gábor-monográfiájának recenziálására. Ekkor, a húszas évek legvégén talán már látszódnak, hogy a két iskola útjai eltérnek egymástól, de Hajnal írása nagyon szemléletes: minden lehetséges kritikai szempontot megfogalmaz, s rendre bebizonyítja, hogy a történetírókat egyik szerint sem érheti bírálat. A hajnali irányzatot a mából visszatekintve a legkorszerűbbnek tekinti a szakma az akkoriak közül, de túlságosan konzervatív szemléletet az „öregeknek” sem tulajdoníthatunk. Hóman Bálint például tanulmányt közölt az 1930-as évfolyamban a történelmi áttételezésről, s ebben szinte úgy jelenik meg, mint szellemi szobordöntő-gető. Noha maga a folyóirat a húszas évek első felében és a harmincas évek végén is a „destrukció” kíméletlen ellenségeként identifikálja önmagát, Hóman azt állítja, hogy ha hagyjuk tabuvá merevedni Szent István vagy Kossuth személyiségét, akkor egyben kivonjuk őket a tudományos vizsgálat alól is; márpedig ha bálványokká válnak – akkor könnyen le lehet dönteni őket. Bálványokra – írja itt – „csak hanyatló nemzeteknek, haldokló népeknek van szükségük”, „hogy életük utolsó óráit romantikus ábrándok szövésével és a múlt hamis dicső-

ségén való impotens elmélkedéssel édesítsék meg”.⁸ A magyarok viszont az egész klebelsbergi konstrukció szerint éppen hogy újjáéledő nemzet, amelynek valamilyen mértékben szüksége van az újra. Az is erre utal, hogy Szekfű Gyula a folyóirat első számában, Petőfi születésének századik évfordulója kapcsán határozottan kijelenti, hogy az új történetírás a régi nagyoknál nem érheti be hiányos vagy ideologikusan elrajzolt képpel, nem válogathat a hagyatékból – az az „újságolvasó nyárspolgárok” dolga –, „az adott emberi, halhatatlan lelkeket” teljességében kell megragadnia. Így e határozottan „neonacionalista” és forradalomellenes korban azt mondja ki, hogy tudomásul kell vennünk Petőfi „nemzetközi és republikánus voltát” vagy liberális-radikális történetnézetét. Egyszerűen arra kell büszkének lennünk, hogy Petőfi, aki „a szabadságra törő rabszolganépek világszolidaritásának legszebb himnuszait írta” – tőlünk indult ki és ide tért vissza.⁹ Ugyanebben az első számban a korszak egyetlen rendszeralkotó magyar filozófusa, Pauler Ákos ír cikket Madách Imre születésének centenáriumára.¹⁰

Mindez tökéletesen illeszkedik Klebelsberg programjába. Baranyai Lipótnak lehet igaza, akinek emlékbeszédéből azt vélem kiolvasni, hogy a sokat vitatott klebelsbergi kultúrfölény még csak nem is a szomszéd nemzetek és a magyarság viszonyának kifejezésére szolgálna, hanem egy történelmi hagyományréteghez való visszakapcsolódás. A magyarság a történelmi csapások után mindig kész a megújulásra, saját gyöngébbik énje fölött gyakorol kultúrfölényt.¹¹ Ami pedig ezzel összekapcsolódott, hogy a nemzet boldogulásának alapfeltétele a gazdasági termékenység, s ehhez kellene az európai nívón álló gazdasági vezetők – nehezen tekinthető ódivatú nézetnek.

Tény viszont, hogy mindez sokszor bezáródik abba a „keresztény nemzeti” nyelvezetbe, amelyet nemcsak az akkori és a mai baloldal tart problematikusnak. Szinte szimbolikus, hogy éppen a Tormay Cécile-ével azonos című kolozsvári *polgári radikális* folyóiratban, az 1920 és 1922 között fennállt kolozsvári *Napkelet*ben bukkanunk rá dr. Martinovich Sándor jezsuita páter eredetileg az egyik magyar-

országi katolikus lapnak írott levelére. Martinovich 1921-ben az ellen tiltakozik, hogy az ő évekkorábbi, *Zsidókérdés* című füzetét tudta nélkül újranyomtatták és osztogatják Pécsen. A szerzetes véleménye az utolsó években ugyanis jócskán módosult, rájött például arra, hogy az új zsidóüldözők „igen gyakran a stréberek és megalkuvók. Sokakra nézve antiszemitának lenni épp oly gasztrológiai kérdés lett, mint pl. beiratkozni valamely fogyasztási szövetkezetbe. Nem csoda, ha az eredetien ideális jelszavak alatt megindult szellemi mozgalom lármás demagógiává aljasodott, amely az országnak erkölcsi-anyagi szintjét a külföld előtt nagyban lefokozza”.¹²

Annak a szellemi körnek, amelynek közepén a *Napkeletet* szerkesztették, egy-egy része időről időre összeházasította a konzervativizmust legnagyobb ellenségével, a radikalizmussal. Főleg a hagyományos konzervativizmushoz való vonzódást mutatja a folyóirat nevét viselő és a folyóiratot megjelentető Magyar Irodalmi Társaság által gondozott *Napkelet Könyvtára* című sorozatban megjelent kötetek összetétele. A Társaság elnöke gróf Zichy Rafaelné volt, a két alelnök viszont Klebelsberg és Pauler Ákos, a filozófus. A kiadványsorozat legfontosabb darabjainak nagy része a régebbi filológus generáció neves tagjai által gondozott szövegkiadás. A néhány évig fennálló sorozat egyik utolsó darabja a Gragger Róbert, a hungarológia terminusának megalkotója, a berlini Magyar Tudományos Intézet nem sokkal korábban elhunyt igazgatója által gondozott népballada-gyűjtemény (*Magyar népballadák*, 1927). Az első kötet viszont Madách *Az ember tragédiájának* első kritikai kiadása, ezt Tolnai Vilmos rendezte sajtó alá. (Hivatalosan 1923-ban, valójában 1924-ben jelent meg.) Egy évvel későbbi egyik kötetük egy Vörösmarty-antológia volt, Horváth János keze munkája. 1926-ban Pais Dezső rendezte sajtó alá Anonymus gesztáját. A sorozat működésének második évében Szekfű Gyula történetpolitikai tanulmányai jelentek meg a sorozatban, más korszak-meghatározó magyar gondolkodó nem is kapott kötetet. És ebbe a sorozatba illik Tormay Cécile fordítása, az *Assisi Szent Ferenc kis virágai* 1926-ból; ez már Tormay lelki válságának gyümölcse.

A sorozat tudományos vonulata erősebb, mint a szépirodalmi. A modernizációt a sorozatban annak egyik eltorzult iránya képviseli: 1927-ben, a sorozat főnnállása utolsó évében megjelentették Benito Mussolini 1922 és 1925 közötti beszédeit. Itt meg kell állnunk egy pillanatra. Van, aki ma úgy gondolhatja, ez a Mussolinihoz való ragaszkodás a konzervativizmus és a fasizmus közötti szellemi kapcsolatra utal. Ami ebből igaz lehet: a konzervatívok egyik része annyi szocializmust még be tudott fogadni, amennyi az olasz fasizmus retorikájában ott volt. Persze ekkor még nem jutott győzelemre a németországi nácizmus, amelynek Mussolini sokáig fegyverre kelni is kész ellenfele volt, egyébként pedig az a lendület, amely a kezdeti években Olaszországban mutatkozott, a magyar baloldal és a magyar zsidóság számos ismert vagy jeles tagját is megbabonázta (én az egyik írásomban példaként Vásárhelyi Miklóst, Gáspár Margitot és Győry Dezsőt hoztam föl példaként, akiknél ez szövegszerűen kimutatható). Voltak, akik úgy gondolták, hogy a világ átalakítására készülő modern ideológiák, a nácizmus, a bolsevizmus és a fasizmus között az utóbbi minősíthető emberinek, márpedig az akkori világ valamiképpen megváltoztandó; sőt arra az értelmezésre is volt példa, hogy a korszak európai bolsevista, fasiszta, náci stb. hatalmi struktúrái egy egységes európai forradalom részét képezik. Az sem lényegtelen, hogy a fasizmusnak, mielőtt a német náci hatás elérte volna, nem volt eleme az antiszemitizmus, viszont alapítói között voltak zsidók. Mindazonáltal nem érdektelen, hogy amikor Giovanni Gentile szenátornak az irányzat létjogosultságát és magasrendű voltát bizonyítani kívánó cikkét közli a folyóirat, a szerkesztők szükségesnek látják megjegyezni, hogy a szerző valaha (a fasizmus alatt sértetlenül, de palotájában elszigetelten élő) Benedetto Croce munkatársa volt.¹³ Amikor viszont megjelenik némétül Thomas Mann *Mario és a varázslója*, Kerecsényi Dezső, az esszéíró generáció egy mára szinte elfelejtett tagja nem kerülheti el, hogy megállapítsa: az elbeszélés nyílt szakítás az olasz rendszerrel, bár ő ezt inkább az északi és a déli lélek tudatos szétválasztásának tulajdonítja, nem elsősorban politika állásfoglalást lát benne.¹⁴

Döntő kérdés, s alapján határozza meg a *Napkelet* mai megítélését: mennyire hiteles a róla élő kép, mi igaz abból, hogy intoleránsan kezelte az úgynevezett októberi forradalomban részt vett személyeket és köröket, ideológiai csoportokat, illetve abból, amit antiszemitizmusáról olvashatunk a szakirodalomban. Már eddig is utaltam rá, hogy ez a kép sem egyöntetű. Itt is megfontolandónak tartom azt, amit Schöpflintől idéztem, illetve interpretáltam; másrészt viszont fölösleges itt minden ideológiai manőver: Tormay a húszas évek elején elvi síkon vállalta a maga antiszemitizmusát, majd másfél évtizeddel később, az ő halála után a folyóirat több cikke tételesen is helyeselte az első zsidótörvényt. Az esztétikai mérce persze közben átalakult. Akik e kérdésben megnyilatkoznak a folyóiratban, elismerik, hogy Ady, Babits, Kosztolányi, Móricz, Tóth Árpád a magyar irodalom csúcsait jelentik és „kiváló magyar szellemek”,¹⁵ de például Móriczot is rendreutasítják, amikor föllép az első zsidótörvény ellen.¹⁶ Több szerző szerint az első világháború előtti úgynevezett „liberálkapitalizmus” „nem európai jelenség, hanem a zsidóság életformája”,¹⁷ s ez arra utal, hogy ezek a szerzők, tudják vagy sem, elutasítják Tisza István egész rendszerét is, illetve a nemzet kiegyezés utáni történelmi útját. Ahhoz persze, hogy pontosabban lássunk, előbb el kellene takarítanunk a folyóiratot belepő eszmeromokat. Kádár Judit majdnem tíz évvel ezelőtt tanulmányt írt Tormay Cécile-ről, s ebben tallózott a *Napkelet* általa antiszemitának tekintett közleményeiből.¹⁸ Amire tételesen utal, abból esetleg azt a következtetést lehet levonni, hogy az antiszemita hang általános volt a folyóirat főnnállása idején, s ez egybecseng azzal a divatos nézettel, hogy az úgynevezett Horthy-korszak a folyamatos jobbratulódás, a jobboldali radikalizálódás ideje. Kádár az antiszemitizmus egyik reprezentáns darabjaként említi Tamási Áron *Siratnivaló székely* című ismert novelláját, amelyben e vonatkozásban annyi áll, hogy az első világháború idején a fölgújtott hadikórházból szerelmét kimenteni akaró ápolónő elszörnyedve veszi észre, hogy az, akit hátán kicipelt az épületből, nem a székely fiú – az tehát bennégett –, hanem egy félholt zsidó.¹⁹

Valójában ez a negyedszázad állandó változásokkal telt el, ahol a kormánytöbbségnek a változó miniszterelnökök intencióinak megfelelően is más-más volt az álláspontja fontos kérdésekben, nem beszélve arról, hogy aki a korszak elején miniszter volt, az a korszak végére ellenzéki országgyűlési képviselő lehetett – elég talán, ha Gratz Gusztáv pályáját hozom föl itt példaként. Aki a húszas években a kormányfői hatalomkoncentráció híve volt, abból tíz év múlva válhatott a demokrácia avatott védője is. Aki 1919-ben a zsidóság felelősségét emlegette a proletárdiktatúra kapcsán, az húsz év múlva fölszóllalhatott a parlamentben a zsidótörvények ellen, mint például Rassay Károly, a korabeli magyar liberalizmus utóbb a németek által elhurcolt vezéralakja. (A náciik egyébként a főntebb említett Gratzot is deportálták.) Az, hogy valaki valamikor a *Napkelet* szerzőgárdájába tartozott, távolról sem jelenthette azt, hogy rokonszenvezett a jobboldali diktatúrával, hiszen például éppen Szerb Antal vagy Halász Gábor a náciizmus áldozataivá váltak. Szekfű Gyula körül a harmincas évek második felében már egy náciellenes szellemi kör alakult ki. Szerepelt egy írásával a folyóiratban báró Wesselényi Miklós, aki a német megszállás utáni ellenállási front alakulása idején a polgári radikális irányzat frontbeli képviselőjeként került szóba. Sok írását adta közre a *Napkelet*-ben a filozófus Kornis Gyula, aki, amikor a nyilas időkben letartóztatták, tudományos előadást tartott német kihallgatóinak a fajelmélet tudományos tarthatatlanságáról. A *Napkelet* szerzője volt Szabó Zoltán, aki aztán a *Magyar Nemzet*-nél a *Szellemi Honvédelmet* szervezte. Kerecsényi Dezső, a folyóirat 1945 tavaszán meghalt irodalomtörténész szerzője talán utolsó, kéziratban maradt írásában 1944 nyarán ahhoz a kérdéshez fűzött kommentárt, hogy miért hallgatott el a magyar írók többsége március 19-e után.²⁰ Joó Tiborról Hamvas Béla úgy emlékezett meg az *Athenaeum* című filozófiai folyóirat háború utáni évfolyamában, mint a szellemi ellenállás legkövetkezetesebb és legbátrabb képviselőjéről. A húszas évek híres fajvédő költő-közíróját, Lendvai Istvánt, aki verseivel szerepelt a folyóiratban, nyilvánvalóan a nyilasok gyilkoltak meg, bár ezt az utóbbi években egy téves forrásra

hivatkozva többen kétségbe vonják. Sárkány Oszkárt pedig, aki tartalékos tisztként szolgált kint a fronton, német katonák ölték meg, amikor magyar munkaszolgálatosait próbálta megvédeni tőlük.

Hogyan maradt az említettek jó része a folyóirat szerzője 1938 után is? Meggyőződésem szerint úgy, hogy a legsúlyosabb írások éppen az ő nevükhöz fűződnek. A jobboldali radikális nézetek sokszor rövid, glosszajellegű írásokban jelennek meg a lapban, amelyet ál-, vagy „művész”-néven író szerzők közölnek, bár kétségtelen, hogy úgy tűnik föl, mintha a folyóirat hivatalos álláspontját tükröznék. A tekintélyesebb szerzők közül viszont például Bognár Cecil, a lélektanász pap a háború ellen nyilatkozik meg, miközben mélyreható gazdasági és szociális reformot követel,²¹ Fábrián István maró gúnnyal szedi szét a folyóirat korábbi rendszeres szerzőjének, Németh Lászlónak, amint mondtam, ekkor egyértelműen náciellenes Szekfű ellen írt pamfletjét,²² Sárkány Oszkár megsemmisítő tanulmányt ír Farkas Gyula *Az asszimiláció kora* című könyvéről: „Ezt a könyvét is éppúgy jellemzi az erőszakos sematizálás, a merev elkülönítés, mint előző két munkáját. Nemzedék- és fajelméletével teljesen mechanizálta és elszürkítette az irodalmi életet, úgyhogy gyakran az a benyomásunk, hogy az egész írói gárdának egyéb feladata sem volt, mint Farkas Gyula elméleteit igazolni.”²³

Hajnal István, aki az 1938-as évfolyamban Tormay személyiségét méltatja, akit „a magyar közélet építőjének” tekint, természetesen nem Tormay korábbi szimplifikáló történelemképe mellett tör lándzsát, amikor a folyóirat korábbi szerzője, Domanovszky Sándor (akit egyébként a magyar gazdaság-történetírás megteremtőjeként, megszerzőjeként tisztelnek e korszakban) által szerkesztett művelődéstörténeti szintézisről ír elismerően, szintén a „faji” szempontok elutasításával: „A kultúrfejlődés kérdése [...] a konkrét tudományos kutatás kérdése. A történetet is Isten vezeti, de emberileg megismerhető törvényszerűségek által. A kultúrformák nem lelkes lények, megtestesült szellemiségek, hanem módszerek funkcióiból egybeilleszkedett szerkezetiségek.”²⁴ És egy végső citátum, Joó Tibor nemzet-

fölfogásának megítéléséről. Joó *A magyar nemzeteszme* című könyvének két előtanulmányát jelentette meg a *Napkeletben*. A történeti nemzetfogalmat visszaperlő könyvről pedig Sárány Oszkár írt megjelenése után igen elismerően, a következő zárlattal: „Olyan könyv, melyet nem elég elolvasnunk: állást kell foglalnunk mellette vagy ellene. Az állásfoglalás egyúttal választást jelent a völkisch és a történelmi Magyarország között. A választásunk – az elmondottak után – nem kétséges.”²⁵

Gondolom, félreérthetetlen válasz ez a „korszellem” üzeneteire. Az említettek ugyanazt a polgári középosztályt, értelmiséget akarták megszólítani, meggyőzni, amelyre ekkor már a szélsőjobboldali radikalizmus is kezdett hatni, s nyilván nem akarták harc nélkül átadni a terepet azoknak, akik a másik csoportba tartoztak. S például Sárkány vagy Bognár Cecil személyes tekintélye, tudományos rangja meggyőződésem szerint nagyobb volt amazokénál. Ha pedig a folyóiratnak a fiatalabb nemzedékbe tartozó szerzőit nézzük az utolsó évekből, azt látjuk, hogy a *Napkeletben* mindvégig volt tere a polgári humanizmusnak.

JEGYZETEK

- ¹ Nyirő József, Szabó Lőrinc és Vietorisz József a Kisfaludy Társaság új tagjai. Prágai Magyar Hírlap, 1937. február 4. 7.
- ² SZERB Antal: *Tormay Cecile*. Nyugat, 1937. I. köt. [350]–351.
- ³ MÓRICZ Zsigmond: *Kis magyar legendárium*. Tormay Cecília fordítása – Kapisztrán nyomda, Vác. Nyugat, 1930. II. köt., 217–218. További, részben pozitív recenzió a folyóiratban: ROSTI Magdolna: *Az ősi küldött*. Tormay Cecile regénye – Genius kiadás. Nyugat, 1934. I. köt. 278–280.
- ⁴ Arra, hogy mennyire egyoldalúan szoktuk a szerzőket egy-egy folyóirat gárdájába sorolni, éppen Joó Tibor szolgál példával: rendszeres szerzője volt a Protestáns Szemlének s az Athenaeumnak is, s tételszám szerint a legtöbb írása valószínűleg egy napilapban jelent meg, a Magyar Nemzetben – köztük tanulmányértékű szövegek.

- ⁵ Molter Károly levele Olosz Lajoshoz. Marosvásárhely, 1922. XI. 10. = *Molter Károly levelezése I.* 1914–1926. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: MAROSI Ildikó. Argumentum – Polis Kiadó, Budapest–Kolozsvár, 1995. 97.
- ⁶ FILEP Tamás Gusztáv: Tormay Cécile Erdélyben, Erdély a Napkeletben. A tanulmány előadás formájában elhangzott a 2012 áprilisában a Magyar Írószövetségben tartott Tormay-konferencián, és az annak anyagát tartalmazó kötetben fog megjelenni.
- ⁷ SCHÖPFLIN Aladár: *Búcsú a Napkelettől*. Nyugat, 1940. [478]–479.
- ⁸ HÓMAN Bálint: *Történelmi átértékelés*. Napkelet 1930. [244]–255., itt 254.
- ⁹ SZEKFŰ Gyula: *Petőfi-centenárium*. Napkelet, 1923. 21–25.
- ¹⁰ PAULER Ákos: *Madách Imre*. Születésének százéves évfordulójára. Napkelet, 1923. 79–80.
- ¹¹ BARANYAI Lipót: *Emlékezés Klebelsberg Kunó grófra*. Különnyomat a Századok 1942. évi 7–8. számából. Budapest, 1942.
- ¹² *Jezsuita páter a keresztény kurzusról*. Napkelet (Kolozsvár), 1921. 21. 1268–1269.
- ¹³ GIOVANNI GENTILE: *Szellem és fasizmus*. Horvát Henrik fordítása. Napkelet, 1931. [317]–318.
- ¹⁴ KERESCSÉNYI Dezső: *Thomas Mann: Mario und der Zauberer*. (S. Fischer Verlag, Berlin 1930.) Napkelet, 1930, 897–899.
- ¹⁵ TANÁR: *Akikből nem kér a magyar irodalom*. Napkelet, 1939. I. kötet, [348]–352, itt: 351.
- ¹⁶ ALFA: *Móricz Zsigmond nem látja a zsidó fától a keresztény erdőt*. 1938. I. [393]–396.
- ¹⁷ Lásd például: GALLUS Sándor: *A zsidókérdés a fascizmusban*. Napkelet, 1939. I. köt. 418–424.
- ¹⁸ KÁDÁR Judit: *Az antiszemitizmus jutalma. Tormay Cécile és a Horthy-korszak*. Kritika, 2003. 3. szám, 9–12.
- ¹⁹ Biztos, ami biztos, erre az előadásra készülve elolvastam a novella Napkelet-beli szövegváltozatát, hátha más képet ad, mint a végleges, kötetekbe fölvevett változat. Nem adott más képet.
- ²⁰ KERESCSÉNYI Dezső: *Miért hallgatnak az írók?* = Kerecsényi Dezső válogatott írásai. A válogatás, a bevezetés és a sajtó alá rendezés Pálmai Kálmán munkája. Akadémiai Kiadó, Budapest 1979, 281–282.
- ²¹ „Örültség volna [...] a torokgyulladást például pestisbacilusokkal gyógyítani.” BOGNÁR Cecil: *A helyes hungarocentrizmus*. Napkelet, 1939. I. kötet, [431]–432.
- ²² FÁBIÁN István: *Németh László: Szekfű Gyula*. (Bolyai Akadémia kiadása.) Napkelet, 1940. 424–425.
- ²³ SÁRKÁNY Oszkár: *Új szempontok a magyar irodalomtörténet-írásban*. (Meggjegyzések Farkas Gyula könyvéhez: *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban 1867–1914*. A Magyar Történeti Társulat kiadása.) Napkelet, 1939. I. köt. [256]–261., itt 261.
- ²⁴ HAJNAL István: *Az új „magyar művelődéstörténet”*. (Fajiság vagy kultúrképződés.) Napkelet, 1940. 193–197., itt 195.
- ²⁵ SÁRKÁNY Oszkár: *A magyar nemzeteszme*. Jegyzetek Joó Tibor könyvéhez. Napkelet, 1939. II. köt. [385]–390., itt 390.

CSEKE PÉTER

(1945) irodalomtörténész, Kolozsvár

ERDÉLYI MAGYAR IRODALOM A BUDAPESTI NAPKELETBEN

Alkotók, művek, értékszempontok 1923 és 1937 között

HAJNALVÁRÁS AZ ÉJSZAKÁBAN.

A KOLOZSVÁRI NAPKELET (1920–1922) CÉLKITŰZÉSEI

A magyar újságírás kiemelkedő személyisége, az erdélyi magyar sajtó híres Spectatora (Krenner Miklós) az 1918 utáni helyzetben újjászülte a hírlapirodalmat és a szépirodalmat tejtestvéreknek tekintette. Számvetéseiben nemegyszer kitér a kettő viszonyának (váltakozó előjelű) alakulására. A kezdeti évekről szólva kiemelten beszél például arról, hogy a szépirodalomnak is maga a napisajtó volt a szellemi szálcsinálója. A *Keleti Újság* emlékezetes irodalmi pályázatait, a *Napkelet* működését, az *Ellenzék* Áprily-, majd Kuncz-szerkesztette irodalmi mellékletét azért tartotta példaértékűnek, mert ezek a kezdeményezések – a Tizenegyek fellépését is ideértve – elősegítették az erdélyi magyar irodalom önszerveződését: az Erdélyi Szépműves Céh megalakítását, a helikoni munkaközösség életre keltését, majd az *Erdélyi Helikon* elindítását.

A *Keleti Újság* tökeerős vállalkozásként indult 1918 decemberében, szokatlanul magas példányszámban jelent meg. Szentimrei Jenő 1957-es visszaemlékezései szerint a „vállalat azt sem tudta, mit csináljon a pénzzel.” Marosvásárhelyi, nagyváradi és temesvári kísérletek után felvállalhatta a szépirodalmi lap- és könyvkiadás kockázatát is. A kéthetente megjelenő *Napkelet* (1920–1922) főszerkesztője az a

Paál Árpád volt, aki 1921-ben Kós Károllyal és Zágoni Istvánnal együtt adta ki a máig idézett *Kiáltó szó* című röpiratot.¹

És fölkél a nap című beköszöntőjében Paál Árpád bejelenti, hogy „az induló folyóirat az erdélyi sajtósságok kidomborítására törekszik”; ugyanakkor a főszerkesztő-helyettes Szentimrei Jenő kifejti, hogy „a költő és publicista Ady Endre, valamint a prózaíró és irodalomszervező Petelei István hagyományait vállalják”; a lapszerkesztés elveit illetően leszögezik: „A *Napkelet* a szabad kutatás s a különböző irodalmi irányok és világnézetek szabad fóruma. Nem alkalmaz lelkiismereti kényszert senkivel szemben, s minden irányt szóhoz enged, ha becsületes álláspontot fejez ki, és önmagának mértékével mérve értéket jelent.”² Ebből az alapállásból egyértelműen következett, hogy a folyóirat korántsem kívánt „belterjes” maradni. Amellett, hogy az erdélyi magyar létkérdések megoldására összpontosított, az egyetemes szellemi áramlatok közvetítését is felvállalta. A szerkesztők hittek abban, hogy a részekre darabolt Kárpát-medencei magyarságra a továbbiakban is európai küldetés vár.

A szabadelvűség ígézetében a *Napkelet* írókat toborzott és írókat nevelt az új életkezdetben, irodalmi estjein pedig a közönséget is igyekezett megnyerni célkitűzéseikhez. A Feltáratlan értékek a magyar irodalomban címmel 1993 novemberében megrendezett budapesti irodalomtudományi konferencián Pomogáts Béla abban látta a folyóirat legfontosabb szellemi örökségét, hogy „egyeztetni tudott a különféle, egymással is vitában álló irodalmi és világnézeti áramlatok között, és össze tudta fogni a sokféle irányból érkező erdélyi írók táborát.”³

Meglepőnek tűnhet, de sem Mózes Huba, sem Pomogáts Béla nem tesz említést arról, hogy ugyanezen a címen 1923 és 1940 között Budapesten megjelent egy másik hasonló című folyóirat is. Holott ez is feltáratlan értékeket rejtgetett, és rejtget ma is.

A BUDAPESTI *NAPKELET* (1923–1940) PROGRAMJA

Új közízlés felé című betájolásában Horváth János, a kor tekintélyes irodalomtudósa, aki 1923–1926 között a tulajdonképpeni lapszerkesztést is végezte, óvott a nyugati irányzatok utánzásától; voltaképpen a nemzeti történelem és irodalmi hagyományok folyamatos megjelenítését igényelte.⁴ Minthogy érmelléki származású volt, figyelme a Partiumban és Belső-Erdélyben születő alkotásokra is kiterjedt. Ennek szemlélését a folyóirat indulása előtt *Napkelet*-szerkesztőnek kiszemelt Kuncz Aladárra bízta, 1924-től pedig elsősorban Hartmann János, illetve Farkas Gyula foglalkozott az erdélyi irodalommal. Kuncz erdélyi lapszemle-sorozatát 1924–1925-ben Makkai Sándor folytatta.⁵

A *Nyugat*-szerkesztő Schöpflin Aladár 1940-es visszatekintésében elismeréssel írt arról, hogy – a Horváth János által meghonosított szerkesztői gyakorlatnak megfelelően – a *Napkelet* mindvégig kiemelt fontosságúnak tartotta a kritikai rovat életben tartását. „Ez a kritika – állapította meg – mindenkor irodalmi szempontok szerinti volt...”⁶

A *Napkelet* megjelenésének ötödik évfordulóján az író-főszerkesztő Tormay Cécile életképesnek ítélte a kezdeti elképzeléseket: „Folyóiratunk hívott és befogadott minden értéket, amelynek magyar tájban élnek a gyökerei... [...] A csonka ország és az elszakított tájak alkotó erejének egygyé foglalásában megteremtette a szellemi integritást a szétszakított magyar föld felett.”⁷ Ezen a programon a tízéves évfordulón sem kellett változtatni. Ugyancsak Tormay Cécile tollából idézzük: „Hídnak lenni nemzedékek és letépett tájak között, mesélőnek lenni az omlások zajában, ébren tartónak a csüggedésben, hajnalvárónak az éjszakában: ez volt az elmúlt évtizedben a mi feladatunk.”⁸

Ennek kapcsán hadd jelezzük, hogy miként látta a *Napkelet* korabeli „szerepét és hivatottságát” egy huszonegy éves bölcsészhallgató, a szociográfusnak készülő Szabó Zoltán.

„A nemzeti alapon álló magyarságnak – fejtette ki ugyancsak 1933-ban a lap hasábjain – nincsen céhé tömörült írógárdája, vagy legalábbis nem hirdeti magát együvé tartozónak, egy cél érdekében valónak.

És ha a *Napkeletnek*, mint folyóiratnak a szerepét és hivatottságát keressük, talán megtaláljuk abban, hogy nem annyira céhbeli irodalmat, hanem inkább olvasókat nevelt és teremtett magának. Nem az írókban, hanem inkább az olvasókban találta meg a maga egyfajta fiatalosságát. [...] Nem tagadja meg a szociális tendenciákat, és messze van a szalonirodalom kúriákat és gentryvilágot mutogató struccpolitikájától. De nem látja be, hogy miért kellene politikában újért egy régi marxizmushoz, irodalomban újért a régi irányregényhez fordulni... [...] Az elszakított részek fiatalosága első vezérkeresésében a mai írók közül Móriczot, Szabó Dezsőt és Kassákot együtt emlegette... [...] Nem vette elő az előítéleteket a nevek válogatásában, és csakúgy akart a magyar néphez forduló irányokat keresni az »Elsodort falu«-nak »szélsőjobbaldali« Szabó Dezsőjében, mint a szélsőbaloldali Kassákban. És pillanatnyilag sem látta gátló akadálnak, hogy ezek két fronton fejlesztettek és mondtak ki olyan eszméket, amiket ők részleteiben magukéinak láthattak.” Szabó Zoltán abban bízott, hogy ez a fiataloság jobban érzi a magyarság lényegét, mint az előző nemzedékek tagjai.⁹

Két évvel később a felvidéki Moravek Endre, a budapesti Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium nemzetiségi osztályának tisztviselője a revízió kérdését is szóba hozza. Pontosabban azt fejtegeti, hogy „revíziózás” helyett jobb lenne „az erre pazarolt energiákat és anyagiakat a külföld szenvedélymentes, objektív informálására és a magyar kisebbségek tevőleges, tényekben is megnyilvánuló, materiális megsegítésére” fordítani. Kérdésvetéseitől ma sem lehet eltekinteni: „Hol vannak a magyar mammutbankok utóállambeli fiókjai, melyek kedvező feltételek mellett látnák el a magyarságot hitellel? Hol a magyar népművészeti cikkek (Kalotaszeg stb.) magyarországi lerakata és terjesztése? [...] Hiszen tizenöt év alatt még oda sem jutottunk, hogy legyen egy alaposan kiépített tudományos intézetünk, amely komoly anyagi eszközökre támaszkodva rendszeresen és teljesen gyűjtse mindazt az anyagot, amely a kisebbségek helyzetére, életére, jelenére és jövőjére vonatkozik!”¹⁰

AHOGY A NYUGAT LÁTTA A BUDAPESTI NAPKELETET

Máig tartja magát az a vélekedés, hogy a *Napkeletet* a *Nyugat* ellensúlyozására hozták létre. Tény, hogy a szépírók számára az utóbbi folyóirat jelentette a belépőt a Parnasszusra.¹¹ Az is közismert, hogy a *Nyugatban* Szerb Antal búcsúztatta Tormay Cécile-t 1937-ben, Schöpflin Aladár pedig 1940-ben a *Napkeletet*.

Szerb Antal mindenekelőtt azt emelte ki, hogy az induló író „nyugatos volt a szó alapvető, a *Nyugat*-mozgalomtól független értelmében is, a nyugati irodalmak rajongója és követője”. Kitér arra is, hogy 1918 után „az irodalmat elhagyta a politika kedvéért. A leheletszerű finomságok írónöje meglepően aktív és energikus közéleti embernek bizonyult. Olyan aktívnak és energikusnak, hogy sokan el is fordultak Tormay Cécile-től, az írótól.” Ekkor alapította a *Napkeletet*, amelynek haláláig szellemi irányítója maradt. „Mint szerkesztő, sokoldalúan megértő volt; munkatársait hatalmas közéleti befolyásával is jótékonyan támogatta.”¹²

Schöpflin szóba hozza ugyan, hogy a *Napkeletet* eredendően a *Nyugat* ellensúlyozására hozták létre, de nyomban hozzátesszi: Tormay Cécile előkelő szellemétől távol állt az efféle konfrontáció. Politikai jelszavak hangoztatása helyett a folyóirat elsősorban irodalmi fórumként kívánt hatni. Tónusa előkelő és írókhoz méltó volt – állapította meg a *Nyugat*-szerkesztő. Hozzáfűzte: a *Napkelet* irodalmi szempontjai lényegileg nem különböztek a *Nyugat* elvárásaitól. Voltaképpen az történt, hogy a *Nyugat* ellenlábásának szánt folyóirat átvette annak irodalmi szellemét. „A különbség inkább csak az volt – emelte ki Schöpflin –, hogy a *Napkelet* szigorúbb volt a társasági illem megtartásában.” Végső következtetése: „Céljait tisztességes írói eszközökkel szolgálta...”¹³

A NYUGAT-SZERKESZTŐK ERDÉLYI MUNKATÁRSAI

Irodalomtörténeti tény, hogy Trianon után a *Nyugat* is jobban odafigyelt az erdélyi tehetségekre. Attól kezdve, hogy már nem kellett tartania a megszűnés közvetlen veszélyétől, hozzáláthatott az erdélyi „hídfő” kiépítéséhez. Az erdélyi munkatársak névsora nem éppen terjedelmes, de annál beszédesebb: Berde Mária, Dutka Ákos, Gaál Gábor, Hunyadi Sándor, Jakab Géza, Jancsó Béla, Jancsó Elemér, Jékely Zoltán, Kuncz Aladár, Mihály László, Nagy Dániel, Reményik Sándor, Szemlér Ferenc, Szentimrei Jenő, Tabéry, Tamási. Már itt felfigyelhetünk arra, hogy Berde, Jékely, Kuncz, Nagy Dániel, Reményik, Tamási egyben a *Napkelet* favoritja is.

Berde Mária első írása 1906-ban jelent meg a *Pesti Napló*-ban. Dutka Holnapos volt, Ady és Juhász Gyula társa a közös nagyváradi indulásban (1908–1909); Kuncz már az első világháború előtt a *Nyugat* állandó munkatársa; Jakab Géza, Jancsó Béla, Mihály László, Tamási az 1923-ban színre lépő első erdélyi írónemzedék tagjának számított. Helyesen látja Filep Tamás Gusztáv, hogy az új erdélyi nemzedék – Ady, Móricz és Szabó Dezső hatására, Kuncz inspirációjára – elsősorban a *Nyugat*-ban kereste elődeit.¹⁴ Szerzőként Reményik csak egyszer szerepelt a folyóiratban, de Babitstól kétszer kapott Baumgartner-díjat; Tamásinak négyszer jelent meg írása a *Nyugat*-ban; Berde Máriának, Jékelynek, Kós Károlynak, Szentimreinek, Tompa Lászlónak egy-egy alkalommal.

A kolozsvári Jancsó fivérek már 1926-tól jelen voltak az Osvát-szerkesztette folyóiratban, Tamásira alighanem Németh László hívta fel Móricz Zsigmond figyelmét, aki, Osvát halála után, nemcsak Tamási elbeszélő-művészetével akarta „életszerűbbé” tenni a *Nyugat* prózáját, Babitscsal együtt szerepet szánt a Baumgarten-díjas fiatal íróknak a folyóirat erdélyi népszerűségének a növelésében is.¹⁵ Miként a Babitsnak írt leveleiből kiderül, Tamási nagyon megfontolta már azt is, hogy ő maga mivel jelentkezék a *Nyugat*-ban –, „amelynek helyzetét és programját” 1930 februárja óta egyre világosabban látta –, azt pedig

ugyancsak, hogy kiknek a kéziratáért vállalhatna kezességet Erdélyből. Döntéséről ekképp értesítette Babitsot: „A Pannóniában megígértem volt Móricz Zsigmondnak, hogy küldök egy névsort, amely körülbelül az itteni gárdát jelentené, amelyet jó volna bekapcsolni a *Nyugat*-ba is.”¹⁶ Sem a Babits-kutató és Tamási-monográfiát író Sipos Lajos, sem a Tamási-leveleket gondozó marosvásárhelyi irodalomtörténész, Nagy Pál nem akadt rá erre a névsorra, ám így sem kétséges, hogy Tamási alighanem a hozzá közel álló – és Móriczcal is megegyező eszmeiségű – Kacsó Sándorra, Kós Károlyra, Makkai Sándorra, Molter Károlyra, Nyirő Józsefre gondolhatott. Szentimrei akkoriban – a Babitscsal történt 1929-es megismerkedésük után – gyakran publikált. Bizonyára nem lett volna akadálya a korosztálya szerint és költészetének impreszionista–parnasszista kiérleltisége alapján a *Nyugat* első nemzedékéhez sorolható Áprily jelenlétének sem, ha csak neki magának nem voltak fenntartásai a folyóirat szemléletét illetően. Érdekes viszont, hogy Áprily fia, Jékely Zoltán a *Nyugat* harmadik nemzedékének tagjaként szerzett magának költői hírnevet. Jékelynek huszonhat költeménye jelent meg a lapban, a transzszilvanizmussal (1937-ben) nyíltan szembeforduló Szemlér Ferencnek tizenegy verse, tanulmánya látott napvilágot. Fájdalmas aránytévesztése a *Nyugat* szerkesztőinek, hogy a leginkább nyugatos erdélyi költőnek, az 1932 és 1936 között *Pásztor-tűz*-szerkesztő Dsida Jenőnek egyetlen sorát sem adták közre.

KIKRE FIGYELT A NAPKELET?

Schöpflin Aladár a folyóirat érdemei között tartotta számon, hogy „elsők között karolta fel az erdélyi írókat”. Hozzáfűzte azonban: „nem mindig egészen gondos válogatással, de ezek nem sok idő múltával elmaradoztak”.¹⁷ Kezdetből állandó munkatársként tüntetik fel Áprily Lajost, Berde Máriát, Gyallay Domokost, Kuncz Aladárt, Reményik Sándort és Walter Gyulát.

A költők közül Reményik folyamatosan jelen volt a lapban; 1924 és 1935 között összesen 69 verssel szerepelt, amihez hozzá kell vennünk még az 1923-ban Végváriként jegyeztetteket (3) is. A mennyiségi arányok rendjében Áprily következik az 1923 és 1931 közötti 25 költeményével, Jékely 20-szal (1932 és 1940 között). Nem hiányzik a Tizenegyek antológiájában induló Mihály László, Jakab Géza és Finta Zoltán sem. Közülük a Budapesten élő és *Napkelet* holdudvarához tartozó Mihály László publikált a legtöbbet: 1924 és 1940 között 14 verset, 65 kritikát és tanulmányt, illetve Pasquino álnév alatt 42 rövid jegyzetet adott közre.

A *Napkelet*tel szembeni fenntartásait nem titkoló, fiatalon elhunyt Sipos Domokos versét és prózáját egyaránt becsülték: 1925 és 1928 között 5 elbeszélése jelent meg.¹⁸ A prózáíróként számon tartott Berde Mária több verssel volt jelen, mint elbeszéléssel (4 + 1, illetve a *Télutó* című kisregénye két folytatásban). A folyóirat adja közre folytatásokban Gyallay Domokos *Vaskenyéren* című történelmi regényét, amelynek olvasói fogadtatása minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy a Rákóczi vezette szabadságharc előzményeit átélhetővé tevő – ma is számon tartott – alkotás 1926 és 1934 között négy kiadást érjen meg (Kolozsvárt, Kassán és Budapesten). Bár nem hiányzik a lap hasábjairól – időrendben – Molter Károly (1 elbeszélés), Makkai Sándor (1 elbeszélés, 3 tanulmány, 2 kritika), Kolozsvári Grandpierre Emil (2 elbeszélés, 4 kritika), Böződi György (1 elbeszélés, 1 kritika) prózája sem, a legtöbb elbeszélést Tamási (8 elbeszélés, 1 színdarab 1924–1933 között, Kacsó Sándor (5 elbeszélés) és Szentmihályiné Szabó Mária publikálta (3 elbeszélés 1932–1937 között). Ha azonban ehhez azt is hozzátesszük, hogy Szabó Mária néven 11 elbeszélése jelent meg 1927–1931 között, akkor a mennyiségi arányok lényegesen megváltoznak.

Érdemi súlya azonban itt is Tamásinak van, akárcsak a *Nyugat*ban. És ez minden bizonnyal Németh László szigorú tehetséggondozásának tudható be. Nyíró prózája jobbra kritikai megjegyzésekben részesült, nem vált olvasói élménnyé a *Napkelet* hasábjain.

Ezek szerint aligha kétséges, hogy a *Napkelet* elsősorban a *Pásztortűz* munkatársi gárdájára alapozott (az Áprily, majd Kuncz szerkesztésében megjelenő *Erdélyi Helikon* csak Bánffy Miklós hazatérése után, 1928-ban indult). A kapcsolatépítésben szerepet játszhatott az is, hogy:

a) Erdélyben a *Napkelet* lapcímnek eleve jó hangzása volt (*És fölkel a nap* – ütötte le az alaphangot Paál Árpád főszerkesztő);

b) ezt az sem „írta fölül”, hogy a *Keleti Újság*ot irányító – a Romániából 1922 végén kiutasított – Ignotus a napilap megmentése érdekében kezdeményezte a magát egyre inkább önálló irodalmi melléklet megszüntetését;

c) Molter Károly 1922 végén még úgy tudja, hogy a Tormay Cécile nevével fémjelzett „előkelő szépirodalmi lapot” Laczkó Géza és Kuncz Aladár fogja szerkeszteni;

d) a *Napkelet* indulása előtt Budapesten tartózkodó Reményik felkérte Áprilyt, Balogh Endrét, Berde Máriát, Moltert, Nagy Emmát, Olosz Lajost, Tompa Lászlót, hogy a *Pásztortűz*nél dolgozó Walter Gyula közvetítésével küldjenek „lehetőleg meg nem jelent” kéziratot a budapesti Napkeletnek;¹⁹

e) később már az sem volt gond, hogy a kolozsvári *Napkelet* egykori szerzői, illetve a *Pásztortűz* későbbi munkatársai egyidejűleg jelen voltak Tormay lapjában, mert a főhatalomváltás utána magyarországi kiadványok „nehezen, illetve kis példányszámban jutottak be Erdélybe, olvasóközönségük között alig volt átfedés”;²⁰

f) a két folyóirat hasonló – keresztény, nemzeti, értékörző – olvasói ízléskultúrájának és érték-preferenciáknak igyekezett megfelelni;

g) és ehhez az érdekegyeztetés személyi feltételei is adottak voltak: az a Reményik és Áprily a budapesti *Napkelet* közkedvelt szerzője, aki meghatározó személyisége a *Pásztortűz*nek is;

h) mindez nem hatálytalanítja az *Erdélyi Helikont* szerkesztő Kós Károlynak az a kései – irodalomtörténeti távlatból megfogalmazott – kijelentése, miszerint a *Pásztortűz* „nem volt és nem lehetett az új fiatal erdélyi irodalom fóruma”.²¹

ÉRTÉKSZEMPONTOK, FOGALOMTISZTÁZÁSOK

ERDÉLYI, NEMZETI, EGYETEMES EMBERI

Az irodalomművelés nemcsak esztétikai természetű kérdéseket vetett fel az első világháború utáni Erdélyben. Létproblémák feszegetőjévé is vált. Hiszen a politikai újraegyesítés reménye szertefoszlott. „Drága évek elmúlása után öntudatosan döbrent bele az elszakadt magyarságba a kötelesség – így látta ezt akkoriban Farkas Gyula irodalomtörténész Berlinből –: önálló, saját magyar irodalmat kell teremteni.”²² Az írás lázában égő Erdélyben tollat ragadtak a korszakváltás tagikumát mélyen átélő, többségi helyzetből kisebbségibe kerülő, elhivatottságukra hirtelen ráébredő igazi tehetségek és a grafomán kispolgárok, dilettánsok egyaránt. Az idő azonban hamar rostált, és néhány év alatt kiváltak az elhivatottak – jegyezte fel 1940-es visszatekintésében Kovács László, az *Erdélyi Helikon* szerkesztője –, akik „kezdték kibeszélni az erdélyi sorsot, felelgettek az ellenséges világnak, és szereztek örömet akkor, amikor lehetetlennek látszott.”²³

A francia internáló táborból hazaszabaduló Kuncz Aladár budapesti évei alatt a kolozsvári *Napkelet* prózaírójának számított, 1923 tavaszától pedig a budapesti *Napkelet* olvasóit tájékoztatta a szülőföldben lévő erdélyi magyar irodalomról. *Erdélyi irodalmi krónika*, *Erdélyi irodalom*, *Erdélyi irodalmi dolgok* címen megjelent szemle-cikkei markánsan előre vetítik a későbbi nagyformátumú irodalmi szerkesztő esztétikai igény szintjét.

Személyisége és munkássága kiválóan bizonyítja, hogy az erdélyi magyar irodalom önelvűsége nem veszélyeztette a magyar művelődés határokön átívelő egyetemességét. Kuncz az *Erdélyi Helikon* indulásakor erélyesen visszautasította Ravasz László vádjait, miszerint az erdélyi magyar irodalom „önállósodása” magával hozta volna a szakadarságot, az egyetemes magyar irodalom hagyományaival való szembeállást.²⁴ *Tíz év* című – ma is időszzerű – áttekintésében rámutatott a regionális irodalmak megnövekedett szerepére, nemzeti és egyete-

mes értékkepző lehetőségeire. Történelmi távlatból közelítve úgy látta: „Erdélynek bizonyosan nem a legfényűzőbb anyagi körülmények között élő írói mindenkor szinte heroikus küzdelmet folytattak azért, hogy az egyetemes magyar irodalom színvonalát, kritikai szellemét megismerhessék, a magyar írásművészet új tehetségeiről tudomást vehessenek, az új irodalomtörténeti kutatások eredményeit számon tarthassák, és a maguk műveivel is bekapcsolódhassanak az egyetemes magyar irodalom szellemi kereteibe.”²⁵ Az irodalmi „skizma”-vitát az 1929-ben Aradról Budapestre költözött Nagy Dániel *Az erdélyi magyar irodalom tizenöt évének* mérlegében így zárja le: „Csak annyiban mások ők, hogy nemcsak a maguk keresztjét cipelik, hanem misszionáriusai egy különálló magyar életnek, magyar fájdalomnak.”²⁶

Vizsgálódásunk szempontjából relevánsnak tekinthető, hogy Kuncz a *Pásztortűz* második negyedévi számai alapján vizsgálja az erdélyi irodalom „alapföltételeit.” Kiindulópontja: „A nagy író élményeit mindig közvetlen környezetéből, a körülötte folyó valóságos életből meríti, s ez által a nemzeti vagy nemzetiségivé határolt léleknek kétségtelen kifejezője, viszont a művészi formában korának színvonalán áll, vagy azt meghaladja, s ez által bekapcsolódik az egyetemes emberiségbe.” Akárcsak Horváth János vagy Szerb Antal, a kritikai elvek érvényesítését „az irodalmi színvonal létfenntartó érdekének” tekinti. Úgy véli, hogy ez a gondolat vezérli a *Pásztortűz* szerkesztőit akkor is, amikor a felső-magyarországi, felvidéki, délvidéki irodalom viszonyaira is kiterjesztik figyelmüket. Egyszersmind jelzi a fiatal erdélyi írók antológiájának, a *Tizenegyeknek az előkészületeit* (Finta Zoltán és Maksay Albert verseire hívja fel a figyelmet, a novellisták közül Kacsó Sándorra és Szent-Iványi Sándorra). Befejezésként Reményik gondolatgazdag és mély érzéseket kifejező verseiről beszél, illetve a modern lírát művelő Áprily Márciusát hozza fel példaként annak bizonyosságául, hogy a vérbeli erdélyi költőnek nem kell szántsándékkal keresnie az erdélyiséget. Elég ehhez a valóságos hóolvadás sugallata is.²⁷

Kodolányi János számára bevallottan Dosztojevskij, André Gide, Stefan Zweig, Thomas Mann a mérce a regényírásban. *A sibói bölény*

kapcsán 1929-ben kifejti, hogy szerinte a modern írás nem nélkülözheti a szociológiai, történettudományi, lélektani kutatások eredményeit. Kategorikusan elutasítja a Nyíró-regényben megnyilatkozó „érzelmes erdélyieskedés”-t, hiszen „egy regény nem válik erdélyivé, ha annak hőse Wesselényi Miklós báró, s ha a hátsólovak Zsibórol Kolozsvárra, Kisbaconba vagy Gyalura vágatnak. Az sem tesz egy regényt erdélyivé, ha itt-ott szomorkás eszmefuttatásokat szövünk bele a magyar nyelv sorsáról vagy a jobbágy szegénységéről. Ellenben erdélyivé teszi az alkotást a szemlélet erdélyisége, fajisága, a nyelv magyar tisztasága és kemény, racionális logikája, olyasmis tehát, amit Nyíró nyelvében ezúttal sajnálatosan nélkülöztünk. Mezőkövesdi kézimunka ez, amelynek sztereotip rajza és színezése messze esik a nép eredeti fantáziájától és őszinteségétől.”²⁸

Halálakor Reményik búcsúztatta Kunczot a *Napkelet*-ben. Ebből tudjuk meg, hogy nevét ez a folyóirat ismertette meg az erdélyiekkel is. Az erdélyi irodalomról szóló írásai közül nem egyet átvett a *Pásztortűz*, de a szerkesztőség felkérésének is bármikor szívesen eleget tett. Nem volt igazuk azoknak – figyelmeztet Reményik –, akik a modern budapesti íróktól féltették a tradicionális erdélyi szellemet. „Nagy európai horizontot, a műveltség roppant erejét hozta. Biztos ízlést és semmi elfogultságot. [...] Nagyon szegények vagyunk nélküle. Nagyon gazdagok lehetünk még vele és általa.”²⁹ És ezt nemcsak a „szenvetések szimfóniájának” nevezett, világirodalmi rangú alkotása, a *Fekete kolos-tor* igazolja. Európa harmadik újjászületésének vajúdása még inkább nyilvánvalóvá teszi.³⁰

NÉPIESSÉG, NÉPISÉG, MAGYARSÁG

A *Nyugat*-ban induló, ám attól lassan eltávolodó Németh László – mielőtt életre hívta volna a maga egyszemélyes folyóiratát, a *Tanút* (1932–1936) – a *Protestáns Szemlé*-ben, majd a *Napkelet*-ben talált szellemi otthonra. A dr. Lakatos István által összeállított életrajzi

kronológia szerint a kapcsolatfelvételt Hartmann János szerkesztő kezdeményezte 1927-ben, aki a *Napkelet* vezérkritikusának akarta őt megnyerni.³¹ Németh így került kapcsolatba Tormay Cécile-lel, aki jobb benyomást tett rá, mint azt remélte. A szemléleti nézetkülönbségek tisztázása után (N. L.: az „intéger Magyarországnál van egy sokkal szentebb jelszó: intéger magyarság”³²) Németh Lászlónak sorban jönnek írásai a *Napkelet*-ben. Elbeszélések, tanulmányok, kritikák, folytatásokban pedig az *Emberi színjáték* című regénye. Lelkes László álnéven is publikált, főként prózát, műfordítást.³³

A *Társadalomtudományi Társulat* ülésén felolvasott *Faj és irodalom* című előadásának szövege a *Napkelet* 1928. évi első számában olvasható. Ezt követi a *Népiesség és népiség*, amelyben kifejti: a népiesség mint irányzat: öncsonkítás. „De a népiség: a magyar költészetnek és a magyar népnek ős egymásrautaltsága: természeti igazság. Nagy magyar költő csak az lehet, aki a magyar eredetiség medencéjéből meríti meg a maga eredetisége korsaját. Rá vagyunk utalva a népre, mint malom a búzára, mint gőzre a gép.”³⁴ A harmadik szám a *Nép és író*t hozza, amelynek szövege a Bartha Miklós Társaság 1929. február 27-i Magyar Föld-estélyén hangzott el. Fölér egy nemzedéki proklamációval: „Mi nemcsak vers vagyunk s nemcsak novella, essay és regény, de a dolgok új látása, szavainkat a tanító tanításra, a bíró ítéletre, a pap vigasztalásra válthatja. Állásfoglalás vagyunk életünk s a nemzeti élet minden vitás pillanatában. Modor és öntudat, vágyak szárnya s felelősség súlyai.”³⁵ Valójában az volt: a társadalmi és nemzeti felelősség kérdéseit Kárpát-medencei rezonanciával felvető fiatal értelmiségi nemzedék programalkotása. Azé a nemzedéké, amelyik tisztában volt azzal is, hogy „csak a lelkiismeretére ébredt Európa mentheti meg” a magyarságot.³⁶

Bizonyára a *Napkelet* ösztönzései/igénylései is hozzájárultak Németh László kritikusai „szerepfelismeréseikhez.” Hiszen ez az a termékeny időszak – állapítja meg Füzi László –, amikor „a népi mozgalom előfutárainak, majd pedig kiteljesítőinek műveiben találja meg az új irodalommal támasztott követelményeinek igazolását. 1928-ban

már ideológiailag is közel került a kibontakozó népi mozgalomhoz, »teoretizáló írásai« éppenséggel ahhoz járultak hozzá, hogy a népi mozgalom megtalálja ideológiai arculatát...³⁷

ERDÉLYI MAGYAR IRODALMI ÉLETE A NAPKELETBEN

Az erdélyi magyar irodalom első évtizedének történetét először Kolozsvári román irodalomtörténész, Ion Chinezu írta meg.³⁸ Az irodalmi élet intézményeinek a kialakulását és működését a Szegedi Fiatalok tagja, Tolnai Gábor mutatta be.³⁹

Mindez nem véletlen. Egy eltérő értékrendszerű kultúra hagyományászűroin át váltak nyilvánvalókká a másokat is gazdagító értékdimenziók aspektusai. Az időtávlattal mellett jelentkeztek a földrajzi távolság előnyei. Hiszen Erdélyből is hitelesebb, objektívebb képet lehet alkotni a magyarországi politikai-szellemi élet antinómiáiról. Szerencsés egybeesés az is, hogy mind Chinezut, mind Tolnait a megismerés és értékközvetítés szándéka vezérelte. És – tegyük hozzá –: akkor még egyik félnek sem voltak nemzedéki, illetve politikai/ideológiai elfogultságai.

Chinezu irodalomtörténetét a szegedi egyetemről hazatérő és az *Erdélyi Fiatalok* című nemzedéki folyóiratot 1930-ban elindító Jancsó Béla köszönti a *Brassói Lapok*ban. A szerző érdemének tudja be az adatgyűjtés alaposágát, az anyag rendszerezésének kritikai megbízhatóságát, illetve azt, hogy az értékelések rendjén művészi és egyetemes szempontokat érvényesített. „Amit kívülről meg lehetett tenni, azt ő megtette” – hangsúlyozza Jancsó –, mert tudja, hogy „az irodalom egy nép megismerésének legfőbb útja”. Könyvével elősegítette „fajok találkozását az emberi értékek magaslatán.”⁴⁰

Alighogy megjelent az *Erdély magyar irodalmi élete*, Tolnai három nemzedéktársa foglalkozik vele a *Napkeletben*: Kolozsvári Grandpierre Emil, Kozocsa Sándor és Szabó Zoltán. Nem véletlen, hogy

éppen ők. A fiatal Grandpierre írói pályája Kolozsvárról indult, Kozocsa Dicsőszentmártonban született, a falukutatás iránt érdeklődő Szabó Zoltán pedig akkoriban vált a „kisebbségi irodalmak” módszeres tanulmányozójává.

Erdélyben az időben a Jancsó fivérek gyűjtötték az anyagot az összegezéshez. Az eredmény mindössze három-négy tanulmány. Jancsó Elemér a líráról adott áttekintést az *Ifjú Erdélyben*, az irodalmi életről pedig a *Nyugat* 1935-ös évfolyamában értekezett. Az esztétikai értékszemponatok szerint mérlegelő Jancsó Béla mindkettőt szétszedte az *Erdélyi Fiatalok* hasábjain.⁴¹ Feltűnő, hogy az előzményeket illetően csak Chinezu vállalkozására hivatkozik, a Tolnaiéra nem. Ennek alighanem az a magyarázata, hogy tanulmánya megírásának időpontjáig – levelezéséből tudjuk – többszöri sürgetésére sem jutott el hozzá a fiatal szegedi irodalomtörténész kötete.⁴²

Jancsó Béla a leginkább azt kifogásolta, hogy öccse mellőzi az esztétikai kritériumokat, és indokolatlanul állítja előtérbe a szociológiai szempontokat. Holott az irodalomtörténet-írásnak is megvannak a maga módszertani követelményei. Ezekre világítanak rá a Tolnai-kötettel foglalkozó *Napkelet*-publikációk.

Grandpierre mindenekelőtt a modern magyar irodalom és a transzszilvanizmus közötti összefüggéseket villantja fel, az ízlés- és látásmódbeli különbségeket tárgyalja. Úgy véli, hogy a szerző – noha jól eligazodik ezekben a kérdésekben – kissé elfogult a magyarországinál liberálisabb gondolkodásmódot képviselő erdélyiség princípiuma javára. Szóvá teszi, hogy Tolnai összegezése módszertanilag inkohérens: „ingadozik a pozitívizmus és a szellemtörténet között.” Ebből következik aztán, hogy a fejlődéstörténet mélystruktúráját elfödi az eseménytörténet törmelékanyaga. Ennek ellenére fontosnak tartja az ilyen jellegű műveket – ezzel zárja eszme-futtatását a szemleíró –, mert a „modernebb, európaibb irányok” szálláscsinálóiá válhatnak a Királyhágón innen és túl.⁴³

Szabó Zoltán úgy látja, hogy Tolnai könyve nem ad többet, mint amit címében ígér: feltárja az erdélyi irodalmi élet „organikus fejlődé-

sének szilárd alapjait.” Ami „pontosan illeszkedik a [...] magyarság kultúrtörténetébe.” Mindez fontos a szellemtörténészek számára, de az utókor joggal fogja hangoztatni kifogásait: „Könyvéből hiányzik, ami a művészet számára örök, az írók értéke.”⁴⁴ Kozocsa szerint is különbséget kell tenni a tollforgatók és a vérbeli írói tehetségek között. Elsősorban az esztétikai minőséget kell mérlegre tenni. Tolnai másodrangú jelenségeknek tulajdonít nagy fontosságot, miközben nagy jelentőségű folyamatokat figyelmen kívül hagy. Például azt, hogy az erdélyi magyar irodalomnak nem voltak kritikussai, akik „a vadhajtasokat” lenyesegethették volna. Így megisméltődött Kazinczy korának kritikátlan irodalomfelfogása: „mindenki istenfi volt, aki tollat forgatott.”⁴⁵

Kozocsa 1926-tól az Országos Széchényi Könyvtárban dolgozott, a bibliográfia elméletének és történetének (budapesti, debreceni) egyetemi magántanára volt. A ma már kevésbé ismert irodalomtörténész 1936-ban megjelent *Erdély irodalomtörténete* című munkáját mindenekelőtt bibliográfiai adatbázisa teszi a kutatók számára nélkülözhetetlenné. Hiszen a szerző egészen 1918-ig sorra veszi és kimutatja a kölcsönhatásokat a három erdélyi nemzet irodalmának életében – olvasható Mihály László ismertetésében. Segít felismerni, hogy a közös szülőföld és az egymásra utaltság miként determinálta a közös vonásokat és a sajátosságokat. A Tizenegyek költőjének következtetése: „Kozocsa művének több adatából is kitűnik, hogy a magyarság nem hogy elnyomta volna, hanem még elősegítette Erdélyben a román művelődést és irodalmat.”⁴⁶

AZ ERDÉLYI ALKOTÓK RECEPCIÓTÖRTÉNETI DINAMIKÁJA

ISMERTETÉSEK, MÉLTATÁSOK, KRITIKÁK SZERZŐI

A *Napkelet* erőssége, állapították meg már a kortársak, az esztétikai értékszempontokat érvényesítő kritikai szemlélet volt. Az 1923 és 1937 közötti időszakban nemcsak a folyóirat erdélyi munkatársainak műveiről írnak. A figyelem kiterjed a születőben lévő erdélyi irodalom egészének formálódó arculatára, alakuló önképére is. Azokról az alkotókról sem feledkezett meg a *Napkelet*, akik előtt – valamilyen okból – nem nyitotta meg hasábjait (Bartalis, Nyíró például). Hogy az említett periódusban kik figyeltek az erdélyi szellemi élet jelenségeire, értékeremtésére? Magam harminckét szerzőt vettem számba – mint alább kimutatom – Asztalos Miklóstól Vajthó Lászlóig. Számomra az igazi meglepetés Kuncz, Németh László, Szabó Zoltán – ma is időszerű – jelenléte volt.

Aligha fölösleges ez az évenkénti számbavétel, hiszen egyben az erdélyi művek iránti érdeklődés fokozódását is jelzi:

1923: Horváth János, Kuncz Aladár, Farkas Gyula; 1924: Császár Elemér, Kuncz Aladár; 1925: Reményik Sándor, Gulyás Sándor, Hartmann János, Makkai Sándor, Székfű Gyula; 1926: Farkas Gyula, Gulyás Sándor, Makkai Sándor; 1927: Hartmann János, Alszeghy Zsolt, Rédey Tivadar; 1928: Ravasz László; 1929: Németh László; 1930: Fábíán István, Juhász Géza, Németh László, Török Pál; 1931: Gulyás Pál, Joó Tibor, Juhász Géza, Mérey Ferenc, Reményik Sándor; 1932: Gunda Béla, Kristóf György, Mérey Ferenc, Ravasz László, Závodszy Levente; 1933: Asztalos Miklós, Juhász Géza, Mérey Ferenc, Reményik Sándor, Szabó Zoltán, Tolnai Gábor; 1934: Dénes Tibor, Fábíán István, Ortutay Gyula, Szabó Zoltán, Tolnai Gábor, Thurzó Gábor; 1935: Kerecsenyi Dezső, Majthényi György, Marek Antal, Reményik Sándor; 1936: Dénes Tibor, Kolozs Pál, Kozocsa Sándor, Mihály László, Thurzó Gábor, Vajthó László; 1937: Majthényi György, Mihály László, Rédey Tivadar, Thurzó Gábor.

A spektrum széles. A költők közül jobbra Áprilyra, Bartalisra, Jékelyre, Reményikre figyelnek. A prózaírók sora Balázs Ferenctől Wass Albertig terjed. A folyóirat érdemei közé tartozik a magyar szociográfia erdélyi műhelyeinek a felfedezése (Balázs Ferenc, Kós Károly, Mikó Imre). A történelem-filozófiai látásmód erdélyi képviselőit is megtaláljuk a *Napkeletben* (Bartók György, Makkai Sándor), ugyanakkor a néprajzi nézőpont érvényesítésére akad példa (Domokos Pál Péter).

1925: Berde Mária: A szent szégyen; 1926: Makkai Sándor: Ördög-szekéren, Molter Károly: Özvegyország; 1927: –, 1928: – 1929: – 1930: Szántó György: A bölcső; Bartalis János: Napmadara; Tamási Áron: Erdélyi csillagok; Makkai Sándor: Egyedül. Bethlen Gábor lelki arca; 1931: Kacsó Sándor: Vakvágányon; Bartók György: Kant etikája és a német idealizmus erkölcsbölcselete; Tabéry Géza: Vértorony; Berde Mária: Földindulás után; Makkai Sándor: Magunk revíziója; 1932: Tamási Áron: Helytelen világ; Jancsó Elemér: Észak-Afrikában; Domokos Pál Péter: A moldvai magyarság; 1933: Mikó Imre: Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés; Tamási Áron: Ábel a rengetegben; Kós Károly: Erdély; Kós Károly: Kalotaszeg; Karácsony Benő: Új élet kapujában; 1934: Gulácsy Irén: A kállói kapitány; György Lajos: A magyar anekdota története; Makkai Sándor: Harc a szoborellen; Kós Károly: Az országépítő; Szántó György: Stradivari; 1935: Bánffy Miklós: Megszámláltattál; Tamási Áron: Énekes madár; Wass Albert: Farkasverem; Berde Mária: Szentségvívők; 1936: Kemény János: Kutyakomédia; Nyirő József: Uz Bence; Nyirő József: Székely novel-lák; Nyirő József: Az én népem; Karácsony Benő: Napos oldal; Reményik Sándor: Romon virág; 1937: Berde Mária: Tüzes kemence; Tamási Áron: Jégtörő Mátyás; Kós Károly: Budai Nagy Antal; Jékely Zoltán: Kincskeresők; Karácsony Benő: Napos oldal; Balázs Ferenc: A rög alatt; Zöld árvíz.

Jeleztük már, hogy az erdélyi szerzők „publikációs jelenléte” és műveik kritikai számon tartása nem feltétlenül esik egybe. Valójában jóval több erdélyi könyv üzenete jutott be a magyar közgondolkodásba a *Napkelet* révén, mint ahány szerzőt a folyóirat nyomdafestékhez juttatott. Ezért aztán a „mennyiségi mutatók”-ból nem mindig lehet következtetni az „érték-hierarchizációra”. Ennek két-két aspektusát mutatjuk be az alábbiakban; egyrészt a költészet, másrészt a prózaírás területéről.

Tavasza a házsongárdi temetőben, Vers vagy te is című költeményei a *Napkelet*nek köszönhetően váltak nemzeti kincsé. Alszeghy Zsolt 1927-ben két új Áprily-kötetre hívja fel a figyelmet: a *Rasmussen hajójára* és az ugyancsak 1926-ban megjelent *Vers vagy te is* címűre. Előbbi a berlini Luwig Vogenreiter Verlag adta ki, utóbbi az Erdélyi Szépművés Céh – Kuncz Aladár értékelésének kíséretében. „Áprily nem a lázongás, nem a szenvedély poétája – olvasható az ismertetőben – Ez azonban nem jelenti azt, hogy lelkében örök nyugalom honol. [...] Az ököl sújtásait nem halljuk lírájában, de sebnek érezzük minden szavát és fájó harangcsengésnek minden versszakát.”⁴⁷

Egyelőre még nem látjuk annak indokát, hogy 1931 után már nem adott közre verset a *Napkeletben*. Hogy a szerkesztőség továbbra is figyel költészetére, azt *Az aranyosó balladája* című kötetének méltatása bizonyítja. Szerzője Tolnai Gábor, aki ezzel az írásával visszatér líratörténeti tanulmányának világába,⁴⁸ és a Kecskeméten megjelent kötetéről írt elemzésében „architektonikus líraként” jellemzi Áprily költészetét. „A forma aszketikus tiszteletéből származik költészete, anélkül, hogy l’art pour l’art kultusszá merevülne.” Versalkotása egyszersmind „sajátosan intellektuális költőre vall”. Érzékelhetően

„Grieg muzsikája bontakozik ki az erdélyi levegőben.” A tragikus tájak leírásában érzi magát otthon. De nem elégszik meg azzal, hogy pusztán erdélyi képeket adjon. A képek mögül fölsejlik az új erdélyi hivatás, miként azt a transzszilvanizmus mottójának tekintett *Tetőn* című költeménye is jelképes erővel megjeleníti.⁴⁹

REMÉNYIK SÁNDOR

Reményiknek olyan maradandó értékű költeményei jelentek meg a *Napkeletben*, mint *Atlantisz harangoz*, *Az építész fia*, *Petrovics ítélt...* Hogy csak hármat emeljünk ki a hatvankilencből. Az *Atlantisz harangoz* és *Az építész fia* később kötetcímmé lépett elő. Az előbbi a *Napkelet Könyvtárának* 8. köteteként látott napvilágot, és alkalmat kínált arra, hogy a szerkesztőség mint „az erdélyi lírikusok vezető egyéniségét” ajánlja az olvasók figyelmébe.⁵⁰

Nem cáfolja ezt a megállapítást 1930-ban Juhász Géza sem, aki átfogó elemzésében kifejti: az „ezer gátlással terhelt Reményik” világit nemzete előtt. Tíz kötete után is tele kétellyel önmaga iránt. Aszkéta lélek, akinek küldetése a küzdelem. „Zenéje folyton teltebb, régebbi zilált töredezettsége pedig ma már csak elvétve fordul elő.”⁵¹

Vallásos verseiről 1933-ban Áprily értekezett.⁵² Az 1930 és 1935 közötti verseiből készült válogatásról, a *Romon virágról* Vajthó László írt 1936-ban. A legszerényebb költőnknek nevezi, nagy léleknek, aki „reklám nélkül is közönséget teremt.” Eszköztáráról megállapítja: Reményiknek nincsenek formaproblémái: „A trocheus nála anakronizmusnak számít, versei szelíd jambusokban ringanak. Ez a ritmus jellemzi egész költészetét, s a stációkat alélek egyre teljesebb elmélyülése. [...] Ó ma líránk legfennköltebb egyénisége.”⁵³

TAMÁSI ÁRON

Első személyes találkozásuk után – amelyre a Benedek Elek védnöksége alatt felsorakozó ún. székely írók estélye adott alkalmat 1929-ben a Zeneakadémián – Németh László „röntgenszeme” csalhatatlanul állapította meg, hogy „Tamási Áron messze kimagaslik közülük, de az egész erdélyi irodalomból. A legnagyobb magyar elbeszélő tehetségek egyike, ha regénye problematikus is, mint novellista magasan fölötte áll akármelyikünknek.”⁵⁴

A „problematikus regény”, a *Szűzmáriás királyfi* sem feledtethette Németh Lászlóval a *Lélekindulás* – főként Amerikából küldött – elbeszéléseinek élményvilágát, sajátos előadásmódját. Az *Erdélyi csillagok* novelláit érettebbeknek érzi, kevesebb modorosságot lel bennük. Joggal állítja, hogy a *Himnusz egy számárral* az „egyik legtökéletesebb remeke a magyar novellairodalomnak.” De kimutatja a korabeli Tamási-novellák gyöngéit is. Hosszasan fejtegeti: hogyan nem szabad novellát írni. Majd így folytatja: „Ezek csak a csillagok, de hol a hold? Nem csodálnám, ha Tamási hamarosan új regénnyel állana elő.” Az *Ábel* megjelenése beigazolta meglátását. A *Napkeletből* is kiderül, hogy nem volt közömbös számára ez a „rendkívüli fenomén”, ahogy élete végén értelmezte a Tamási-jelenséget. „Bizonyos – fogalmazta meg már 1930-ban –, hogy Tamási nem az a tehetség, aki felől nyugodtan alhat az ember. Egymás mellett rügyezik rajta csodálatos remek és naiv balfogás. [...] Mi mindenesetre fokozott kötelességünknek tartjuk, hogy e tehetség hibáira nemcsak őt, de a kritikátlanul elfogadó és kritikátlanul visszautasító közönséget is figyelmeztessük. Olyan író ő, akinek minden munkájáról írtunk, és írni fogunk. Van-e ennél nagyobb dicséret?”⁵⁵

A fiatal néprajzos Gunda Bélát, a kibontakozó népi írómozgalomra figyelő Juhász Gézát, a Kárpát-medencei magyar irodalom jelenségeit szemmel tartó felvidéki Marek Antalt és a délvidéki Majthényi Györgyöt egyaránt foglalkoztatta Tamási pályája. Az *Ábel*-trilógia első kötetéről nem kevesebbet állít Juhász Géza, mint-

hogy az „tisztá költői látomás az életről.” „Tréfái aranyos őszi és téli fényként táncolnak a szigorú világ, bankurak, rablók és csendőrök világa fölött.” Tamási ereje – ismeri föl – nem a részletezésben, hanem a szuggerálásban van. Művének fő ereje a költőisége s szabad tiszta emberi szelleme. A *Czímeresekből* – ritkán – „átbeszélő” Tamási hangját fölöslegesnek, idegesítőnek, „mű idegennek” tartja.⁵⁶ A *Helytelen világ* novellái kapcsán Gunda kimutatta, hogy Tamási „írásművészetének gyökerei az ősmese talajáig nyúlnak” vissza. Ez azonban nem jelent szertelenséget. Hősei „első pillanatra az exotikum furcsaságával hatnak, elzárkózott, önmagukban érdekes alakok, de ha közelebbről tekintjük őket, végeredményben minden tettük, tevékenységük és gondolkodásuk alapja túlnő a székelység és a transzszilvanizmus keretén.”⁵⁷

Marek Antal a népszínmű koloncáitól megszabadított népi játékot ünnepli Tamási színpadában. Arra hívja fel a figyelmet, hogy „a népi lélekbe visszatérő irány” egyik legegységibb megszólaltatója „könnyed humorú, emberi mélységeket járó írói készsége méltán jutott el a színpadhoz is.”⁵⁸ A *Jégtörő Mátyás* kapcsán Majthényi György találóan állapította meg: nincs igazuk azoknak, akik csak az egzotikumot veszik észre Tamási prózájában. „Bizonyos, hogy ösztönös művész, költő, az írói mondanivaló szerves fölépítése nem éppen erős oldala [...]. De java munkáin még innen van, és fejlődése vonalában a Jégtörő Mátyás olyan állomás, ahonnan biztató távlatokra nyílik kilátás.”⁵⁹

Teremtő leltározásában írta Németh László 1943-ban: „Ő az, akinek már meg szabad halnia, annyira kész. A szerencse fia. De meg kell nézni, aki ébresztője, versenytársa az átlagolvasóban elnyomója volt: Nyirő József pályáját, hogy miféle veszélyeken ingott keresztül ez a Szerencse biztosan.”⁶⁰

NYIRŐ JÓZSEF

A székely írók budapesti bemutatkozása után szintén Németh László írta le a *Napkeletben*:

„Nyirő József novellája ugyanazt a bizonytalanságot hagyta bennem, amit annak idején a kötete is. Stílrekléméivel a részleteket cifrázza. A hangjában van valami hamis, csinált, ami tüstént megüt. Jelentősége inkább az az ösztönzés, amelyet barátaira, köztük Tamásira is gyakorolt.”⁶¹

Kodolányi a regényíró látásmódját elemzi ugyancsak 1929-ben. Megállapítja, hogy Nyirő híján van az analitikus eszközöknek. „A regény egész folyamatát szintetikus képekben látja, tehát novelisztikusan. Márpedig a regény nem novellák összeláncolt sorozata, a regény formája egészen más szemléleti módot követel meg, mint a novella. Alakjai is novelisztikusan állnak elénk, s még így is kifogásolhatók itt-ott, mert Nyirő előszeretettel alkalmaz kliséket.”⁶²

Hogy Kodolányi nem tévedett, és hogy a *Napkelet* esztétikai szempontjai nem álltak távol a *Nyugat*étól, az Sárközi György olvasatából is kiderült. A Nyirő-novellákban örömet lelő író kedvszegetten tette le az Erdélyi Szépművészek Céh és az Atheneum közös kiadásában megjelent kétkötetes történelmi regényt. „A gondosan kikalapált mondatok, melyeknek a novella kristályos hangulati egységét köszönhetette, itt egyre terhesebbeké és fárasztóbbakká válnak – ha önmagukban mégoly szépek is, két kötetten át túlságosan veretes, sőt sujtásos voltak szinte elkábítanak. Mintha egy ügyes kezű zsonglőr megállás nélkül égő fáklyákat hajigálna – végül is szemünk káprázni kezd s vöröset lát, s elepedünk egy kis sötétségért, egy kis szürkességért. Nem, mindent módjával! Amikor a regény hősének lova Szent Ferenc himnuszával köszönti a napot, amikor II. József lombard orvosa a császár betegágyánál Szabó Dezsőként mennydörög az ezeresztendő tragikumról, amikor Wesselényi asszonya rímbe csendülő székely népdalstílusban eseng rab ura után, akkor a legpoétikusabb hangolt olvasó is megcsömörlik ennyi költészettől. Ha a verstől azt kívánjuk,

hogy ne legyen prózai, a prózától is megkövetelhetjük, hogy ne legyen ilyen mértéktelenül költői. Félre ne értessem: nem lompos, pongyola, laposan közvetlen mondatokat reklamálok! Csak a retorika túltengése ellen emelek szót, amely szétmállasztja a szavak anyagiasságát, és a valószerűtlenség kódéba fullasztja a legegyszerűbb tényeket is.”⁶³

A harmincas évek második felében Kozocsa Sándor ír a *Székely novellákról*,⁶⁴ Kolozs Pál az *Uz Bencéről*,⁶⁵ Mihály László *Az én népemről*.⁶⁶ A Székelyföldről elszármazott *Napkelet*-szerző az író szemléletének jótékony változásáról számol be 1936-ban. Bár Nyirő itt is az elszakított erdélyi magyarság problémáját veti föl, „a magyarok nem mind angyalok ebben a regényben, a románok pedig nem mind ördögök.” A regény felülemelkedik a hazafias elfogultságokon. Nem az emberekben van a hiba – sugalja az író –, hanem a rendszerben. Nyelve nem székelykedő, a székely nyelvjárás kincsei művészien épülnek ne a regénybe.⁶⁷

ERDÉLYI ÍRÓK TORMAY CÉCILE-RŐL 1937-BEN

Filep Tamás Gusztáv a Magyar Írószövetség által szervezett Tormay-konferencián foglalkozott az író és főszerkesztő erdélyi kapcsolataival, áttekintette az erdélyi *Napkelet*-szerzők (Mihály László, Reményik Sándor, Gyallay Domokos, Berde Mária, Kristóf György, Szabó Mária) 1937-es megemlékezéseit.

Elsőként a római ösztöndíjas Mihály László jelentkezik búcsú-soraival (1937. április 14.). Az ösztöndíjat Tormay Cécile szerezte neki az olasz államtól. Aminthogy újságírói álláshoz is ő juttatta a Tizenegyekkel induló fiatal költőt, akinek verseit rendre elutasították 1924 januárjában a budapesti szerkesztőségek. Ekkor eszébe jutott Tormay Cécile *Bujdosó könyve*, ami Erdélyben is bujdokolt, és az ő kezében is megfordult. Tormay Cécile szeretettel fogadta, közölte verseit, és meghívta a *Napkelet* péntek délutáni összejöveteleire a „bátortalan ifjút.”⁶⁸ Berde Mária is felemlégeti, hogy „volt idő, amikor az írásokkal

bekopogó erdélyit a lecsúszott rokonnak kijáró előítélettel fogadták. Az elutasítás legfennköltebb formája a legmagasabb művészi színvonal megkövetelése volt – a legmegdöbbentőbb és legmegalázóbb pedig az a vakság, amely szentháborút hirdetett, de a valóban menthető, a szellemi kapcsolatok fenntartását és továbbépítését közönytől háritotta el. [...] Tormay Cécile feltételek nélkül nyitott ajtót az erdélyiek előtt. Pedig nagyobb művész volt, mint oly sokan az igényesek közül. De nagyobb volt felelősségérzetben is...”⁶⁹ Szabó Mária hasonló mozzanatot idéz fel: amikor ő Magyarországra érkezett, Tormay milyen figyelmesen, a legapróbb részletekre kiterjedően kezdte megszerkeszteni – pontosabban: segített újrairni – első regényét.⁷⁰ Van, aki azt emeli ki, hogy Tormay milyen jól ismeri azokat az Erdélyben született írói alkotásokat, amelyek a magyarság közti lelki egység megmaradásáért „munkálkodtak”.⁷¹

Tanulmányértékű szövegében Reményik kifejti: „Az ő egész élete a művész viaskodása az anyaggal, a művész küzdelme a világgal, a művész lemondása az életről, szerelemről, boldogságról – a művészetért, a magasabbrendű életért.”; „Minden mondata ötvösművészeti remek. Késő korok fognak tömörséget tanulni tőle. Nemzedékek magyar kifejezőerőt. Lírikusok kép- és szimbólum-gazdagságot. Prózaírók vasbeton-szerkezetet.” Majd: „Micsoda hallatlan igazolásunk ez nekünk, micsoda hallatlan művészi erővel ábrázolt igazsága annak a ma eléggé nem hangoztatható tételnek: a nemzethez tartozásnak nincs más értéke, mint az érzés, a lélek, az akarat, az alkalmazkodni tudás és az önkéntes beleolvadás a nemzet életébe. Ez az igazság kiáltó, zengő cáfolata minden divatos fajelméletnek, minden természetre és vére alapított örületnek!”⁷²

Reményik költészete ekkor emelkedett igazán a klasszikus értékek magaslatára.⁷³ A Tormay-búcsúztató záró sorát ma is az – 1935. április 4-én Nagyváradon kelt – *Petrovics ítél* hangszekrénye erősíti fel: „A vér: a semmi. A Lélek: a Minden.”

JEGYZETEK

- ¹ Lásd: MÓZES Huba: *Irodalom és művelődés a Napkelet spektrumában*. Napkelet 1920–1922. Válogatta, az előszót írta és a függelékét összeállította Mózes Huba. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2004. 5–14.
- ² I. m. i. h.
- ³ POMOGÁTS Béla: *A Napkelet (1920–1922)*. = SZABÓ B. István és CSÁSZTVAY Tünde (szerk.): *Feltáratlan értékek a magyar irodalomban*. ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézet – MTA Irodalomtudományi Intézet, Bp., 1994. 314–320.
- ⁴ HORVÁTH János: *Új közlés felé*. Napkelet (a továbbiakban: Nk.), 1923. 1. 1.
- ⁵ Tormay Cécile és a Napkelet című előadásában fejtette ki Filep Tamás Gusztáv a Magyar Írószövetség által szervezett Tormay Cécile-konferencián (2012. április 14.): „Kuncz, mielőtt Erdélybe távozott volna, írt a Napkeletbe; [...] utolsó budapesti hónapjaiban még arról is szó volt, hogy a folyóiratnál fog dolgozni.”
- ⁶ SCHÖPFLIN Aladár: *Búcsú a Napkelettől*. Nyugat, 1940. 10. 378–379.
- ⁷ TORMAY Cécile: *Öt év*. Nk., 1928. 1. 1–2.
- ⁸ Uő.: *Tíz év*. Nk., 1933. 1. 1.
- ⁹ SZABÓ Zoltán: *A háború utáni fiatalság*. Nk., 1933. 570–578.
- ¹⁰ MORAVEK Endre: *Az elszakított magyarság és mi*. Nk., 1935. 370–373.
- ¹¹ MÓROCZ Zsolt: *Higgyünk a csodában is?* Magyar Szemle, 2012. 5–6.
- ¹² SZERB Antal: *Tormay Cécile*. Nyugat, 1937. 5.
- ¹³ SCHÖPFLIN Aladár: *Búcsú a Napkelettől*. Nyugat, 1940. 10. 378–379.
- ¹⁴ FILEP Tamás Gusztáv: i. m.
- ¹⁵ Vö.: SIPOS Lajos: *Tamási Áron*. Elektra Kiadóház, Bp., 2006. 66.
- ¹⁶ Tamási Áron levele Babits Mihálynak. Kolozsvár, 1930. II. 3. = TAMÁSI Áron: *Ölelő szeretettel*. Szerk.: NAGY Pál. Palatinus Kiadó, Bp., 2008. 102–103.
- ¹⁷ SCHÖPFLIN Aladár: i. m. i. h.
- ¹⁸ Kuncz Aladárnak küldött 1925. július 13-i levelében fejti ki Sipos Domokos: „Bár a legfontosabb kérdésben, ami most minden magyart érdekel, egyek vagyunk – politikailag egészen másképp gondolkodom, mint a Napkelet és szerkesztői. Ennél fogva tehát vegyék tudomásul, hogy elveimen – [...] nem tudok változtatni, viszont [...] olyan írásaimat, amiknek nincs kiélezett és velük ellentétes tendenciája, szívesen adom nekik.” KUNCZ Aladár: *Levelek (1907–1931)*. Sajtó alá rendezte Jancsó Elemérné Máthé-Szabó Magda. A jegyzeteket összeállította Juhász András. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1982. 67–68.
- ¹⁹ FILEP Tamás Gusztáv: i. m.
- ²⁰ Uő.: Uo.
- ²¹ Kós Károly levelezése Czine Mihállyal. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága – Anyanyelvi Konferencia, Bp., 2000, 97–98.
- ²² FARKAS Gyula: *Az elszakadt magyarság irodalmi problémái*. Nk., 1923. 8. 705–706.
- ²³ KOVÁCS László: *Az erdélyi költő apolitikája*. = Uő.: *Az irodalom útján*. Kolozsvár, 1941. 245–261.

- ²⁴ Vö: POMOGÁTS Béla: *Reményik és a „skizma-pör”*. Látó, 2004. 10.
- ²⁵ KUNCZ Aladár: *Tíz év*. Erdélyi Helikon, 1928. 1. 2–5.
- ²⁶ NAGY Dániel: *Az erdélyi magyar irodalom tizenöt éve*. Nk., 1935. 43–46.
- ²⁷ KUNCZ Aladár: *Erdélyi irodalmi krónika*. Nk., 1923. 686–688.
- ²⁸ KODOLÁNYI János: *A sibói bölény*. Nyirő József regénye. Nk., 1929. 702–703.
- ²⁹ REMÉNYIK Sándor: *Kuncz Aladár*. Nk., 1931. 764–765.
- ³⁰ REMÉNYIK Sándor: *Fekete kolostor*. Gondolatforgácsok Kuncz Aladár művéről. Nk., 1931. 838–840.
- ³¹ FÜZI László: *Alkat és mű*. Németh László 1901–1975. Kalligram, Pozsony, 2001. 87.
- ³² Lásd: NÉMETH László: *Sorskérdések*. Magvető/Szépirodalmi, Bp., 1989. 43.
- ³³ Vö.: Dr. LAKATOS István (szerk.): *„Az író – vállalkozás”*. Németh László életrajzi kronológia 1901–1948. Argumentum Kiadó, Bp., 1997. 69–96.
- ³⁴ NÉMETH László: *Népiesség és népiség*. Nk., 1928. 274–276.
- ³⁵ NÉMETH László: *Nép és író*. Nk., 1929. 357–358.
- ³⁶ NÉMETH László: *Új reformkor felé*. Nk., 1928. 535–539.
- ³⁷ FÜZI László: i. m. 100.
- ³⁸ Ion CHINEZU: *Aspecte din literatură maghiară ardeleană (1918–1929)*. Cluj, 1931.
- ³⁹ TOLNAI Gábor: *Erdély magyar irodalmi élete*. A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának kiadása, Szeged, 1933.
- ⁴⁰ JANCÓSÓ Béla: *Az erdélyi magyar irodalom történetéhez, melyet erdélyi román tudós írt meg!* = Uő.: *Irodalom és közelet*. Cikk, esszé, tanulmányok. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1973. 101–105.
- ⁴¹ JANCÓSÓ Béla: *Vádak az erdélyi magyar irodalom ellen*. Erdélyi Fiatalok, 1935. 2. 43–52. Kötetben: *Irodalom és közelet*. 106–119.
- ⁴² Lásd: BUDAY György és Kolozsvár. Esszék, tanulmányok, levelek, visszaemlékezések. Szerk.: CSEKE Péter. Komp-Press Kiadó, Kolozsvár, 2006.
- ⁴³ KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE Emil: *Tolnai Gábor: Erdély magyar irodalmi élete*. Nk., 1933. 747–749.
- ⁴⁴ SZABÓ Zoltán: *Tolnai Gábor: Erdély magyar irodalmi élete*. Nk., 1933. 749–750.
- ⁴⁵ KOZOCSA Sándor: *Tolnai Gábor: Erdély magyar irodalmi élete*. Nk., 1933. 750–751.
- ⁴⁶ M. L. [MIHÁLY László]: *Kozocsa Sándor: Erdély irodalomtörténete*. Nk., 1936. 334.
- ⁴⁷ ALSZEGHY Zsolt: *Két új Áprily-kötet*. Nk., 1927. 1. 59–60. Lásd még: RÉDEY Tivadar: *Áprily Lajos a felolvasó asztalnál*. Nk., 1927. 2. 176–177.
- ⁴⁸ TOLNAI Gábor: *A szabadvers és a lírai formák válsága*. Formatörténeti tanulmány. A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának kiadása, Szeged, 1931.
- ⁴⁹ TOLNAI Gábor: *Áprily Lajos költészete*. Nk., 1934. 209–216.
- ⁵⁰ Lásd: Nk., 1927. 1.
- ⁵¹ JUHÁSZ Géza: *Reményik Sándor*. Nk., 1930. 2. 185–189. Lásd még: VAJTHÓ László: *Reményik Sándor: Romon virág*. Nk., 1936. 470–471.
- ⁵² ÁPRILY Lajos: *Reményik Sándor vallásos versei*. Nk., 1933. 10–11. 1.
- ⁵³ VAJTHÓ László: *Reményik Sándor: Romon virág*. Nk., 1936. 470–471.
- ⁵⁴ NÉMETH László: *Székely írók estélye*. Nk., 1929. 388.

- ⁵⁵ NÉMETH László: *Tamási Áron: Erdélyi csillagok*. Nk., 1930. 83–84.
- ⁵⁶ JUHÁSZ Géza: *Tamási Áron: Ábel a rengetegben*. Nk., 1933. 213–216.
- ⁵⁷ GUNDA Béla: *Helytelen világ*. Nk., 1932. 746.
- ⁵⁸ MAREK Antal: *Tamási Áron: Énekes madár*. Nk., 1932. 5.
- ⁵⁹ MAJTHÉNYI György: *Tamási Áron: Jégtörő Mátyás*. Nk., 1937. 402–403.
- ⁶⁰ NÉMETH László: *Teremtő leltározás*. 1943. 1302.
- ⁶¹ NÉMETH László: *Székely írók estélye*. I. h.
- ⁶² KODOLÁNYI János: *A sibói bölény*. Nyirő József regénye. Nk., 1929. 702–703.
- ⁶³ SÁRKÖZI György: *A sibói bölény*. Nyirő József regénye. Nyugat, 1929. 24.
- ⁶⁴ KOZOCSA Sándor: *Nyirő József: Székely novellák*. Nk., 1936. 558.
- ⁶⁵ KOLOZS Pál: *Nyirő József: Uz Bence*. Nk., 1936. 696.
- ⁶⁶ MIHÁLY László: *Nyirő József: Az én népem*. Nk., 1936. 117–118.
- ⁶⁷ Uo.
- ⁶⁸ MIHÁLY László: *Örök hűséggel...* (Róma, 1937. április 14.) Nk., 1937. 338.
- ⁶⁹ BERDE Mária: *Erdő mélyének soha nem hervadó örök zöldjéből...* Nk., 1937. 356–357.
- ⁷⁰ SZENTMIHÁLYINÉ SZABÓ Mária: *Tormay Cecile – az írótestvér*. Nk., 1937. 329–331.
- ⁷¹ KRISTÓF György: „Szemben lennem” *Tormay Cecile-lel*. Nk., 1937. 357.; GYALLAY Domokos: *Mint halott édesanya árváihoz*. Nk., 1937. 355–356.
- ⁷² REMÉNYIK Sándor: *Tormay Cecile*. Nk., 1937. 353–354.
- ⁷³ Vö.: POMOGÁTS Béla: *Magyar irodalom Erdélyben (1918–1944)*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2008. 177.

UJVÁRY GÁBOR

(1960) történész, Budapest

KULTÚRFÖLÉNY ÉS NEONACIONALIZMUS

Klebsberg Kuno és Tormay Cécile kapcsolata

Klebsberg Kuno és Tormay Cécile a két világháború közötti magyar szellemi élet meghatározó személyiségei voltak. Klebsberg elsősorban vallás- és közoktatásügyi miniszterként (1922–1931) és a Magyar Történelmi Társulat elnökeként (1917–1932), Tormay Cécile pedig a korszak rendkívül népszerű, a keresztény-nemzeti középosztály ideológiáját is komolyan befolyásoló íróként. Kortársak voltak: mindketten 1875-ben születtek és hasonló társadalmi közegekből, a felső középosztályból származtak. Tormay ősei budai patrícius polgárok, Klebsbergé tiroli eredetű, érdemeikért főnemesi rangra emelt, ám nem különösebben gazdag katonák voltak. Bár Klebsberg az anyai ágon tősgyökeres dunántúli magyar köznemesi familiából érkezett, mindketten kötődtek a hazai németséghez – Szabó Dezső csipkelődéseit is kiváltva ezáltal. Cécile édesapja, Tormay Béla az Állatorvosi Akadémia igazgatója, a rendszeres magyar állattenyésztés egyik elindítója volt, és széles körű szakirodalmi tevékenységet fejtett ki. Klebsberg viszont alig múlt másfél esztendő, amikor félárvaságra jutott: apja halála után édesanyja családja polgári környezetben nevelte Székesfehérvárott.¹

Nem tudjuk, hogy Tormay és Klebsberg mikor is került közvetlen kapcsolatba egymással. Hankiss Jánostól értesülünk, hogy az 1910-es években a Kőfaragó utcában, Tormay szerdai fogadónapjain

gyakori vendég volt Klebelsberg felesége, Botka Sarolta is.² Nyilvánvaló, hogy ekkoriban már személyesen is ismerték és becsülték egymást. Ahogy az is bizonyos, hogy a Monarchia összeomlása és az 1918–1919-es forradalmak fordulópontot jelentettek életükben. Kicsúszott a talaj a lábuk alól. Addigi töretlen fejlődésbe vetett hitük elvesztését, a hosszú életűnek gondolt társadalmi formák és szokások eltűnését okozták számukra az egymást gyorsan követő rendszerváltások.

Klebelsberg 1917-ben Tisza István miniszterelnök politikai államtitkára volt, s élete végéig politikai példaképe maradt Tisza. Tormay Bujdosó könyvének pedig Tisza az egyik központi személyisége. Szinte mitikusá növelt alakja a forradalmak előtti világot, a régi Magyarországot és annak területi integritását testesítette meg, meggyilkolása a rend megszűntét, a felbomlás kezdetét jelképezte, a saját romlásába rohanó ország jelképévé vált. „Tisza István halott! Milyen rettenetes üresség támad ettől a három szótól. Nincs többé! És nincs többé, aki Magyarországon minden súlyt visel, akit mindenért okolnak, aki mindenért felelős. [...] Erényeiben és hibáiban fájának volt a fia. Hű és istenfélő volt, becsületes, hiszékeny és dacos, büszke, bátor és megvádolt és magányos, mint a régi Magyarország. Gondolataimban rejtélyesen kezdett összekapcsolódni a két fogalom. Olyan ellenállhatatlanul kapcsolódott, hogy szinte egynek éreztem, és nem bírtam egymástól különválasztani.

Megölték!

Sokan lesznek, akik nem fogják e szót megérteni. De azért Tisza István ma mégis kiterítve fekszik, minden magyar házban véges-végig az országon, minden házban, minden tanyán, minden kunyhóban, ott is, ahol nem tudják, ott is, ahol nevetnek.”³

Szintén a Bujdosó könyv rögzíti 1919 eleji találkozásukat. Tormay az 1918 novemberében létrehozott Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége (MANSz) megerősítésén fáradozott, amikor 1919. január 5-én a konzervatív erők nemzeti alapon történő összefogását szervezték Zsembery István országgyűlési képviselő lakásán, ahol Bethlen István későbbi miniszterelnök és mások mellett Klebelsberg is megjelent,

és „várakozón ült egy karosszékekben, melle felett összetámasztotta két kezét és simára beretvált, feszült arca belehallgatódzott a tompított sokhangú beszédbe.” Ő „olvasta az alakulandó új párt felhívását. Szép és fájdalmas riadó volt! A párt programjáról azt mondta, csak keret a területi épség, a nemzeti gondolat és a keresztény világnézet határain belül.” A hozzászólások után már úgy tűnt, elsimították az addigi ellentéteket. „Bethlen és Klebelsberg elfogadtak minden javaslatot, a régi nagy pártok képviselői közt úgy látszott, mintha már meg is lenne az egység.

Összenéztünk Zichy Rafaelnéval, amiben reménykedtünk, a hazaszerető politikusok hát mégis egyesülnek. A rettentő pusztulásban legyőzik magukban a régi harcok keserűségeit, az atavikus pártoskodást, amely mint egy átok Magyarországot mai rettenetes katasztrófájába sodorta. Hát mégis! Nagyok és magyarok tudnak lenni...” Végül mégsem így történt, hiszen néhányan megint csak fontosabbnak tartották saját pártérdekeiket, mint az együttműködést, és Tormay emlékezése szerint: „Az értekezlet elhatározta, hogy legközelebb fog határozni és leverten szétoszlott.”⁴

Bár sokan bizonyították a Bujdosó könyv részben fikciós jellegét, Tormay Cécile ez esetben valószínűleg hűen adta vissza a történeteket.⁵ Tudjuk ugyanis, hogy ő és Klebelsberg is ekkoriban kezdett aktívan politizálni, s mindketten a régi politikai gárda, a konzervatív nemzeti erők egységét igyekeztek szolgálni, hogy azok a közelgő, 1919 áprilisára tervezett választásokon minél sikeresebben szerepeljenek. Tormay az asszonyok, Klebelsberg a korábbi politikusok egységfrontba tömörítése érdekében dolgozott. Törekvéseik azonban részben a belső ellentétek, részben pedig a politikai viszonyok változása, így a választások elmaradása és a kommunista hatalomátvétel következtében meghiúsultak. Azt hitték és vallották, hogy igaz ügy szolgálatába álltak, a magyarság fennmaradása érdekében cselekednek. Így vált az iróniából és a korábban inkább csak szakigazgatási kérdésekkel foglalkozó főhivatalnokból az 1918-as ószirózsás forradalom hatására politikus. És ezért gondolták a későbbiekben is: a forradalmak kora a magyar történelemnek nem szerves része.

Az ellenforradalom kezdeti – még kilengésekkel teli és erőszakos – szakaszában inkább Tormay, később – már a konszolidáció idején – főleg Klebelsberg játszott kulcsszerepet. Részben a korábbi énjüket is feladták, hiszen Tormay 1919–1920 körül, illetve a viszonyok normalizálódása után is rengeteget foglalkozott a politikával, Klebelsberg pedig miniszterként vált – akarva, nem akarva – vérbeli politikussá. Még akkor is, ha a szigorú szakmaiságát többnyire meg tudta őrizni.

Tormay 1919. november 16-án a magyar asszonyok nevében a Parlament előtt üdvözölte a fővárosba a Nemzeti Hadsereg élén bevonuló Horthy Miklóst, majd utána a MANSz elnökeként lázasan szervezte annak különböző szociális, gyermekvédelmi és propaganda-akcióit. Hogy később milyen tudatosan építette saját emlékezetét, arra jó példa, hogy 1928-ban Hóman Bálintnak, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójának – a Bujdosó könyv kétkötetes amerikai és a régi ház angol és finn kiadása mellett – 1919. november 16-i beszédének szövegét is elküldte, megjegyezve: „És mivel korunk történetének egy pillanatába beszélt az én szavam is, elküldöm annak a beszédemnek a kéziratát, mellyel Horthy Miklóst, a fővezért és a Nemzeti Hadsereget 1919. november 16-án a Parlament előtt köszöntöttem, mikor a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége küldötteként átadtam a magyar asszonyok zászlóját.

A beszéd első fogalmazványa elveszett. Utóbb írtam le magamnak emlékül. Most átadom Magának, hogy megőriztesse, s a beszéd tovább beszéljen majd még akkor is, mikor feledékeny fajom már mindent elfelejtett.”²⁶

Klebelsberg ugyan 1920-ban nemzetgyűlési képviselő lett, de 1921 decemberéig, belügyminiszterré történt kinevezéséig csak visszahúzódóan politizált. Igazán aktívvá pedig csak akkor vált, amikor 1922 júniusában vallás- és közoktatásügyi miniszter lett.

Sokat idézett 1921. július 23-i, Szekfűhöz írott levelében a Magyar Történelmi Társulat elnöki levélpapírján szól először arról a tervről, amely a későbbiekben a leginkább Tormayhoz kötötte: „Én a magyar történelmi nemzetségeket most szervezem, hogy a nemzeti katasztrófa

után az ország szellemi felépítéséből vegyék ki részüket. Esterházy Mária hercegnő »Budavári Tudományos Társasága« a feltörő fiatal tehetségek első könyvének kiadására e téren csak az első, de nem az egyetlen lépés volt. Most Zichy Edina grófnéval szépirodalmi és kritikai revüt alapítunk, hogy felvegyük a harcot a »Nyugat« képviselte irányzat és szellem ellen. Én három szellemi terméket ismerek, mely a keresztény irányzatot méltóképpen kifejezésre hozta, ú.[gy]m.[int] a Te Három Nemzedékedet, Tormay Cécile Bujdosó Könyvét és azután – persze utánatok tisztos távolban – Horvát [helyesen: Horváth, U. G.] János Aranytól Adyig című füzetét. Ha nem is értetek talán mindenben egyet, egy irányt képviseltek s nevetek egyben program lenne. Mit szólnál hozzá, vállalkoznál belső munkatárságra, ha a havi folyóiratot létrehozom?”²⁷

Klebelsbergnek vélhetően igaza volt abban, hogy a művelt középosztályt a fenti három mű erősen befolyásolta, s ezért ezek szerzőit gondolta fontosnak megnyerni Tormayval közös vállalkozásához. Horváth János segítségével végül Szekfűt is sikeresen vont be az akcióba. Ugyanakkor nem szabad megfélemlíteni róla, milyen komoly hatást gyakorolt ekkoriban a konzervatív értelmiségre Bangha Béla Magyarország újjáépítése és a kereszténység, illetve – s erről már gyakrabban meg szoktak emlékezni – Szabó Dezső még Tanácsköztársaság idején megjelent Elsodort falu című kultusz- és irányregénye. S ennek kapcsán jegyzem meg, hogy a Bujdosó könyv sem pusztán a múltnak állított emléket, hanem természetesen a jelennek is szólt. Klebelsberg pedig hasonlóan igyekezett a múlt faggatásának segítségével saját korának is üzenni. Akár gazdag publicisztikai munkásságában – amelyben rendszeresen hozott mondandója alátámasztására példákat a történelemből –, akár a Magyar Történelmi Társulat elnökeként a magyar történettudományt újjászerveve, a Trianonhoz vezető út 18. századtól történő vizsgálatát hatásos és sikeres programmá alakítva. S talán nem véletlen az sem, hogy a Bécsi Magyar Történelmi Intézetet létrehozva annak első ösztöndíjasainak éppen azokat jelölte, akik aztán a Napkeletnek is aktív munkatársai lettek: Mályusz Elemért és Hajnal

Istvánt, egyébként a két világháború közötti – és részben az azutáni – magyar történetírás jeles képviselőit. A történettudomány a Trianon múltbéli okait kutató igyekezet mellett éppen Klebelsberg nagy ívű elképzelései alapján vált kulcstudománnyá a húszas évek első felében, amikor a Klebelsberg képviselte reformkonzervatív kurzus törekvései a múlt birtokbavételéről és újraértelmezéséről is szóltak. E tekintetben szinte magától értetődőnek tűnik, hogy a történelmi regényeknek milyen reneszánszát hozták az 1920-as és 1930-as évek.

Tormaynak és Klebelsbergnek egyaránt lényeges volt a történelmi tudat – mint mindenki más esetében is: saját értelmezésük szerinti – erősítése, s így aztán a Napkeletben is sorra jelentek meg történeti tárgyú esszék és tanulmányok. A Napkelet könyvtárában pedig olyan munkák, mint Szekfűtől a Történetpolitikai tanulmányok (1924), illetve, immár a magyar középkorra visszatekintve a Bartoniek Emma által Burgio pápai követ jelentéseiből összeállított és fordított kiváló kötet, a Mohács Magyarország (1926); illetve a Gesta Hungarorum, Magyar Anonymus címmel Pais Dezső tolmácsolásában, bevezetésével és jegyzeteivel (1926) vagy éppen a Szent István, Szent Imre és Szent Gellért legendáit Tormay Cécile nagyszerű átültetésében közlő Kis magyar legendárium és Szent István király intelmei (1930).

Mindez persze szorosan összefüggött az akkoriban a történelem iránt még komolyan érdeklődő és az első világháború idején jelentősen elszegényedett középrétegek újbóli felemelésének elképzeléseivel. Ehhez nagyban hozzájárult, hogy az egykori biztos megélhetési alapjáról lecsúszott értelmiség aránya – részben az utódállamokból Magyarországra áttelepült, főként állami közalkalmazottak családtagokkal együtt mintegy 400 000-es tömege miatt – jelentősen nőtt Magyarországon. Az „úri középosztály” gazdasági erősítését ezért Klebelsberg elsőrendű feladatának tekintette, és akár a gyermekeik részére biztosított tanulmányi kedvezményekkel is igyekezett biztosítani (1927: XIV. tc.) – nyilvánvalóan a rendszer legitimációjának növelése érdekében is. Ezt a középosztályt pedig minél műveltebb,

a „keresztény-nemzeti” és a reformkonzervatív ideológia szilárd bázisává kívánta tenni. Szándéka ebben találkozott Tormay Cécile hasonló céljaival.

Így született meg a Napkelet. Alapítása 1921-ben merült föl először, az ötletadó gazdák – mint az Klebelsberg már idézett, 1921. júliusi leveléből is kiderül – Zichy Rafaelné (Tormay talán legjobb barát-nője) és Klebelsberg Kuno voltak, a háttérből vélhetően Bethlen István is támogatta az elképzelést. Már ez év nyarán tárgyaltak róla, hogy a folyóirat kiadója egy eleve erre létrehozott szervezet, a Magyar Irodalmi Társaság legyen. Tormay főszerkesztőnek jelölése is kézenfekvőnek tűnt, hiszen ezáltal joggal volt várható, hogy a MANSz energikus vezetőjeként számos olvasót és terjesztőt tud megnyerni a részben a közönség elvárásaihoz és ízléséhez igazodó, részben azt alakítani, magasabb szintre emelni igyekvő lap előfizetésére és propagálására. Annál is inkább, mivel Klebelsberg is tett már gesztusokat a MANSz felé. A szervezet 1920. évi almanachjában ugyanis arról értekezett, hogy a nők megváltozott helyzete következtében egyre többen tanulnak közülük tovább közép- vagy felsőfokon, illetve mennek kereső pályára s válnak választópolgárokká. Ezért javasolta, hogy a szövetség hívjon össze egy országos nőkongresszust, amely aztán a nemzetgyűlés elé terjeszthetné ajánlásait. 1922 januárjában Klebelsberg belügyminiszterként a MANSz finanszírozása érdekében is közbenjárt Bethlen István miniszterelnöknél, akit figyelmeztetett: választási röplapjaik nyomtatására 50 000 koronát ígértek nekik.⁸

Pauler Ákos naplója és a későbbi emlékezések szerint a Napkelettel kapcsolatos, mindent eldöntő megbeszélések 1921. augusztus 2–5. között folytak a sárszentmihályi Zichy-kastélyban, Tormay, Zichy Rafaelné, Pauler és Klebelsberg részvételével.⁹ A szervezés mégis csak a következő nyáron vett újabb lendületet, amikor már Tormay is teljes erőbedobással küzdött a lap létesítéséért. Valószínűleg mindnyájan egyetértettek abban, amit Klebelsberg 1922. szeptember 2-án Zichy-nének írt: „Alapgondolatom az, hogy a mai nemzedéknek jobban meg kell állnia a helyét, mint a mohácsi vész utáni generációnak, melyet

szörnyű felelősség súlya terhel. Akkor annak kezén elkallódott a renaissance műveltség, melyet a Hunyadiak nálunk meghonosítottak. A mi kezünkön nem szabad annak a magyar műveltségnek elsatnyulnia, melyet a XIX. nagy magyar tehetségei hagytak mireánk.”¹⁰

A lap programjának támogatására a katolikus és a református egyház legnépszerűbb képviselői közül Prohászka Ottokárt és Ravasz Lászlót is sikerült megnyerni, akárcsak A száműzött Rákóczi című munkája körül kialakult példátlan sajtópolémia és politikai–szakmai vita, illetve a rendkívüli hatású történetpolitikai nagyesszé, a Három nemzedék révén ismertté vált történezt, Szekfű Gyulát. Szinte magától értetődő volt, hogy a Napkelet indítását a Tormay vezette, mind erősebbé és befolyásosabbá váló társadalmi szervezet a MANSz is örömmel üdvözölte, Klebelsberg pedig anyagilag és erkölcsileg is – a tankerületi felügyelőket finoman, ám félre nehezen érthetően figyelmeztetve a folyóirat fontosságára – segítette. „Hálásan köszönöm – írta 1922. november 6-án Tormay Ady Lajos tankerületi királyi főigazgatónak – október hó 5-én 1129 szám alatt kelt nagybecsű iratát, melyben szíves volt a tankerületébe tartozó városokban a »Napkelet« propagálására megbízottakat ajánlani és kilátásba helyezni azt is, hogy egyes intézetek meglátogatása alkalmával személyesen is felhívja a tanártestületek figyelmét irodalmi vállalkozásunkra.” Ady Lajos ezt a saját szakállára nem tehette volna, bizonyos, hogy a miniszter tudtával – valószínűleg az ő kérésére – buzdított a folyóirat fontosságára.¹¹ 1940-ben Schöpflin Aladár is megjegyezte: „Magam is látam annak idején a kultuszminiszter egy köriratát, amelyben felhívta a címzetteket a Nyugat irányzata ellen indult folyóirat pártolására.”¹²

Horváth János Szekfű Gyulát már 1922 júliusában arról tudósította: „Klebelsberg-féle folyóirat újévre megjelenik. (Havonként egyszer.) Szerkeszti Tormay Cécile. Én afféle bennfentes leszek, de úgy látom, hogy ha akarom, lényegesen beleszólhatok. Beosztás: szépirodalom (regény, vers, novella); esszé (tőled is); krit. tájékoztató (könyvek, jelenségek, belhon és külhon). A szerkesztő neve is mutatja, hogy törzsközönség a MANSz. Tehát figyelemmel kell lenni vidéki magyar úri

nőkre; másfelől egy, többnyire csak képzeletbeli, kitűnő műveltségű, nagyigényű, európai magyar publikumra. S igyekezni kell a MANSzot erre a képzeletbeli színvonalra emelni. 'Közönségnevelés.'”¹³

Az első, 1923-as szám élén Tormay programadó írása állt, Séta a szentmihályi parkban címmel, amely a másfél évvel azelőtti sárszentmihályi találkozóra utalt vissza. Ebben négy személyiség: az Író (Tormay), a Historikus (Klebelsberg), a Philosophus (Pauler Ákos) és a Kert Asszonya (Zichy Rafaelné) beszélgetésével jellemezte Magyarország korabeli kulturális helyzetét. Az előző korszakot a séta résztvevői – Szekfűhöz hasonlóan – olyan hanyatlástörténetként értelmezték, melynek során „a magyar politika elszakadt a nemzet nagy érdekeitől, a tudomány és az irodalom pedig eltávolodott a nemzet lélekétől” (a Kert Asszonya / Zichyné szavai), vagy ahogy a Historikus (Klebelsberg), az imént idézett, Zichynének szóló 1922-es leveléhez hasonlóan kifejtette: „A régi nagy tradíciók lassanként minden téréen elapadtak. Az irodalomban nem volt folytatása Aranyinak és Madáchnak, az államtudományban Eötvösnek, a történelemben Szalay Lászlónak, szellemi életünkben fajunk szinte gazdátlan tért hagyott, magunkra vessünk, ha a gazdátlan térben az idegen szellem szinte ellenállás nélkül terjeszkedhetett. [...] A budapesti irodalom pedig jóformán csak két hangon beszélt, [...] a pénz és az erotika hangján. [...] Állítsanak a nemzet elé új nemes ideálokat, teremtsenek egészséges közszellemet.”

A „Historikustól” emellett is több olyan gondolatot olvashatunk Tormay tolmácsolásában, amelyeket Klebelsberg későbbi – kormánytagsága ellenére elsősorban az ellenzéki Pesti Naplóban megjelentetett – cikkeiben és felszólalásaiban gyakran hangoztatott. Mindez pedig azt bizonyítja, hogy Tormay lényegében hitelesen adta vissza Klebelsberg 1921-es szavait, melyek lényege az állandó megújulásra való biztatás volt, és maradt is aztán egészen Klebelsberg haláláig: „Illúzió volt – idézi a „Historikust” Tormay –, [...] mikor a proletárdiktatúra bukása után sokan azt hitték, hogy lelki előkészítés nélkül a politika újjászületése előtt állunk. Csak a vak nem látja, hogy ott

folytatjuk, ahol 1918-ban az összeomlásakor abbahagytuk, talán csak a színvonal lett még alacsonyabb. Csupán a nemzeti lélek megújítása hozhatja meg a változást.”

Ezen gondolatból és a többi hozzászólásból született meg a „séta” során a Kert Asszonya által kimondott végkövetkeztetés, miszerint a nemzeti szellemű értelmiségieket a közös cél érdekében össze kell fogni: „Igaz, hogy csak négyen vagyunk, de itt vagyunk és ki tudja, hányan vannak még együtt négyen-négyen, akikről nem tudunk, akik nem tudnak rólunk és mégis ugyanazt akarják, amit mi. Hívjuk össze őket, a szétszórtakat, a magányosokat, az igazakat, a fiatalokat, azokat, akiknek nincs hol megszólalniok.

-És adjunk nekik hajlékul egy folyóiratot...”¹⁴

Az eddigiekből is világos, hogy Klebelsberg döntő szerepet játszott a Napkelet létrehozásában és Tormay Cécile főszerkesztővé jelölésében. Néhány írását is közölte a lap, Kölcsey és Tisza István emlékezetéről, illetve A népek szellemi együttműködéséről. Az utóbbi a Klebelsberg 1927. márciusi római látogatásakor, díszdoktori oklevelének átvételekor mondott beszédének a szövege, amely Olaszországgal kapcsolatos kulturális diplomáciai elképzeléseit összegezte. A római vizit azonban azért is fontos eseménynek minősült, mivel 1919 óta ez volt egy magyar kormánytag első hivatalos külföldi útja – ami a magyar diplomácia addigi szinte teljes elzártságát mutatja –, egyben pedig előkészítette Bethlen István miniszterelnök ez év áprilisi látogatását, amelynek eredményeként Magyarország kitörhetett az addigi – jórészt a Kisantant sikeres törekvései miatti – karanténból.¹⁵

Klebelsberg mellett egyébként Tormay is aktív résztvevője volt a magyar kulturális diplomáciának. Korábban íróként, 1920 után már elsősorban a MANSz elnökeként. Gragger Róbert, Berlinben a magyar kultúra és tudomány kedvelt közvetítője, minden idők talán legjelesebb kultúrdiplomátája emiatt kérte például Klebelsberg egyik legbensőbb munkatársát, a kiváló közigazgatástudományi szakembert – aki ekkoriban a kultuszminisztériumban a külföldi kulturális kapcsolatokért is felelt –, hogy a porosz társmisztérium egyik veze-

tőjének, Werner Richternek a budapesti látogatásakor Tormay „karolja fel” Richter feleségét. Hiszen (s ez is mutatja, mennyire bízott Tormay képességeiben Gragger): „Egész életükre megnyerhetjük a kettőt a magyar ügynek, pedig még fiatalok, másrészt hiúságuk folytán hamar kiábrándulhatnak belőlünk, ha nem egészen jól sikerül fogadtatásuk. Cigányzene stb. jó lesz nekik, tánc, muri stb.”¹⁶

Tormay, nyilván régi olasz kapcsolatai miatt az 1920-ban alakult Korvin Mátyás Magyar–Olasz Tudományos, Irodalmi, Művészeti és Társadalmi Egyesület 1920. május 2-i alakulásában is szerepet játszott, s a fiumei Delta című, 1923–24-ben Antonio Widmar (Widmar Antal) szerkesztésében megjelent folyóirat is közölte írásait.¹⁷ A kulturális diplomácia tekintetében legfontosabb pozícióját azonban már Klebelsberg halála után töltötte be, amikor 1935 májusában – a Madame Curie (Maria Skłodowska-Curie) halálával megüresedett helyet választás útján elnyerve – a 1922-ben alapított Szellemi Együttműködés Nemzetközi Bizottsága (Commission Internationale de Coopération Intellectuelle – az UNESCO elődje) 15 fős testületének tagja lett, ott is eredményesen képviselve a magyar érdekeket.¹⁸

A Napkeletre visszatérve: Klebelsberg a legszorosabban 1928-ban kötődött az általa is támogatott folyóirathoz. Ennek legfőbb oka az volt, hogy az esztendő legelején, január 1-jén tette közzé a Pesti Naplóban A magyar neonacionalizmusról szóló cikkét, amelyet még számos e gondolatkörhöz kapcsolódó, többnyire szintén a Pesti Naplóban megjelent írása követett. Ezeket – más beszédeit is összegyűjtve – ugyancsak 1928-ban, Neonacionalizmus címmel, önálló kötetben közölte.¹⁹ A neonacionalizmus Klebelsberg szóalkotása volt, s szervesen kapcsolódott az általa már korábban sokszor hangoztatott kultúrfölény elképzeléshez.

Az utóbbi kifejezést már a 19. század végén is használták a magyar politikusok, például az századforduló kultuszminisztere, Wlassics Gyula is. Ő még elsősorban a magyarságnak a Kárpát-medencében élő többi nemzetiségnél – a németeket kivéve egyébként valóban – sokkal kedvezőbb kulturális mutatóit értette ezalatt, illetve azt, hogy a magyar

állam összetartó ereje a többivel szemben elsőbbséget élvező magyar kultúra. Wlassics és mások ezzel is a nagyhatalmi álmokat és a magyarosítást igazolták. Klebelsberg azonban már részben megváltoztatott formában alkalmazta a fogalmat. Nem másokat lenézve beszélt róla, éppen ellenkezőleg: a környező népek kulturális erőfeszítéseit megértette, sőt, azokat példának hozta föl. A szociáldarwinizmus akkoriban népszerű elveit követve ugyanis ő is – nem minden alap nélkül – hitte és vallotta, hogy a népek versengenek egymással, és ennek a küzdelemnek a kultúra és a tudomány az egyik legfontosabb színtere. „A világtörténetem végzetes útján négy gépkocsi robog – mondotta 1928 májusában a képviselőházban. – Az első gépkocsi kénytelen gyorsítani, mert a másik három már nyomában van már harsonajelt ad, jelezve, hogy kerülni akar. Erre a másik három gépkocsira az van írva: Románia Szerbia és Csehország. (Mozgás.) Arra a kocsira pedig, amely még elől jár, de gyorsítani kénytelen, az van írva: Magyarország: Kérdem; t. Ház, akadhat-e jó hazafi, aki vállalja a felelősséget azért; hogy ez a három másik kocsi a világtörténelem végzetes országútján mellettünk elrobogjon és minket elhagyjon, porfelhőbe borítva bennünket. (Úgy van! Taps a jobb- és a baloldalon.) Ha ezt akarják, igen t. uraim, ehhez más kocsivezetőt keressenek, (Élénk éljenzés és taps a jobb- és a baloldalon.) mert én egy kultúrpolitikai Nagymajténynak, Világosnak fegyverlerakó közoktatásügyi minisztere sohasem leszek. (Élénk éljenzés és taps a jobboldalon és a középen.) Én nem hozhatnám fel a magam védelmére Trianont. A politikai Trianonba be[le] kellett mennünk, de a kultúrpolitikai fegyverletétel önkéntes lenne.”²⁰ Ebben az értelemben pedig a kultúrfölény-elképzelés ma is mindenben vállalható, sőt, megkockáztatom: követendő gondolat.

A kultúrfölény-elmélet nyomán születtek meg a külföldi magyar intézetek, a tehetséges magyar fiatalok külföldi posztgraduális tanulmányait – ezzel pedig az elitképzést – lehetővé tévő állami ösztöndíjak, de ennek jegyében indult a páratlan eredményeket hozó népiskola-építési program is. 1926 és 1930 között 5000 népiskolai tanterem és tanítói lakás épült az országban állami segítséggel; több mint amennyi

a dualizmus 50 esztendejében egy háromszor akkora országban... Klebelsberg alapgondolata volt ugyanis, hogy egy magasabb műveltségi szinten álló ország sokkal nagyobb gazdasági teljesítményre képes, ráadásul politikai szempontból is sokkal érettebb döntéseket hoz, mint az elmaradott, az analfabetizmussal és a megfelelő vezetők hiányával küzdő.

Ezért is kapcsolódott szorosan a neonacionalizmus eszméje a kultúrfölényhez. Klebelsberg ugyanis már a tízes években felismerte, hogy a középosztály és a parasztság elidegenedésének egyik oka a „vagyonmegosztás abnormis jellege”, emellett azonban az is, hogy a tudatos hazafiságot megalapozó nemzeti műveltség nem hatja át a szélesebb paraszti tömegek gondolatvilágát. Népoktatási céljai közül így az alsóbb társadalmi rétegek művelődési szintjének emelése és nemzeti tudatának erősítése, az ország sikeressége szempontjából pedig a világszínvonalon álló értelmiségi elit fölnevelése vált számára döntővé. Bár kultúrpolitikai elképzelései részbeni megvalósítása érdekében a birtokviszonyok megváltoztatására irányuló szándékát nem adta föl, de – kompromisszumot kötve a kormánypárt földosztással szembeni politikai álláspontjával – a jövő feladatai között tartotta számon.²¹

E kompromisszum következménye volt a kultúrfölény-elveket folytató és kiegészítő neonacionalizmus gondolata is. Tagadhatatlan, hogy Klebelsberg számára részben Mussolini Olaszországa volt a példa. A húszas években, sok nyugat-európai politikushoz hasonlóan ő is csodálta a Ducét, legfőképpen azt, hogy erős akaratával egy egész nemzet mentalitását igyekezett – akkoriban még látszólag sikeresen – átalakítani. Az olasz vezért egyébként a magyar reformkonzervatív irányzat az egyik példaképének tekintette, válogatott beszédei a Napkelet könyvtárában is megjelentek.

Klebelsberg a neonacionalizmust először említő, 1928. január 1-jei programadó cikkének állításait a későbbiekben számtalanszor megismételte és variálta – mint ahogy egyes elemeit már korábban is hangoztatta: „Mert mi volt az elmúlt négy évszázadban a magyar

nacionalizmus tartalma? – tette fel a kérdést. – Elsősorban küzdelem az osztrák centralizáló és germanizáló törekvésekkel szemben. Ez tárgytalanná vált, miután elszakadtunk Ausztriától. Másodsorban harc volt a magyar nacionalizmus a magyar állameszmének beleplántálásáért azoknak a népeknek lelkébe, amelyek hazánk területén éppen azon idő alatt szaporodtak el, midőn a török és a német egyaránt pusztította a magyart. Ez a törekvés is tárgytalanná vált annak következtében, hogy a trianoni béke elszakította tőlünk nemzetiségünket. A magyar nacionalizmus ekként elvesztette legfőbb tartalmát és így a régi érzés elé új célokat kell állítani. [...] Így a magyar neonacionalizmus csak két más céljáról szólhatok: műveit és jómódú nemzet akarunk lenni, szóval, fajsúlyosabb, mint a bennünket környező népek. [...] Nem akarunk mindig félművekben ülni, nem akarunk mindig nyomorogni és nélkülözni, pusztulni és tengődni, hanem az erkölcs és a tudás hatalmával meg akarjuk hatványozni a magyar munka termékenységét és ennek a termékeny munkának révén módosabbak, e révén függetlenebbek és mindenekfelett öntudatosabban magyarok akarunk lenni. Ez a magyar neonacionalizmus egészséges célja.”²² Egy héttel később pedig így érvelt: „Az ellen a veszedelem ellen kell küzdeni, hogy az állam keretén belül a csoportosulás ne akként történjék, hogy a nemzeti gondolatot az intelligencia, a nemzetköziséget a fizikai munkásság képviseli, mert ez a társadalom kettészakadását és a nemzetek felbomlását jelentené. [...] Kötelességtudó, műveltebb munkásság nélkül nem emelhetjük a nemzeti termelést, a nemzeti termelés emelése és takarékoság nélkül nincs töképeződés. Nemzeti töképeződés nélkül nyomorogni fogunk és azoknak a külföldi nemzeteknek maradunk rabszolgái, amelyek nekünk időnként kisebb-nagyobb kölcsönüket adnak. A magyar nacionalizmusnak minden téren meg kell hogy legyen a maga speciális programja. Ez a program a kultúrpolitikában nem lehet más, mint: a nemzeti termelés élére európai nívón álló vezetők ezreit, a nemzeti termelés szolgálatába pedig magas erkölcsi és értelmi kultúrával bíró tömegek milióit állítani.”²³

Klebensberg idézett gondolatai komoly visszhangot és vitát váltottak ki. Berzeviczy Albert, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke például a Budapesti Szemlében bírálta Klebensbergét, jórészt azért, mert szerinte a neonacionalizmussal a dualizmus örökségét tagadta meg. Ugyanakkor a népszerű író, Surányi Miklós a Napkeletben már január 15-én üdvözölte az új fogalmat: „[...] ez a jelszó a Klebensberg-féle fogalmazásban, az anyagi és szellemi többtermelés gondolatával az új Magyarország legtermékenyebb és legáldásosabb jelszava lehet nemcsak azért, mert tartalmas és mély, nemcsak mert megnyugtató és a nemzet minden igaz fia számára biztosítja az együttműködést, hanem mert optimista és lelkesítő is.”²⁴ A további disputát szorgalmazva Klebensberg végül nyílt levélben fordult Tormay Cécile-hez a Napkelet február eleji számában, és arra kérte a főszerkesztőt, hogy szólaltassa meg a „folyóirat oly nagyszámú, kiváló tehetségű és oly sokirányú írógárdáját arra nézve, hogy a neonacionalizmusnak mik legyenek a céljai a szépirodalomban, továbbá a művészetek és tudományok egyes ágaiban. [...] A neonacionalizmus végeredményben politikai mozgalom lesz, de egészséges szellemének, irányának előkészítése elsősorban az irodalom feladata.”²⁵

Tormay válaszában kijelentette, hogy a Napkelettel a nemzeti szellemet „eddig társadalmi szervezkedés útján törekedtünk a magyar életbe belevinni, ennek az életnek a művészet és tudás energiáival szabjon irányt.

A neonacionalizmus e cél mellé új célokat tűz ki. Az általános nemzeti művelődésben a minden néprétegre kiterjedő nemzeti vagyonosodásban és nemzeti szociális érzék megerősítésében látja az új eszmeáramlat feltételeit. A levél felveti a kérdést:

Hogyan?

Feljeljenek munkatársaink. A Napkelet kaput tár.”²⁶

A felszólítás elérte a célját, hiszen 1928 augusztusáig Klebensbergen és Surányin kívül tizenötön szóltak hozzá a neonacionalizmushoz kapcsolódó vitához. Mátrai Rudolf, a székesfehérvári cisztercita főgimnázium – Klebensberg egykori alma matere – főigazgatója, az ország-

gyűlés felsőházának tagja azt fejtegette, hogy a neonacionalizmus „nem a porba sújtottság bús elégiája, hanem az alkotó munka himnusz”, s hatása majd igazán akkor jelentkezik, amikor a magyar állami ösztöndíjjal külföldön továbbtanuló fiatal tehetségek munkája már „gyümölcsöt hoz”. Hiszen – s ebből is látszik, hogy Mátrai helyesen észlelte, hogy a neonacionalizmus szervesen kapcsolódik Klebelsberg középosztályt erősítő szándékaihoz és kultúrfölény-elméletéhez – „a neonacionalizmusnak leghatalmasabb pillére, letéteményese az intelligens középosztály. A magyarság ereje a földben gyökerezik, de európai értelemben vett boldogulása attól függ, hogy milyen politikusai, orvosai, ügyvédjei, bírái, tanárai, mérnökei, papjai, tanítói lesznek a magyar népek. [...] Új hősor előtt állunk. Ennek a kornak a katonái a kiművelt lelkű, dolgozó magyarok, vezérkara pedig az európai műveltségű magyarok közül kerül ki.”²⁷

Mályusz Elemér, a kiváló történész – akinek A vörös emigráció című, a Tanácsköztársaság történetét és az abban szerepet vállaltak utóéletét bemutató tanulmányosorozata (amelyet sokan a Bujdosó könyv párjának tekintenek) a Napkelet 1931. évfolyamában jelent meg – az értelmiség és a neonacionalizmus viszonyát boncolta. Véleménye szerint a magyar társadalom az első világháború után sokkal nacionalistább beállítottságú lett, mint előtte volt. Egy új, a liberálisdemokrata tanokból való kiábrándulást tükröző szellemi áramlat hódított teret, amelyet Mályusz neoromanticizmusnak nevezett el. Ez az értelmiségre hatott a legerősebben, mivel „ez az a réteg, amely egy idegen tényezőnek, a zsidóságnak a társadalmi fejlődésbe való betolódásával a világháború előtt nem erősödhetett meg és nem nyerte el azt a vezető szerepet, amely megillette őt.” A neoromanticizmus nemzeti érzését joggal nevezhetjük neonacionalizmusnak is – állította Mályusz –, éppen azért, hogy megkülönböztessük, ahogy ezt Klebelsberg is tette, az előző korszak nacionalizmusától. „Az új államférfiaknak – fűzte mindehhez – a polgárságot, az értelmiséget kell a nemzeti organizmus gerincévé tenni.” Ezért is dicsérte Klebelsberg politikáját, melynek „segítségével ez az értelmiség feljuthat arra

a kulturális magaslatra, amelyen mint a társadalom vezetőrétegének kell lennie.” Ennek érdekében viszont, zárta a mondandóját Mályusz: „Szakítani kell tehát minden olyan adópolitikával, amely akár nagybirtokos-, akár bankárérdekeknek kedvez és meg kell változtatni a liberális érnak polgárelenes közgazdasági szabályait s kereskedelmi törvényeit. Minden intézkedés központja az értelmiség legyen, mert a megújulás csak ennek köréből indulhat ki. [...] Sietnie kell munkájával a polgárságnak, hogy elvégezze feladatát azon idő alatt, amíg a vezető szerepet elodázhatatlanul át kell majd egykor adnia – a meginduló új fejlődés eredményeképpen – az ipari és földműves munkásságnak. Ez a feladat az említett két rétegnek előkészítése a majdani uralomra, azoknak nemzeti és vallási szellemben való nevelése.”²⁸

A neves klasszika-filológus – Klebelsberg későbbi, még ma is alapműnek számító életrajzának szerzője – Huszti József is megszólalt. Klebelsberg programját Széchenyi szellemében alkotott kultúrpolitikaként méltatta, hangoztatva: először e terület „szánta rá magát tudatosan arra, hogy a nemzet életösztönének szavára hallgatva az ezeréves Magyarországnak számunkra meghagyott csonka darabján átmenetileg is teljes nemzeti életünkhöz méltó, életerőnket töretlenül konzerváló, az egész magyarság szükségleteit szemmel tartó kulturális életet teremt. [...] Vajha a nemzeti élet egyéb fontos területein is mentől előbb ott lehetnénk, ahol ma kultúrpolitikánk programban és tettekben tart!” Ennek kapcsán hívta fel a figyelmet a főiskolák fontosságára, hiszen – érvelt Mályuszhoz hasonlóan – ezek „feladata lesz a legnagyobb politikai kincset jelentő egységesen nemzeti alapon álló intelligencia kiválasztása és e jövőt formáló hit megszilárdítása. [...] Mély, szintén Széchenyi szellemét lehelő gondolata Klebelsberg grófnak, hogy a nacionalizmusban való hit nem szorítkozhatik csak az intelligenciára [...]. [...] De az egész nemzetet a döntő pillanatokban nagy célok felé magával sodorni s a munka hosszú hétköznapijaira is egységbe forrasztani csak egységes lelkű és e célokban tántoríthatatlanul, ösztönszerűen hívó vezetőréteg tudja majd.”²⁹

Hajnal István, a jeles történész, mint már szó volt róla, Klebelsberg első 1919 utáni alkotásának – amelyet még a Magyar Történeti Társulat elnökeként hozott létre –, a Bécsi Magyar Történeti Intézetnek Mályusz Elemérrel együtt volt az első ösztöndíjasa 1920 októberében. Napkeletbéli cikkében helyesen hangsúlyozta, hogy Klebelsberg eleven kapcsolatot ápol a múlttal – tudjuk, hogy kedvenc foglalatossága történeti munkák olvasása volt –, s „amikor a régiekre visszatekint s korszakot akar lezárni, hogy új kezdődjék, alapjában véve történelmi tanulságok vezetnek. [...] Nevelő hatást, nemzeti önismeretet, a közönséggel szemben való felelősségérzet ébredését, igaz értékek felfedezését és fejlesztését várja a múlt szemléletétől. [...] Iskolák állítása, az oktatás reformja egyrésztől; másrésztől pedig a történettudományok lelkes pártolása. Ez utóbbi program egy évtized munkája, máris oly fellendülést hozott, amelyhez hasonlóra az utolsó emberöltőkben aligha találunk.”³⁰

Egy másik historikus, a Szekfű Gyula baráti köréhez tartozó Török Pál összegzése szerint a neonacionalizmusnak „két pillére van: egyik az, hogy államot csak nacionális alapon lehet szervezni; másik az, hogy a nemzetek haladásának vonalát tudatos agitációval irányítani lehet. A két pillér ereje kifogástalan.”³¹ Ugyanebben a számban Dóczy Jenő úgy vélte: a neonacionalizmus „mindenekelőtt erőteljes nacionalista iskolapolitika és céltudatos szociál- és gazdaságpolitika lesz. Az ifjúság lelkét kell átgyúrni egy idealisztikus, kollektív neveléssel, melynek vezércsillaga a nemzet.” Egyben a gondolat egyik ihletőjére, Mussolinira is utalt, hiszen ő „megmutatta, hogy egy társadalmi atomizmusba sülyedt nép lelkét hogyan lehet egy nagyszabású nacionalista programmal megtermékenyíteni. Nem kell egyéb hozzá, csak újra láthatóvá tenni a nemzetet, hogy higgynének küldetéses voltában, hogy szeressék és rajongjanak érte.”³²

Németh László szoros kapcsolata a Napkelethez és Tormay Cécile-höz napjainkban már közismert.³³ Még Kozma Miklós 1941. decemberi halála kapcsán is megemlékezett Tormayról, megjegyezve: „Zsinka Ferenc, Harsányi Kálmán és Tormay Cécile után, ím, elment

az utolsó, akihez a hála szép érzése fűzött egy nem nagyon becézett magyar író.”³⁴ Németh László 1928 áprilisában szólott hozzá a neonacionalizmus-vitához Új reformkor felé című esszéjével. Ebben – részben Klebelsberghez hasonlóan – a politikai állam korábbi fogalma helyett a kultúrállamé mellett kardokoskodott. „Az ötfelé hasadt országtest fölé győztesen csap ki az új ideál: a magyar faji génusz, a határokat nem ismerő vitális erő, mely addig tolja ki az ország határait, ameddig magyar láb lépni tud.

Magyarság a magyar állam helyett. Ez az a gondolat, melyen át a magyar író visszahajolhat elbocsátó közösségeihez. Csak a hamupipókék pártján érdemes lenni s ez a nép a világ hamupipókéja. Román, szláv és germán népek gyűrűjébe verve s letaszítva régi határaitól, fél térdén várja a halálos csapást. Ezekben a kritikus percekben a magyar író görcsösen keresi népe létjogát. Fölfedezi erői nagy rezervoárját, a föld népét s fölfedezi életerejé dokumentumát, a magyar irodalmat.” Mályusz szavaihoz kapcsolódva hangsúlyozta, hogy a „föld népe” gyermekei a középosztály felé áramolnak, ezért „itt volna a pillanat, amikor a középosztály néppel érző elemei összefogva ezzel a fölfelé özőnlő tömeggel, megkísérelhetnék a magyar nép arcát a magyar műveltségben is kidomborítani.” Két fő teendőt határozott meg: 1. „Meg kell teremteni a nép polgárosodó s a középosztály néppel érző elemeiből a magyar tiers etatot”, hogy kiderüljön: „benne él-e annyira a nép a középosztály belőle kiszakadt tagjaiban, hogy azok az ő érdekét a magyar politika főszólamává tudják hangsúlyozni vagy szét kell marcangolódnia a központivá sosem válható érdekek karmai között.” 2. „A magyar külpolitika célja egy lehet: harc a fajok szabadságáért. Ezt a szabadságot csak az államok fölötti állam, a nemzeti törvények fölötti emberi törvény biztosíthatja. [...] Az integer Magyarországnál van egy sokkal szentebb jelszó: az integer magyarság. S ennek egy ellensége van: az imperializmus. [...] A kis nemzetekre óriási feladat vár, nekik kell az emberiséget a nagy nemzetekre ráparancsolniok. Bár haladnánk e kis nemzetek élén.” Végül, némi kétségének is hangot adva zárta sorait: „Neonacionalizmus ez? Nem tudom. De hiszem,

hogy a magyar múlt nagy nacionalistái, a Bethlenek, Rákócziak, Kossuthok is ilyenformán gondolkoznának ma – az ő ó-nacionalizmusukkal.”³⁵

A továbbiakban Prahács Margit, 1926–27-ben a berlini Collegium Hungaricum ösztöndíjasa – ilyen formában a klebelsbergi kultúrpolitika egyik hasznélvezője –, aztán jó három évtizeden át a Zeneakadémia könyvtárának vezetője a Magyar zenekultúráról értekezett, amely szerinte a művészetben „a legnagyobb nemzeti értékünk, mert a legsajátosabb, a legeredetibb. Ősi népdalkincsünk ékes bizonyítéka a magyar nép zenei képességének.” A zenei nevelést az általános nevelés fontos kiegészítőjeként, a zenekultúrát pedig a lelki műveltség leghatásosabb előmozdítójaként határozta meg, és a budapesti tudományegyetemen egy zenetudományi tanszék felállítását is szorgalmazta.³⁶

Ritoók Zsigmond egyetemi magántanár, közkórházi főorvos, az 1919 áprilisában részben antiszemita programmal alapított Magyar Orvosok Nemzeti Egyesületének első elnöke – Tormay Cécile sógora, Cécile testvérének, Máriának a férje – már sikamlósabb területre tévedt. Úgy vélte, a neonacionalizmus feladata a „vérségi öntudat” kifejlesztése lehet. Az ő értelmezésében Klebelsberg szerint, „a magyar nemzetnek (fajnak) bizonyos átalakulásokon kell keresztülmenni, hogy minden magyar a közvetett munkába be legyen állítható.” Ez azonban Ritoók szerint illúzió, hiszen: „Nem nagyon lehet nemzeti (faji!) tulajdonságok megváltoztatásában bízni, annál kevésbé lehet e tekintetben gyors eredményekre számítani. Öröklött tulajdonságok fajban és egyénben állandóak, melyeket bizonyos fokig csak fejleszteni vagy mérsékelni lehet.” Egyben kétségét fejezte ki azzal kapcsolatban is, hogy az „aktív magyar emberek” nevelésének klebelsbergi célja bármiféle újdonságot jelentene, mivel e típus nélkül egyetlenegy állam sem tudna létezni. Viszont „fajtabeli hibát” vélt felfedezni abban, hogy a magyar ember általában passzív, „és így visszavonuló, sőt zárkózott természeténél fogva nehezebben látható meg a handabandázó, követelő, lármás, demagóg, saját érdekében »minden lében kanál« sokkal kisebb csoporttal szemben.” Ezért a neonaciona-

lizmus egyik fő céljának a magyar társadalom meggyőzését tartotta arról, hogy „a közéletben aktív részt venni nemzete iránt való kötelessége.” Emellett a vezetésre való emberek szelektálásának, a demagógia hatásai ellensúlyozásának fontosságát hangoztatta. Utóbbi szempontból nagyra értékelte Klebelsberg politikáját. „Minél műveltebbek a tömegek – jelentette ki –, annál kevésbé fogékonyak a demagógiára, és a kultuszminiszter iskolapolitikája, »a magyar iskola, a magyar templom«, már ezért is rendkívül értékesek a magyar jövő szempontjából, annyival inkább, mert a demagógia azonnal megszűnik, ha megfelelő tömegreakció nélkül maradvá nem jövedelmező foglalkozás többé.” Ugyanakkor vitatta, hogy a nemzetiségi kérdés tárgytalanná lett volna, mint ahogy azt is, szükség van-e egyáltalán a neonacionalizmus fogalmára: „Nehéz elzárkózni az elől a kérdés elől, hogy egyáltalán van-e nálunk nacionalizmus? [...]

Nem tudom, új nacionalizmusra vagy inkább újra nacionalizmusra kell-e tanítani a mai magyarokat?”³⁷

Dékány István, a mára méltatlanul elfeledett történetfilozófus, szociológus szintén a Nemzeti eszme renaissanceának kérdéséhez szőtt hozzá. Ritoókkal ellentétben éppen azt üdvözölte, „hogy legújabbán a »faj« homályos gondolatát mindinkább felváltja a »nemzet« történelmi kategóriája.” Hóman Bálint 1920-as és Kornis Gyula 1921-es – részben pedig saját, 1919-es – gondolataira rímelve, s a klebelsbergi gyakorlatra, valamint Széchenyinek az arisztokráciát a nemzeti érdekek mentén megszilárdítani igyekvő programjára utalva bizonygatta a kultúrpolitika elsődlegességét: „Mi tehát a legközelebbi feladat? A nemzet kultúröntudatának s arisztokráciájának azonosságát megteremteni; íme kultúrpolitikai feladat ez az első helyen, amely után következnek gazdasági feladatok is. A kultúrpolitika primátusának megállapítása után következő részfeladatok kifejtése már messze vezetne. De megemlítjük azt, hogy az értéköntudatos, modern kultúrisztokrácia kell, hogy az új, szociális feladatok terén alkalmazkodóképességben is elől járjon: igaz, ez már nem iránykérdés, hanem szinte technikai, keresztülviteli probléma.”³⁸

Bognár Cecil bencés szerzetes, pszichológus, későbbi szegedi egyetemi tanár azon kesergett, hogy a „magyar nacionalizmusnak nagyon kevés az expanzív ereje”, s a magyar elem „háttérbe szorult már a háború előtt is”. Ugyanakkor figyelmeztetett rá, „hogy mikor idegen nemzetiségről beszélünk, nem a faji leszármazást akarjuk alapul venni.” Hiszen egyetértett Klebelsberggel abban, „>hogy magyarnak tekintünk ebben az országban mindenkit, aki velünk érzelemben, lelkeségben és nyelvben teljesen és fenntartás nélkül összeolvad.«” S végül ő is Mussolinival példálózott, aki a „fegyelmetlenségre hajló olasz népet csodálatosan rövid idő alatt ránevelte a szigorú fegyelemre, a tervszerű, kitarító munkára.”³⁹ Galamb Sándor, az ismert színházi szakember – Klebelsberg utódának, Hóman Bálintnak egykori gimnáziumi osztálytársa –, a Napkelet rendszeres színikritikai szerzője Színházi kultúránk feladatairól érkezett, ám a neonacionalizmus szempontjából nem mondott semmi érdemlegeset.⁴⁰

Nem így Moravcsik Gyula, a híres bizantinológus, ekkoriban az Eötvös Collegium tanára. Ő azt hangsúlyozta, némileg Németh László gondolatait folytatva, hogy az egyes tudományágaknál „szembeötlő új jelenség” a „nemzeti szempontok érvényesítésének” túlsúlya, és: „Ha Trianon szűkebb határok közé zárta is hazánkat, az összeszorított magyarság szellemi feszítőereje csak növekedett, expanzívitása csak fokozódott. [...] A tudományos alkotó munka minden ágában a nemzeti szempont domborodik ki.” Ennek kapcsán hívta fel a figyelmet a – Klebelsberg kulturális külpolitikai elképzeléseire is erősen ható, 1926-ban fiatalon elhunyt – Gragger Róbert alkotta hungarológia-fogalom fontosságára, amelynek máig érvényes meghatározását adta. Eszerint az „nem jelent mást, mint a legkülönbözőbb tudományágaknak, melyek közül még a természettudományok sem zárandók ki, szoros szövetkezését mindazon jelenségeknek és történéseknek a kutatására, melyek a magyarság életéből adódnak; oly terület ez tehát, melynek köre az összes szaktudományok körét érinti s amely éppen ezért bizonyos határig mindezek művelését megkívánja és feltételezi.” Moravcsik egyenesen azt állította, hogy a hunga-

rológus a „a neonacionalizmus szülötte”: „A neonacionalizmus tudományos ideálja tehát a hungarológia területének intenzív működésében rejlik.” Ez annyiban igaz is volt, hogy az állami ösztöndíjakkal külföldön tartózkodó magyar bölcész és társadalomtudós fiatalok többnyire kapcsolattörténeti témákat kutattak, illetve a korszak nagy történeti, néprajzi, földrajzi és művelődéstörténeti szintézisei is több tudományág eredményeinek a felhasználásával, a magyarságot nemzetközi összehasonlításba ágyazva készültek, ha úgy tetszik, interdiszciplináris módszereket alkalmaztak. Moravcsik egyúttal, nyilván saját szakmai érdeklődése miatt is, joggal emelte ki, hogy a magyarság „keleti kapcsolatainak felkutatása és feltárása beláthatatlan fontossággal bír az európai tudomány szempontjából. [...]»Keleten keresem Nyugatot« – legyen a hungarológus jelszava, mert Kelet felé kell indulnunk, hogy tudományos téren elérhessük a Nyugat népeit.” Ezért javasolta egy Magyar Keletkutató Intézet felállítását, melynek központjai az újjáalakítandó – 1917–1918-ban már működött – Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet, és („ha egyszer az orosz viszonyok lehetővé teszik”) Moszkva lehetnének.⁴¹

Mariay Ödön író, ekkoriban Klebelsberg alárendeltjeként a kultuszminisztérium művészeti ügyosztályának miniszteri osztálytanácsosa Művészet és neonacionalizmus című tanulmányában bizonygatta, hogy: „A nemzeti felfogás külön érték a művészetben, külön szín, külön árnyalat, mely valami különleges zamatot ad a művészeti alkotásnak, általános értéken túl, akár a tokaji talaj az aranyos, magyar aszúnak.” Az pedig, hogy a magyar szellemi erő „a szűk esztendőkből kevés idő alatt is korszakosan sokat tudott alkotni művészetben és tudományban egyaránt, ezt a saját, örök vitalitásán kívül a magyar kultúra legfőbb öréneke, gróf Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszternek köszönheti. [...] Ma a kultúrpolitika legmagasabb kérdései szorosan összeforognak nemzetünk létkérdéseivel. Ezért akarja gróf Klebelsberg kultúrfölényünket emelni, hangoztatván, hogy az áldott, termékeny magyar földbe munkával és művekkel mélyebben le kell magunkat horgonyoznunk, mint eddig tettük.”⁴² Nem szeretném

Klebsberg kétségtelen érdemeit kétségbe vonni, ugyanakkor Mariay hízelgése túlzott volt: a korszak valóban rendkívüli kulturális teljesítményei természetesen nem kizárólag Klebsbergnek voltak köszönhetőek.

A vita egyik összegzője Halász Gábor, a mártírhaltalt nagy-szerű esszéista, a Napkelet állandó szerzője volt. A két világháború közötti időszak antiszemitizmusának árnyaltabb megközelítése fele-több szükséges lenne akkor, amikor néhány történész az egész korszakot a zsidóellenes törvényhozás folyamataként jellemzi vagy Tormay Cécile-t és Hóman Bálintot kizárólag antiszemita beállítottsága alapján ítéli el, irodalmi és tudományos kvalitásaikat figyelembe se véve. Azon túl, hogy mindkettejük antiszemitizmusát a forradalmak – Tormayét már 1918, Hómanét majd csak a Tanácsköztársaság – váltották ki, éppen Halász esete bizonyítja, mennyire más típusú volt ez az antiszemitizmus, mint azt a Holokauszt és a második világháború borzalmas tapasztalatai alapján napjainkban gondolnánk.

Tormay ugyanis számos tehetséget fölkarolt, köztük a már említett Németh László mellett Halász Gábort is. 1927 októberében ezért kérte Hóman Bálintot: „engedje meg, hogy a bölcs vezetése alatt fiatalon felvirágzó öreg Nemzeti Múzeumhoz folyamodó Halász Gábort, a Napkelet igen tehetséges munkatársát, legmelegebb szavammal ajánlhassam nagybecsű figyelmébe. [...] Írásai értékesek, feltétlenül tehetséges és széleskörű tudással rendelkezik. Világnézete azonos a miénkkel.”⁴³ Hóman pedig teljesítette Tormay kérését: Halász Gábor kezdetben díjtalan gyakornokként, majd könyvtárosként dolgozott a Hóman főigazgatósága alatti Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárában.

Halász – mintegy Mályusz Elemér, Huszti József, Dékány István és Moravcsik Gyula korábbi gondolatait folytatva – a következőképpen vélekedett a neonacionalizmusról: „Tágítani kell a nemzeti öntudatot, meg kell szabadulnunk a népi igézettől, bele kell vonnunk a magyarság képletébe az arisztokratikus vonásokat. Jöjjön a szellem-történész, aki méltányolja az európai művelődésben páratlanul álló

jelenséget, hogyan szívódik fel a már halott latin kultúra egy nemzet gondolkodásába, érzületébe, hogyan formálja jellemét, fogalmait, megismerttet latin neveltetésünk számos, ma még alig sejtett következményével. Jöjjön a történész, aki a magyarság európai szerepére mutat rá, a nemzetgazdász és bölcselelő, aki a nemzetiség helyett újból a nemzet értelmét állítja előtérbe, rehabilitálja történeti arisztokráciánkat, jöjjön a kritikus, aki leszámol az irodalmunkat bénító előítéletekkel és tisztultabb ízlés alapjait fekteti le, jöjjenek az írók, akik ennek jegyében dolgoznak – és a neonacionalizmus megszületett.”⁴⁴

A témakör utolsó dolgozatában Dávid Lajos matematikus, debreceni professzor az Exakt tudományok neonacionalizmusáról írt. Felidézte a világhírű vegyész, Justus von Liebig és a szintén nemzetközileg ismert magyar kémikus, Than Károly szóváltását arról, milyen nyelven is érdemes a tudományt művelni. Míg Liebig amellet tört lándzsát, hogy a kis nemzetek tudósainak kizárólag a világnyelveken érdemes ezt tenni, addig Than emlékeztetett rá: bár maga is német anyanyelvű s elég későn tanult meg magyarul, mégis megállapítja, hogy magyar tanulmányai – a szabatoság károsodása nélkül – ötöd, sőt néha negyedrésszel rövidebbek, mint a németek. Azt is aláhúzta, „hogy a különböző nyelvekkel különböző színezetű és irányú gondolkodások járnak. Ez pedig rendkívül fontos [...] az Ismeretlennel való harcunkban.” Ma már senki sem kérdőjelezi meg Than e két állítását, s végül Liebig is, igazi tudóshoz méltóan, elismerte Than igazát.⁴⁵

A neonacionalizmus kapcsán a Napkeletben megjelent írások is bizonyítják, hogy az (új- vagy reform)konzervatív magyar értelmiség többsége, még ha nem is tartotta feltétlenül szerencsésnek a kifejezést, egyetértett Klebsbergnek a „teremtő, aktív magyarok” nevelésére, és a tömegek jólétét biztosító gazdaság- és szociálpolitikára vonatkozó elképzeléseivel. Egy-egy kivétellel azzal is, ahogy Klebsberg a faji állásponttal és a turanizmussal is szembehelezkedett, miként például a neonacionalizmusról írt második cikkében, 1928 január 8-án megállapította: „Ha faji álláspontra helyezkednénk, a tízmillió magyarból igen jelentékeny számot le kellene ütni. Ezzel szemben a politikai

okosság azt kívánja, hogy magyarnak tekintsünk ebben az országban mindenkit, aki velünk érzelmben, lelkeségben és nyelvben teljesen és fenntartás nélkül összeolvad. [Klebensberg utóbbi mondatát Bognár Cecil idézte is a vitában, U. G.] A fajvédelem nem is egészen világos fogalom, mert a fajvédők soraiban legtöbbször Petőfiről és Munkácsyról nem akarnak lemondani, hanem akcióikat kizárólag a zsidóság ellen irányítják. De akkor meg bent vannak a tiszta antiszemitizmusban. Ebben a cikkemben én nem az antiszemitizmusról, hanem a neonacionalizmusról akarok beszélni, mely utóbbinak tartalma pozitív kell hogy legyen. Az antiszemitizmus lényegében pedig negatív politikai elv.⁴⁶

Szinte minden hozzászóló hangsúlyozta és követendőnek vélte Széchenyi Istvánnak a nemzet érdelem- és érdekegyesítésében játszott kiemelkedő szerepét. Mindezzel a Szekfü Három nemzedékben ideállá emelt gróf két világháború közötti kultuszához kapcsolódtak, hiszen ebben az időszakban teljesen megszokottá – szinte már az unalomig ismétlődővé – vált a Széchenyire hivatkozás. E mögött persze a korábitól eltérő történelemszemlélet állt: a függetlenségi hagyományokat, Thököly, Rákóczi és Kossuth tiszteletét a húszas években Szent István és Széchenyi kultusza váltotta föl.

Surányi Miklós Klebensberg Neonacionalizmus című kötetének Napkeletbeli ismertetésében ezért méltán emelte ki: Klebensberg felvetéseivel „csak egyet nem lehet [tenni]: lehetetlen elhallgatni vagy elhallgattatni. Ez az igazi győzelem. Azt hiszem, Klebensberg Kuno gróf, aki nem egy közéleti csatát vívott már meg méltó és méltatlan ellenfelekkel, nagyon büszke lehet erre a győzelemre.”⁴⁷

A Napkeletben Klebensberg Jöjjetek, harmincas évek, illetve Világválságban című kötetéről is megjelent ugyan recenzió, ezekről azonban már nem folytak érdemi viták. 1932 októberében bekövetkezett halálakor pedig nem a folyóirat főszerkesztője, Tormay Cécile, hanem Klebensberg sógora, Hekler Antal művészettörténész búcsúztatta az egykori minisztert. „Igyekezett iskolapolitikájában a lélekformáló, jellemfejlesztő energiáknak mind nagyobb szerepet juttatni – emléke-

zett Hekler – s a nemzet etikai újjászületése érdekében tartotta szükségesnek új, egészséges közszellem kialakítását, amely munkában lelkes közreműködésével alapított folyóiratunknak vezető szerepet szánt.”⁴⁸

A két világháború közötti időszak egyik legnagyobb sajtóvisszhangját kiváltó neonacionalizmus-disputa után Tormay és Klebensberg útjai még egyszer, 1930-ban találkoztak, amikor Tormay Cécile az első Corvin-koszorúval kitüntetettek közé került. Nyilván Klebensberg javaslatára, aki a kitüntetés alapítójaként annak magasabb fokozatát, a Corvin-láncot kapta meg (utóbbi 12-en, előbbi 60-an viselhették egyszerre). Kettejük kapcsolatának még egy érdekes utóközöngéje volt: az Ideiglenes Nemzeti Kormány 530/1945. M.E. számú rendelete a fasiszta szellemű és szovjetellenes sajtótermékek megsemmisítését írta elő. Az ezekről összeállított jegyzékben Tormay Cécile több műve, A Napkelet Lexikona és Hankiss János Tormay-életrajza mellett – számomra rejtélyes módon – Klebensberg Kuno Világválságban című munkája is szerepelt. (Ezen az alapon Klebensberg összes többi kötetét is betilthatták volna.)⁴⁹

Tormay Cécile-ről 1945-től egyáltalán nem vagy csak a teljes elítélés hangján illett beszélni. Klebensberg kultúrpolitikájáról egy ideig értékelő szavak is elhangozhattak. Munkásságát – és azzal együtt az egész két világháború közötti magyar történettudományt –1949. évi közgyűlési beszédében a Magyar Történelmi Társulat új elnöknője, Andics Erzsébet még tőle is szokatlan durvasággal és igazságtalansággal minősítette. Míg azonban Klebensberg újralfedezése már az 1970-es években megkezdődhetett, Tormay esetében ezzel egészen napjainkig kellett várni. Itt lenne végre az ideje, hogy Klebensberget mindenekelőtt politikai tettei és alkotásai, Tormayt pedig írói-esztétikai értékei alapján ítéljük meg.⁵⁰ Még akkor is, ha Klebensbergnek is voltak írói, főleg publicista erényei, és Tormay is – gyakran hibás döntéseket hozva – belekeveredett a korabeli politikába. Elsősorban azonban mégiscsak művészként, Klebensberget pedig miniszterként kellene számon tartanunk.

JEGYZETEK

- ¹ Klebelsberg életéről máig a legjobb összefoglalás: HUSZTI József: *Gróf Klebelsberg Kuno életműve*. Budapest, 1942.; BERTA Annamária: *Klebelsberg Kuno fiatal évei Székesfehérváron* = Szabadpart, 2007/1–2. http://www.kodolanyi.hu/nevelestortenet/?act=menu_tart&rovat_mod=archiv&eid=35&rid=2&id=270 (letöltve: 2012. október 3.)
- ² HANKISS János: *Tormay Cécile*. Budapest, 1939. 47.
- ³ TORMAY Cécile: *Bujdosó könyv*. Szeged, 2009. 24–25.
- ⁴ Uo. 176–177. o.
- ⁵ A *Bujdosó könyvről* sokan értekeztek az utóbbi időben is, például: BÁNKI Éva: *Lobogó sötétség*. Tormay Cécile: *Bujdosó könyv*. Múltunk, 2008/2. 91–104.; KOLLARITS Krisztina: „Szereplője lettem a halálos, komor tragédiának” Tormay Cécile Bujdosó könyve. Magyar Napló 2009/3. http://www.tormaycecile.com/tormaycecilrol_ma; BENKŐ Krisztián: Propaganda, dokumentarizmus, esztétikum Tormay Cécile: *Bujdosó könyv*. 2012 <http://www.tormaycecile.com/pdf/benko.pdf>
- ⁶ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fond 15/1574, Tormay Cécile Hóman Bálintnak, 1928. május 3.
- ⁷ ELTE Egyetemi Könyvtárának Kézirattára, G 628, Klebelsberg Kuno Szekfű Gyulának, 1921. július 23.
- ⁸ Minderről bővebben ld. Kollarits Krisztina 2008-as PhD-dolgozatának (A régi ház és a lerombolt ház. Tormay Cécile kísérlete a konzervatív értékek védelmére) Napkelet indulásáról szóló, a neten közzétett fejezetét: http://www.tormaycecile.com/pdf/PH_Napkelet_fejezet.pdf (letöltve: 2012. szeptember 10.), illetve TÓTH-BARBALICS Veronika: *Konzervatív folyóirat a középosztálynak – A Napkelet történetének vázlatja*. Kommentár, 2010/1. 40–52.
- ⁹ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Pauler Ákos: Napló, Quart. Hung. 2612.
- ¹⁰ Klebelsberg Kuno Zichy Rafaelnéhez, 1922. szeptember 2. = Magyar leveleskönyv I–II. Szerk.: BALOGH József – TÓTH László. Budapest, 2001. II. köt. 501.
- ¹¹ Idézi: TÓTH-BARBALICS Veronika: *A Napkelet megalapítása*. Magyar Könyvszemle, 2004/3. 238–256.
- ¹² SCHÖPFLIN Aladár: *Búcsú a Napkelettől*. Nyugat, 1940/10. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm> (letöltve: 2012. október 3.)
- ¹³ ELTE Egyetemi Könyvtárának Kézirattára, G 628, Horváth János Szekfű Gyulához, 1922. július 9.
- ¹⁴ Napkelet, 1923. 1. sz. 1–5.
- ¹⁵ Klebelsberg-ről és a korszak kulturális diplomáciájáról bővebben: UJVÁRY Gábor: *A harmincharmadik nemzedék*. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban” Budapest, 2010. 101–347.
- ¹⁶ Humboldt Universitát, Berlin, a Magyar Szeminárium őrzésében-tulajdonában az Ungarisches Institut archívuma, Magyar Intézet iratai, Gragger Róbert levelezése, Gragger Magyary Zoltánnak, 1925. december 30.

- ¹⁷ FRIED Ilona: A „fumánér” dallam, Antonio Widmar–Widmar Antal a kultúrában és politikában. Irodalomtörténeti Közlemények 1999. 5/6. sz. 612–625.
- ¹⁸ BALOGH Jenő: *A Szellemi Együttműködés Magyar Nemzeti Bizottságának működése*. = Közigazgatásunk nemzetközi kapcsolatai. A VI. Közigazgatási Továbbképző Tanfolyam előadásai. Közzéteszi dr. vitéz Keresztes-Fischer Ferenc. Szerk.: Mártonffy Károly. Budapest, 1941. 861–866. Ld. még erről Hankiss idézett könyvének *A küldött célhoz ér* című fejezetét.
- ¹⁹ KLEBELSBERG Kuno: *Neonacionalizmus*. Athenaeum Kiadó, Budapest. 1928.
- ²⁰ Az 1927/1932. évi országgyűlés képviselőházának naplója. 12. kötet. Budapest, 1928. 106. (1928. május 4-én a kultuszárca költségvetési vitájában elmondott beszéd.)
- ²¹ Mindezt és a neonacionalizmus-fogalom kialakulását, sorsát is kiválóan elemzi: KOVÁCS Dávid: *Reformkonzervatív nemzetkonceptió*. Klebelsberg neonacionalizmusa. Rubicon, 2012/9–10. 23–27.
- ²² KLEBELSBERG Kuno: *Neonacionalizmus*, i. m. 123–124. és 126.
- ²³ Uo. 131. és 133.
- ²⁴ SURÁNYI Miklós: *Új nacionalizmus*. Napkelet, 1928. 100–106., az idézet: 103.
- ²⁵ Gróf Klebelsberg Kuno levele a Napkelet szerkesztőjéhez. Napkelet, 1928. 213–214.
- ²⁶ Uo. 215.
- ²⁷ MÁTRAJ Rudolf: *Neonacionalizmus*. Napkelet, 1928. február 15. 289–91.
- ²⁸ MÁLYUSZ Elemér: *Értelmiségünk és a neonacionalizmus*. A magyar nacionalizmus és hatása az értelmiségre. Napkelet, 1928. február 15. 291–95.
- ²⁹ HUSZTI József: *Főiskolánk és a nemzeti eszme*. Napkelet, 1928. március 1. 375–77.
- ³⁰ HAJNAL István: *A múlt a jelen szolgálatában*. Napkelet, 1928. március 1. 377–381.
- ³¹ TÖRÖK Pál: *Neonacionalizmus*. Napkelet, 1928. március 15. 447–448.
- ³² DÓCZY Jenő: *Jegyzetek a nemzetszerelemről*. Napkelet, 1928. március 15. 448–454.
- ³³ FÜZI László: *Németh László levelei Hartmann Jánoshoz*. Forrás, 2001/11. 85–94.; KOLLARITS Krisztina: i. m. (PhD-dolgozat).
- ³⁴ NÉMETH László: *Kozma Miklós*. = Uő: *Sorskérdések*. Magvető Kiadó, Budapest, 1989.
- ³⁵ NÉMETH László: *Új reformkor felé*. Napkelet, 1928. április 1. 535–539.
- ³⁶ PRAHÁCS Margit: *Magyar zenekultúráról*. Napkelet, 1928. április 1. 539–545.
- ³⁷ RITOÓK Zsigmond: *Nacionalizmus – neonacionalizmus*. Napkelet, 1928. április 15. 620–623.
- ³⁸ DÉKÁNY István: *Nemzeti eszme renaissance-ának kérdéséhez*. Napkelet, 1928. május 1. 685–688. A kultúrpolitika primátusáról: DÉKÁNY István: *A kultúrpolitikai állam eszméjének kialakulása*. Budapest, 1919., http://mtdportal.extra.hu/books/dekany_istvan_a_kulturpolitikai_allam.pdf (letöltve: 2012. október 1.); HÓMAN Bálint: *A nemzeti tudományosság jövője*, Budapesti Szemle 1920., 518–519. köt.; Kornis 1921-ben írt tanulmányai (Kultúrpolitikánk irányelvei és a Kultúrfölényünk kérdése) megjelentek: KORNIS Gyula: *Kultúra és politika*. Tanulmányok, Franklin Társulat, Budapest, 1928.
- ³⁹ BOGNÁR Cecil: *Magyar nacionalizmus*. Napkelet, 1928. május 1. 688–691.
- ⁴⁰ GALAMB Sándor: *Színházi kultúránk feladatai*. Napkelet, 1928. május 15. 770–773.

- ⁴¹ MORAVCSIK Gyula: *Neonacionalizmus – nemzeti tudomány*. Napkelet, 1928. június 1. 850–854.
- ⁴² MARIAY Ödön: *Művészet és neonacionalizmus*. Napkelet, 1928. július 1. 54–59.
- ⁴³ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fond 15/1574, Tormay Cécile levele Hóman Bálinthoz, 1927. október 15.
- ⁴⁴ HALÁSZ Gábor: *Neonacionalizmus*. Napkelet, 1928. július 15. 150–152.
- ⁴⁵ DÁVID Lajos: *Exakt tudományok neonacionalizmusa*. Napkelet, 1928. augusztus 1. 225–229.
- ⁴⁶ KLEBELSBERG: *Neonacionalizmus*, i. m. 130.
- ⁴⁷ SURÁNYI Miklós: *Neonacionalizmus*. Gróf Klebelsberg Kuno összegyűjtött újságcikkei 1928. 303–308., az idézet: 303.
- ⁴⁸ HEKLER Antal: *Gróf Klebelsberg Kunó*. Napkelet, 1932. 769–772., az idézet: 770.
- ⁴⁹ A tiltott könyvek jegyzékét több internetes oldal is közli, például: <http://www.freepress-freespeech.com/holhome/poncins/tiltottk.htm> (letöltve: 2012. szeptember 20.)
- ⁵⁰ A jobboldali elfogultsággal nehezen vádolható Grendel Lajos pontosan ezt teszi, amikor Tormay Cécile *Emberk a kövek között* című kisregényét a modern magyar irodalom egyik legszebb, legjobb könyvének értékeli: GRENDEL Lajos: *A modern magyar irodalom története*. Magyar líra és epika a 20. században. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2010. 162–164.

PAPP BARBARA

(1976) történész, Budapest

NŐK A POLITIKÁBAN

A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége

Van-e létjogosultsága annak, hogy a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségét, a Horthy-korszak legnagyobb női szervezetét a politika kapcsán említsük? A polgári kor női egyesületeit általában a női jogokért kiálló, növekedésben, jótékonykodásban jeleskedő, de politikába nemigen avatkozó szervezetekként tartjuk számon. Többnyire a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének tevékenységével kapcsolatban is ilyesfajta jellemzőket említenek. Talán hasznosnak bizonyul a szervezet politikában elfoglalt szerepét közelebbről megvizsgálni.

Mindenekelőtt leszögezhetjük, hogy ez a szerep korántsem definiálható egyértelműen – úgy látszik, még a MANSZ képviselői számára sem. Egy 1933-as beszámolójuk határozottan állítja, hogy az egyesület politikai megfontolásból jött létre, míg az 1943–44-es évkönyvben megjelentek szerint sohasem voltak politikai, mindössze társadalmi céljai, melyek a nemzet és a család védelmére vonatkoztak.¹ Nos, ezt talán mégsem jelenthetjük ki nyugodt szívvel, ha figyelembe vesszük, hogy már a szervezet alapítása is egyértelműen politikai színezetűnek tűnik.

Az egyesületet Tormay Cécile alapította az őszirózsás forradalom idején, 1918 végén, mégpedig a fennálló hatalom elleni tiltakozásként; zászlóbontó közgyűlést 1919 januárjában tartottak. Az egyesület legfőbb feladata a keresztény és nemzeti alapon álló nők összefogása, megszervezése volt – ez ekkoriban tulajdonképpen mindenek-

előtt a kormány, a fennálló rendszer megbuktatását célozta. A későbbi alapszabályokban általános nemzetvédelmi, női érdekvédelmi, népjóléti, szociális, valamint külügyi célkitűzéseket is megfogalmaztak.² A MANSZ a keresztény-nemzeti összefogás jegyében három nőszervezetet tömörített: az Országos Katholikus Nőszövetséget, a Magyar Protestáns Nők Országos Szövetségét és a Szociális Misszió Társulatot. Ez a három szövetség megtartotta önállóságát, a MANSZ a közös bázist nyújtotta számukra.

Mint látjuk, a kereszténység és a nemzeti elkötelezettség kezdettől az egyesületbe történő belépés feltétele volt, vagyis az alapszabály igencsak határozott kontúrokkal dolgozott (ami nem csoda, tekintve Tormaynak a forradalom szereplőire vonatkozó megállapításait, nevezetesen a zsidó összeesküvés és keresztény árulók elméletét – melyet egyébként Horthy is vallott). A két megkívánt jellemző közül a keresztény valláshoz tartozás meglehetősen egyértelmű kritérium volt – legalábbis eleinte. Az 1941. évi XV. tc., vagyis a zsidóságot faji alapon definiáló, úgynevezett 3. zsidótörvény nyomán átírták az alapszabályokat: ekkortól csakis az volt felvehető, akinek nem csupán vallása, de származása is „rendben volt”, visszamenőleg nagyszülei születéséig.³ (Hiszen korábban megtörténhetett, hogy buzgó katolikus, de zsidó felmenőkkel rendelkező is a tagok közé számláltatott – mint Szemző Magda, a szombathelyi Leánykör vezetője, gimnáziumi tanárnő, aki később megjárta a munkatáborot.)⁴

A MANSZ első nyilvános szereplése, mely országos ismertséget hozott számára, a „keresztény-nemzeti” hadsereg Budapestre érkezésekor történt. A Horthy élén bevonuló hadseregnek Tormay a Szövetség ajándékként az Országház előtt egy zászlót nyújtott át: a zöldszegélyes fehér selyem közepén zöld mezőben kettős kereszt, körülötte arany felirattal: „E jelben győzni fogsz”! A zászló négy sarka vörös, arannyal átszőve, két szalagdíszén Augusztia főhercegnő és a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége neve volt olvasható. Az elnök asszony a következő szavakkal adta át a zászlót: „Fővezér Úr! Katonák! Testvéreink! Hajnal van ma! Ti hoztátok – és mi asszonyok, mint kétezer

év előtt a szentírás reggelén, a Golgota tövében, eljöttünk, hogy köszöntsük a feltámadást. Magyar hajnal és keresztény feltámadás a Ti hazatéréstek, egy szörnyű véres Kálvária után, melyben Károlyi, a magyar Judás Iskariót és démoni cinkosai elárulták, megkínózták, kifosztották és megcsúfolták a magyar nemzetet. Történetünk legsötétebb éjszakája volt ez és most olyan ígéretes a reggel, mert eljöttetek. A reménységet fél esztendő óta Horthy Miklósnak hívják Magyarországon és most ő vezérelt ide benneteket, hogy visszafoglaljátok a keresztény Magyarország számára megtévedt, de bűnbánó fővárosát... Ti nemcsak fővárost foglalni, országot hódítani jöttetek!... Asszonyok szólunk hozzátok a magyar főváros felszabadult földjén és hű zálogul felétek nyújtják zászlójukat. Az elmúlt rémuralom hiába ítélte halálra a nemzet büszke színeit, mint egykor a Rákóczi tárogatóit... Ne nyugodjatok, míg bele nem tükröztétek a képét négy folyónk vizébe, míg vissza nem emeltétek a három halmok fölé.”⁵ A magyar irredentizmus szimbólumait általában három csoportba sorolják: a Jézus szenvedéstörténetét Magyarországra vonatkoztatókra, a szabadságharcra utalókra, valamint a honfoglalást, illetve honvédő háborúkat párhuzamul választókra.⁶ Az idézett beszéd pedig sajátos reprezentánisa ennek a szimbólumrendszernek, bár tulajdonképpen nem elsősorban az irredentizmusról, hanem az államhatalmi revízióról, a „keresztény Magyarország” felszabadulásáról szól. A szervezet politikai irányultsága, elkötelezettsége mindenesetre jól megjelenítik ezek a sorok.

A zászló megáldása után 54 asszony vonult Tormay elé a megszállt vármegyék képviselőjében, azok egy-két mondatos üzenetét elhozva, félig vagy egészen fekete gyászba borított bokrétaikkal. Mellesleg azt, hogy pontosan hány vármegye képviselője jelent meg itt, nem tudjuk biztosan. Az 1920-as MANSZ-beszámoló 54 vármegyét említ, 54 üzenetet örökít meg,⁷ de a későbbiekben már a *Magyar Asszonyban* és minden más fórumon is 63 vármegye szerepel, vagyis nem csupán azok, amelyekben idegen csapatok tartózkodnak. Elképzelhető, hogy az összes vármegye felsorakozott, ám köszöntöket és gyászcsokrokat csak a megszállt területek képviselőitől kapott a sereg.

Horthy Miklós emlékezete a vármegyék asszonyainak gyászbokréta ajándékait nem, vagy legalábbis nem véglegesen őrizte meg. Bevonulásáról szólva a Szövetség tevékenységével kapcsolatosan mindössze annyit említett, hogy Csernoch bíboros az Országház lépcsőjénél bemutatott mise után „megáldotta azt a gyönyörűen hímezett zászlót, melyet Tormay Cécile, a kiváló író nő ajánlott fel az elnöklete alatt álló Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége nevében a nemzeti hadseregnek.”⁸ A későbbi kormányzó feltehetően nem azért felejtette el a vármegyék gyászának csokrait, mert nem érezte jelentősnek az őt támogatásáról biztosító, ugyanakkor szűkebb pátriájuk érdekében további erőfeszítésekre sarkalló asszonyküldöttséget. Talán inkább arra kell gondolnunk, hogy az ünnepelt hadvezér lelkiállapotához koherensebben illeszkedett a hadijelvény, a tulajdonába kerülő díszes zászló, mint a rengeteg bokréta.⁹

A szervezet még jóval a Tanácsköztársaság bukása után, 1919 végén, vagyis a választásokat megelőző időszakban sem vonult vissza a hagyományos női feladatkörökbe, mivel úgy vélték, a frissen politikai jogokat nyert asszonyok bizonyára idegenül mozognak a politikai életben, és szívesen veszik az önzetlen, jóakarató tanácsokat. Így hát a szövetség aktuálisan legfontosabb céljává a keresztény, nemzeti érzelmű nőknek a toborzása, megszervezése vált, mégpedig természetesen azért, hogy a választásokon a hasonló elkötelezettségű pártok biztos győzelmet szerezzenek. „Egyebet nem is követel a MANSZ a tagjaitól – elszántan, kitartással követeljük, hogy képviselőjük jó keresztény magyar ember legyen és olyan párthoz tartozzék, mely párt elsősorban a keresztény nemzeti gondolatért küzd” – áll a szervezet ismertetőjében.¹⁰ S hogy nem bízták a gyakorlatlan hölgyekre a mérlegelést, azt egyértelművé teszi az ismertető következő mondata: „Ezeket a pártokat a választások előtt kellő időben a Szövetség megjelöli tagjainak.” A MANSZ beszámolója szerint tanácsadó-missziós tevékenységük révén kerülhetett sor az ellenforradalmi, keresztény-nemzeti pártok győzelmére, hiszen a lelkes asszonyok fáradhatatlanul szervezkedtek, így elérték, hogy a legtöbb nőt eszméletre

segítették, aki saját családjában, környezetében szintén folytathatta a küldetést, vagyis az addig jogfosztott nő egyszerre a politika befolyásoló tényezőjévé válhatott.¹¹

A számukra kívánatos választási eredmények regisztrálását követően sem fogyatkozott a hölgyek buzgósága. Ekkoriban azonban egyre nagyobb szerepet kaptak a szociális feladatok, melyek egyben a nemzetvédelmet, nemzetpolitikát is szolgálták. Gyors intézkedést igényelt a hazatérő katonák felruházására indított akció, amelyben a MANSZ igencsak élen járt: 3 hét alatt 10.700 fehérneműt gyűjtöttek, nem beszélve az egyéb ruha- és pénzadományokról, melyeket a volt hadifoglyokon kívül az elcsatolt területekről érkezőknek is juttattak. Gondozásukba vették a környezetükben lévő katonai temetőket, emlékműveket, amelyért számos hatósági elismerésben részesültek.¹² Nem csupán a hősök emlékeiről gondoskodtak: időközben saját halottaik is lettek – melyek egyben a nemzet halottainak is számítottak –: a „Magyar Hiszekegy” szerzője, Papp-Váry Elemérné, akinek síremlékét az egyesület tagjai állították; majd maga örökös elnökük, Tormay, akinek kultuszát az előbbinél is jobban igyekeztek ébren tartani, többek között emléktáblával, emlékérem-kiadással (mellesleg a Székesfőváros a halála után szinte azonnal átkeresztelte az író nő budapesti lakhelyéül szolgáló Kőfaragó utcát az író nő nevére).¹³

A menekültek közé tartoztak azok a diákok, akik egyetemükkel együtt jöttek át a határon, vagy éppen korábban is Budapesten tanultak, de most már szinte megoldhatatlanná vált a számukra hazautazás. A kormány rendelkezésükre bocsátotta a budaörsi laktanyát, Horthy Miklós Kollégium néven. Arról viszont, hogy a kollégiumi szobák ott-honosak legyenek és a fiúk jó ellátásban részesüljenek, a MANSZ területi szervezetei illetve tehetősebb magánszemélyei gondoskodtak: örökbe fogadtak egy-egy lakószobát. Így lett aztán Cegléd, Kecskemét, Vác, Berettyóújfalú, Hódmezővásárhely, Kiskőrös, Miskolc, Tolna vármegye, Jászszentandrás, Kiskunhalas, Sopron, Békés, Kenderes, Putnok, Sátoraljaújhely, Szombathely, Baja, Diósgyőr, Szentes, Győr, mint ahogy Tormay Cécile, Müller Alajosné, Türr Stefánia, Geöcze Sarolta,

Mágocsy-Dietz, Pálmay Lenke nevezetű szoba is. A hangulatos terítők, korsók stb. biztosítása mellett a keresztanyák gyakran adakoztak tandíjfizetésre, készítettek élelmiszercsomagokat, nagyobb ünnepeken pedig megvendégelték a diákokat.¹⁴ (A kollégiumba egyébként Horthyné is elég gyakran küldött adományokat.)

1923-ra a Hold utcában felépült a lányok diákothona, a Sarolta Kollégium, mely a MANSZ kizárólagos kezelésébe került. Az anyagi hátteret a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium biztosította, ezért kapta az intézmény – Klebelsberg feleségének keresztneve után – a Sarolta nevet. A kezdetben 18 férőhelyes kollégium 1940-re, immár a Zsigmond király utcában 104 férőhelyessé alakult, de így sem volt elég: előfordult, hogy 149 ágygal működött, mivel az igazgatónő megszánta a poloskás büntenyákon tengődni kényszerülő egyetemi hallgatónőket.¹⁵ Debrecenben hasonló intézményként nyílt a Horthy Miklósné Kollégium, azonban azt a helyi egyetem hamarosan átvette, és a MANSZ-nak csupán patronáló szerepe lehetett. A magyar ifúságnak, a leendő értelmiségnek anyagi-erkölcsi jólétét a MANSZ tagjai – és természetesen a kormányzat is – fontos nemzetpolitikai feladatnak látták. A nem-egyetemista fiatal felnőtteket szintén igyekeztek megszólítani: ezért alakultak a Leánykörök, melyeknek minden 30 év alatti nemzeti érzelmű keresztény leány tagja lehetett.

De nem csupán a fiatal lányok pártfogását vállalta a szövetség: a gyermekek között is jelentős munkát végeztek, különösen 1927, a Gyermekszertet Egyesület megalakulása után. A jótékonyági munkát mindig a helyi sajátosságoknak megfelelően végezték – így az egyik vidéki MANSZ-szervezet árvaházat (Sátoraljaújhely), a másik leányok átmeneti otthonát (Szeged), megint mások tanyasi gyermekeknek internátust, nyári napközit stb. hoztak létre. A nagyobb vállalkozások mellett mesedélutánokat, gyermekfoglalkozásokat tartottak – ahol természetesen hazafias gondolkodásra neveltek –, vándorkelengyét készítettek a szegény sorsú kismamáknak, karácsonkor megajándékozták az elesetteket stb.¹⁶ Emellett az éppen aktuális események kínálta jótékonykodásba fogtak: természetesen a háború idején

a katonáknak kötöttek-varrtak, míg 1926-ban a békési árvízkárosultaknak sütöttek a Szövetség tagjai egy-egy cipót. (Ezt a cipót nevezték Tormay Cécile rózsáinak, ugyanis a közgyűlésre készülő asszonyok először úgy tervezték, hogy rózsákkal árasztják el az elnöknőt, ám egy tag javaslatára a rózsák inkább cipókká alakultak kezeik között.¹⁷)

Az egyesület mind a munkaalkalmak teremtését, mind a nemzeti hagyományok és kincsek megőrzését szem előtt tartva – egyébként Horthyné felvetését követve – pártolta a házi szövés-fonást, kézimunkázást, a magyaros ruhák és lakástextíliák készítését, kosárfonást. Az így készült anyagokból 1929-re már Magyar Boltot nyithattak a Vigadóban, és a külföldi turisták körében is tetszést arattak a magyaros kézimunkák, és számos nemzetközi kiállítás díjnyertesei is voltak. 1927-től játékkészítő üzemük is működött, ahol elsősorban textiljátékok készültek.¹⁸

A MANSZ céljaként szerepelt a keresztény, nemzeti sajtó és könyvkiadás támogatása, mely többek között azt jelentette, hogy egyesületi irodalmi havi- majd kétheti lapot indított, a Magyar Asszony címmel, illetve ideológiájába tartozó tanácsadó és szépirodalmi könyveket adott ki.

Bár nem gyakran, de előfordult, hogy a kormányzat közvetlenül a Szövetséghez fordult valamely kérdés kapcsán. 1925-ben a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége a kultuszminiszter kérésére tartott növevelési kongresszust.¹⁹ Természetesen maga Klebelsberg – akinek felesége mellesleg az Egyesület Kulturális Szakosztályának elnöke volt – is felszólalt a tanácskozáson, és előadta, hogy kívánatos a válásos, erkölcsös, nemzeti szellemű nevelés, erre a népnevelési feladatra pedig az asszonyok a legalkalmasabbak. Így tehát amikor a nők oktatás ügye került előtérbe, törvényszerű, hogy a nőket kérdezi meg... A MANSZ asszonyai becsülettel helytálltak, és számos javaslatot tettek az oktatás megreformálása érdekében. Máskor jóval gyakorlatibb segítséget várt, sőt írt elő a kormányzat. 1944 nyarán napközik szervezésére utasították az egyesületet, hogy a gyerekek fronton lévő vagy dolgozó szüleit tehermentesítsék.²⁰

Apróbb-nagyobb jelekből egyaránt úgy tűnik, hogy nem csupán a Szövetség támogatta az ellenforradalmi kormányt, de a kormányzat is támogatta az egyesületet: néha ingatlannal, néha pénzsegéllyel, vasúti kedvezménnyel.²¹ De a MANSZ által rendezett jótékony célú vagy ismeretterjesztő előadásain is rendszeresen megjelentek a hatalom képviselői (előbbieken természetesen gálánsan ki is fizették a belépődíjként megállapított 30 pengőt).²² Horthy Miklósné és Horthy Istvánné egyaránt védnökei voltak az egyesületnek, számos kormánytag felesége viselt itt vezető tisztséget. Nem véletlen tehát, és bizonyára nem csupán az illem követelményeivel magyarázható, hogy a Szövetségtől a kormány vezetőinek küldött év végi jókívánságok között minden esetben szerepel a „Szövetségünk nemzetvédelmi célkitűzései iránt mindenkor tanúsított nemes megértéséért köszönetet mondva”²³ vagy ehhez hasonló kitétel. A MANSZ tehát jelentős belpolitikai támogatást nyújtott az ellenforradalmi kormányzatnak a maga sajátos módján. A klasszikus nőegyletekkel megegyezően fontosnak tartották ugyan a jótékonykodást, a növédelmet, de számukra ez mindössze eszköz volt annak érdekében, hogy stabilizálják a kormány helyzetét, és a lehető legkevesebb alapot hagyjanak a fennálló rendszer bírálóinak, és elkerüljék az újabb baloldali fordulatot. A „nőtársadalom” képviselőit vállalták, a női jogok kiterjesztését célozták, vagyis a hagyományos nőegyletek soraiba megint csak megfelelően illeszthetőek lettek volna – de leginkább mégis a kormány törekvéseinek támogatóiként szerepeltek, és ha kellett, feladták saját vágyaikat ezek érdekében. Tehát a MANSZ és a kormányzat viszonya tulajdonképpen a hagyományos házasságmodellhez hasonlított, ahol a férj érdekében cselekvő feleség – a Szövetség – számára elsődleges törekvés az ő társadalmi státuszát biztosító, az otthon biztonságát őrző házastárs támogatása és az alárendelődés lehetett. Egy példa erre: bár a MANSZ helyesnek tartotta volna a nők egyetemi képzés-korlátaikat eltörlését (no nem szabadságjogokra, hanem a modern kor gazdasági kényszerűségeire hivatkozva), mégsem állt ki elképzelései mellett, mivel belátta, hogy a rendszernek a képzések teljes megnyitása

nem áll érdekében, céljaival nem egyezik. Így ebben az őket érintő kérdésben a magyar asszonyok csöndesen háttérbe vonultak, a kormányzat pedig hálásan fogadta egyéb belpolitikai területeken mutatott aktivitásukat.

A külpolitikával kapcsolatosan már nem ilyen egyértelmű a helyzet, noha természetesen revíziós törekvéseik megegyeztek a hivatalos szervek elképzeléseivel. Zeidler Miklós úgy véli, a MANSZ külpolitikai megmozdulásai valósággal „kétségsbe ejtették a diplomatákat”, amikor az egyesület tagjai a „tudatlanok magabiztosságával” külügyi vállalkozásokba kezdtek.²⁴ Tagadhatatlan, hogy a diplomáciában járatlan hölgyek sajátos utakat választottak elképzeléseik érvényesítésére. Első nagyobb külpolitikai akciónk az a röpirat volt, melyet a világ asszonyainak címeztek a Magyarországgal szembeni igazságtalan békefeltételekkel kapcsolatosan.

A következő, meglehetősen szokatlan „külügyi” ténykedésük az volt, hogy magyar népviseletbe öltöztetett babákat küldtek szerte a világba (Egyesült Államok, Franciaország, Olaszország, Svédország stb.). És ha a kedves babaarcok és színes ruhácskák nem nyerték volna meg a kisgyerekeket és családjukat a magyar ügynek, úgy elolvashatták a ruhák zsebeiben található, az igazságtalanságot panaszoló mondatot vagy kis verset, például a következőt: „In Transylvania the Wallachs gang of the robbers plunders, Treasured Kolozsvár is in the hands of the enemy;” „Erdélyországban oláh horda jár, Ellenség kezén kincses Kolozsvár”.²⁵

A Szövetség tagjainak kötelessége volt minden közvetlen kommunikációs lehetőséget felhasználni az irredenta propaganda érdekében – még akkor is, ha ennek meglehetősen naiv módját választották. Külföldi ismerőseikkel való találkozás vagy levelezés alkalmával minden alkalommal említést kellett tenniük a békefeltételek tarthatatlanságáról, az utódállamokban tapasztalt elnyomásról. Érvelésükben segítségükre volt ifj. Emich Gusztáv találmánya, a revíziós képeslap, mely a Nagy-Magyarországot jeleníti meg, de a lap mozgatható, oly módon, hogy a megcsonkított Magyarországra és az utódállamokra bontja az országot, jól szemléltetve a veszteséget.²⁶

Kétségtelen, hogy bizonyos hatást mégis gyakoroltak a képeslapok. Egy brit politikus, Annie Besant például 1927-es, az Egyesült Államokról szóló londoni előadásában ilyen képeslapot használt annak illusztrálására, hogy Magyarország kétségbeejtő helyzetét és a béke-rendszer egyéb hibáit mindenképpen orvosolni kell – no, nem első-sorban Magyarország helyzetét javítandó, hanem a nemzetközi rend biztosítása érdekében.²⁷ (Érdemes megjegyezni, hogy ezt – tudtommal – sohasem említette sikerei között a MANSZ, talán azért, mert Mrs. Besant a baloldali mozgalmak és a teozófia híve volt, magyarra fordított előadásait a Teozófiai Társaság adta ki.²⁸)

A Mussolini-család szintén részesült a „külügyi propagandából”. Egy kiskunhalasi csipke Edda Mussolininek történő ajándékozását és az azt kísérő Tormay-beszédet a Szövetség tagjai olyan külpolitikai műveletként értékelték, amelynek jelentőségére szerintük nincsenek megfelelő – mármint kellően elismerő – szavak.²⁹ (Bár e körül a csipke körül sem egyértelmű a helyzet. Edda Mussolini 1930-as esküvéje alkalmából valóban kapott a MANSZ-tól egy halasi csipkefátyalt, ám a híres elnöknői beszéd 1932-ben hangzott el, amikor a második halasi csipke, immár egy asztalterítő került a Mussolini-családba, ezúttal a Ducéhoz. Lehetséges, hogy a lelkes krónikás összevonta a két eseményt.) A békeszerződések megváltoztathatóságát hangoztató Duce asztalterítőjén a remény tölgye szerepelt (melyet odahaza is százával ültettek a magyar asszonyok, reménykedve „Magyarország feltámadásában”³⁰), alján fascessel, karddal és a magyar címerrel, koronájában Magyarország képével és a MANSZ emblémájával. Az ajándék átnyújtásakor Tormay Cécile a következő beszédet mondta: „Kegyelmes Úr! Eljöttünk, hogy Magyarország asszonyai nevében mély tisztelettel köszöntsük Önt és személyében a győzelmes fasizmust és a baráti olasz nemzetet a Marcia su Roma diadalmas évfordulóján. Azt a történelmi utat Ön nem csupán nagy hazájáért járta meg, de megjárta az egész tévelygő, önmagát kereső emberiségért és azóta a világ kibillent lelkének Ön adott eszmei egyensúlyt és azt az egyensúlyt Ön hordozza a vállain. Csak Isten küldötte teljesíthet ilyen titáni feladatot.”³¹

Kül- és belpolitika – ahogy azt a női egyesület tagjai elgondolták... A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége határozott célokért, nyíltan küzdött, a maga módján: nemzetéért, vagyis az újraegyesíteni vágyott magyar területekért; valamint a kereszténységért, pontosabban annak – a korszakra jellemző – nem-zsidó értelmében, ugyanis ettől remélte a forradalmiság és rendszerváltás elleni biztosítást. Talán érthető, hogy az egyesületet a világháború után miért ítélete veszélyesnek a kormányzat, és miért került már 1946-ban feloszlásra.

JEGYZETEK

- ¹ *A magyar asszony 1919 óta.* = Tizenöt év. Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége, Bp., 1933. 6.; *A MANSZ szerepe nemzeti életünkben* = Stolpa Józsefné (szerk.): *A MANSZ évkönyve 1943–44.* MANSZ, Budapest, 1943. 9–10.
- ² *A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének alapszabálya és ügyrendje.* Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége, Budapest, 1943. 3.
- ³ *A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének alapszabálya és ügyrendje.* Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége, Budapest, 1943. 21.
- ⁴ KELBERT Krisztina: *Női portré: Szemző Magda*, Szombathely legendás hírű magyar-francia szakos tanára (1907-1982). Vasi Szemle, 2012. 3. 259–272.
- ⁵ ÁMON Vilmosné: *Magyar asszonyok ünnepe* = Almanach az 1920-ik évre. Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége, Szent István Társulat, Budapest, 1920. 102–103.
- ⁶ ZEIDLER Miklós: *A revíziós gondolat.* Kalligram Kiadó, Pozsony, 2009. 198–199.
- ⁷ ÁMON Vilmosné: *Magyar asszonyok ünnepe.* = Almanach az 1920-ik évre. Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége – Szent István Társulat, Budapest. 1920. 104.
- ⁸ HORTHY Miklós: *Emlékirataim.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990. 131. (1. kiadás: Buenos Aires, 1953.)
- ⁹ Bár természetesen a bevonulást megörökítő 1939-es írás említette a csokrokat átnyújtó hölgyeket is. SUHAY Imre: *A fővezér* = Vitéz Nagybányai Horthy Miklós. Hasonmás kiadás. Vitézi Szék, Budapest, 2001. 196. (1. kiadás: Singer és Wolfner, Budapest.)
- ¹⁰ *Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége!* = Almanach az 1920-ik évre. Budapest, Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége – Szent István Társulat. 1920. 52.
- ¹¹ *A magyar asszony 1919 óta* = Tizenöt év. Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége, Bp. 1933. 6–8.
- ¹² *A MANSZ tizedik, jubiláris közgyűlése.* Magyar Asszony, 1929. 1. 3–26.
- ¹³ *A MANSZ 19. országos közgyűlése.* A Magyar Asszony, 1937. 24. 554–561.

- ¹⁴ HAMBEK Rózsa: *Horthy Miklós Kollégium.* = Stolpa Józsefné (szerk.): A MANSZ évkönyve 1943–44. MANSZ, Budapest, 1943. 59–62.
- ¹⁵ BOBULA Ida: *Sarolta Kollégium.* = Stolpa Józsefné (szerk.): A MANSZ évkönyve 1943–44: MANSZ, Budapest, 1943. 55–58.
- ¹⁶ *Asszonyok munkája.* Magyar Asszony, 1933. 5. 229–233.
- ¹⁷ *Szociális munka* = Tizenöt év. Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége, Budapest, 1933. 18–26.
- ¹⁸ *A MANSZ házi ipara.* = Tizenöt év. Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége, Budapest, 1933. 9–11.
- ¹⁹ *A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége 1925. évi nőnevelési kongresszusa.* MANSZ, Budapest, 1926.
- ²⁰ STOLPA Józsefné: *A MANSZ útmutatója a Nyári Gyermekotthonok megszervezéséhez és állandósításához.* Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége, Budapest, 1944.
- ²¹ *Jelentés a debreceni Horthy Miklósné Leányotthonnak az 1926-27. első évi működéséről.* A Magyar Asszony, 1927. 7-8-9., 208–210.; A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége közgyűlése. A Magyar Asszony, 1925. 4. 105.
- ²² Magyar Országos Levéltár, Belügyminisztérium iratai. (MOL) K. 148. 1932. 17. t. 3203. 848. cs. A MANSZ meghívója a nyomorenyhító szegényakciója javára jótékony célú díszelőadásra. (1932. december 17.); K 148. 1940. 17. t. 1582. 1075. cs. Dr. Álgay-Hubert Pálné orsz. ügyvezető alelnök meghívója a Nemzetvédelmi Tanfolyamra.
- ²³ MOL K 148. 1938. 17. t. 9624. 999. cs. Özv. gr. Ráday Gedeonné levele Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek.
- ²⁴ ZEIDLER Miklós: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között.* Teleki László Alapítvány, Budapest, 2002. 42.
- ²⁵ ÁGOSTON Gézáné: *Magyar babák zarándokútja Amerikába.* A Magyar Asszony, 1928. 4. 121.
- ²⁶ EMICH Gusztáv: *A MANSZ XI. közgyűlése.* Magyar Asszony, 1929. 12. 475.
- ²⁷ BESANT, Annie: *Magyarország igazságáért küzd.* „Szolgák” Teozófiai Alosztálya, Budapest, 1929. Idézi Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat.* Kalligram Kiadó, Pozsony. 228–229.
- ²⁸ BESANT, Annie: i. m.
- ²⁹ MANSZ 1933, 4.
- ³⁰ *Magyar asszonyok történelmi tölgyfái.* Magyar Asszony, 1930. 1. 16–18.
- ³¹ *Egész Róma ünnepelte a MANSZ küldöttségét.* A Magyar Asszony, 1932. 12. 547.

CSUNDERLIK PÉTER

(1985) történész, PhD-hallgató, Budapest

ÖRDÖGÖK

Károlyi Mihály és a galileisták képe a *Bujdosó könyv*ben

Tanulmányomban azt kívánom bemutatni, hogy Tormay Cécile milyen máig ható képet rajzolt Károlyi Mihályról és a galileistákról a *Bujdosó könyv*ben, igyekszem szétszedni és az elemeket tudatosítva újra összerakni az értelmezési keretet, amelyben Tormay Cécile elhelyezte szereplőit, hogy ezzel kijelölhessük a *Bujdosó könyv* helyét az 1918–1919-es forradalmak emlékezetében.

Az 1918–1919-es események, az őszirózsás forradalom, a Tanácsköztársaság, és ezekben a narratológiai elemzésem fókuszpontjait adó Károlyi Mihály és a Galilei Kör jelentőségének, szerepvállalásának értelmezésére és értékelésére az 1920-as évekre két nagyelbeszélés bomlott ki. A két nagyelbeszélés annak mentén szerveződött, hogy az elbeszélők milyen szerepet és mekkora felelősséget rendeltek az 1918/19-ben hatalomra jutókhöz, mindenekelőtt jelen tanulmány címszereplőjéhez, Károlyi Mihályhoz, aztán Jászi Oszkárhoz, és csak harmadsorban Kun Bélához a Trianonhoz vezető úton, Nagy-Magyarország „szétesésében” vagy „szétverésében”, hogy egy-egy kulcsszóra sűrítsem a két egymással szembenálló nyelvjáratot.¹

Az egyszerűség kedvéért baloldalinak nevezhető nagyelbeszélés alapvetően strukturális (a nemzetiségi kérdés megoldatlansága), és az azokra ráerősítő konjunkturális (a háború végére elfogytak a központi hatalmak) okokkal magyarázta² Nagy-Magyarország „szétesését”, azt organikusnak tudva be, mint amely bele volt kódolva a történetbe,

így felmentve mindenekelőtt a „menthetlent menteni próbáló” Károlyi-kormányt, melynek történetét a „remény nélküli küzdelem” toposza köré cselekményesítve beszélték el. Ennek az önképnek paradigmikus lenyomata Károlyi Mihály nem sokkal az események után, 1923-ban, Bécsben és Münchenben kiadott emlékiratának címe: *Egy egész világ ellen*. (Majd három évtizeddel később, immár az ötvenes években, amikor már második emigrációjában újra életének elbeszélésébe fogott, azt az ugyancsak jellemző címet adta: *Hit, illúziók nélkül*.³) A történetek ezen értelmezése azonban szükségszerűen alulmaradt a húszas évek magyarországi Trianon-diskurzusában, tekintve, hogy a baloldali emigránsoknak az országból való elmenekülésükkel együtt a diszkurzív térbe lehetséges belépésük is korlátozott volt. Tehát 1920 után a magyarországi közbeszédben a jobboldali nagyelbeszélés lett a domináns, a hivatalos, amely a szerves felbomlás helyett az *idegenek* általi züllesztést, vagy egyenesen szétveretést hangsúlyozta,⁴ nagyjából-egészében leképezve a németországi tördőfés-elméletet, hasonló antiszemita éllel. Ennek legérzékletesebb megfogalmazása Tormay Cécile 1920–21-es, kétkötetes *Bujdosó könyve*⁵ volt, amely Szekfű Gyula 1920-as *Három nemzedékével*⁶ és Szabó Dezsőnek 1919-es *Az elsodort falujával*⁷ együtt vált a Horthy-korszak 1918–1919 tagadásából építkező keresztény-nemzeti kurzusának „megalapozó mítoszává.”⁸

A hazai tördőfés-elméletet⁹ koncipiáló *Bujdosó könyv* elemzését messzemenően indokolja, hogy a kor talán legnagyobb hatású könyve volt a már-már a korabeli német expresszionista filmek rémvilágát¹⁰ idéző erős fény-árnyékhatásokkal, kaftános zsidókkal, rejtekajtók mögött rubeleket számoló összeesküvőkkel, akik érthetetlen nyelven sűgnak össze, továbbá holdvilágos éjekkel, kutyaugatásokkal, kiáltásokkal majd elhallgatásokkal. Szerzője¹¹ pedig, noha napjainkban az irodalmi kánon perifériáján található,¹² a kor reprezentatív írónöje, irodalomszervező nagyasszonya, Horthy kedvence,¹³ 1919-től a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége alapítóelnöke és 1923-tól a Nyugat ellensúlyozására létrehívott Napkelet főszerkesztője,¹⁴ akit 1936-ban

és 1937-ben irodalmi Nobel-díjra jelöltek Hankiss János, Horváth János, Pap Károly és Pintér Jenő ajánlására, Tormay Cécile, akinek műveiben „van [...] valami, amit általában hiába keresünk történelmi regényeinkben: atmoszféra, titok, félelem, az elmúlt századok sötét, ködös iszonyata.”¹⁵ De mit suttog Tormay Cécile Károlyiról és a Galilei Körről?

Mielőtt azonban erre a kicsit Tormay felkiáltásokban, költői kérdésekben és elhallgatásokban bővelkedő, szaggatott stílusát megidézni szándékozott kérdésre elemzésemben választ adnék, kivonnám magam azon diskurzusból, mely a lejeune-i önéletírói paktum¹⁶ szövegösszefüggésében a *Bujdosó könyv* műfaji megjelölése körül folyik, hogy akkor most minek is tekintsük Tormay Cécile könyvét, amelynek azonos az írója, az elbeszélője és a főszereplője? Naplónak? Önéletrajzi regénynek? Vagyis, hogy lefordítsam a kérdést: mennyire hihetünk neki?¹⁷ Kádár Judit az „álnapló” kifejezést használja,¹⁸ amelyet Kollarits Krisztina bírál meg,¹⁹ Romsics Ignác historiográfiai összefoglalásában egy öszvérfogalommal, a „fiktív napló” megjelölésével definiálja a *Bujdosó könyvet*,²⁰ ez a terminus azonban inkább jellemzi Romsicsot, mint Tormay könyvét, hiszen a „fiktívvel” a történész menten elárulja, alapjaiban vonja kétségbe, hogy Tormay szövege hitelesen referál az egykor volt történelmi valóságról, esetünkben Károlyi Mihályról és a Galilei Körről. (Műfaji értelemben fiktív naplónak inkább az *Adrian Mole* tekinthető, amelyet a kamaszfű bőrébe bújt felnőtt nő, Sue Townsend írt, tehát szó sincs bármiféle életrajzi paktumról.²¹)

Nekünk azonban nem feladatunk a falszifikáció, vagyis eldönteni, hogy tévesek-e Tormay állításai. Egy narratológiai elemzésben, mikor stratégiai metaforát keresünk, toposzokat elemzünk és rendszerezünk, tulajdonképpen lényegtelen, hogy Tormaynak igaza van, téved vagy hazudik. Ugyanakkor a lényeges szöveghelyeken nem tudom elkerülni, hogy ne reflektáljak eme vonatkozásokra. Tormay szövegét megjelenésekor tanúságként olvasták, hiszen magát akként kínálta: naplóként, memoárként, krónikaként, ez kiderül a korabeli

recenziókból,²² innen nézve pedig nem számít, hogy ma hogyan vélekedünk róla, milyen hitelű műfajba soroljuk a *Bujdosó könyvet*. A fő, hogy állításai egyszerre képezték le és erősítették meg a korabeli közvélekedés jobboldali csoportját Károlyi Mihály és a Galilei Kör 1918–1919-es szerepvállalásával kapcsolatban.²³

Tormay Cécile nemcsak a személyes jelenlétre apelláló²⁴ naplószerű formával nyomatékosította tanúságának hitelét, hanem azzal is, hogy a *Bujdosó könyvet*, a „fájdalom könyvét” halott édesanyjának ajánlja, márpedig egy halott édesanyjának van súlya: „A forradalmak egy csendes, szelíd áldozatának ajánlom ezt a könyvet. Feledhetetlen Édesanyámnak.” Annak hangsúlyozása, hogy az áldozat „csendes, szelíd” volt, már a mottóban előrevetíti, hogy az elbeszélte forradalmak mennyire kegyetlenek lesznek (bár az ajánlás írásakor értelemszerűen már csak voltak), vagyis ahogy kinyitjuk a könyvet, Tormay kézen fog és eligazít: nem mondhatni, hogy a *Bujdosó könyv* nyitott mű²⁵ lenne: de hát egy „alapozó mítosz” nem is hagyhat tág teret az olvasói értelmezésnek. Az ajánlás további jelentősége, hogy mivel Tormay édesanyja a *Bujdosó könyvben* az 1918–1919-es ellenvilággal szembeállított békés „régii világot” szimbolizálja, amit elsöpörtek a bűnös forradalmak,²⁶ a *Bujdosó könyv* relevanciáját a személyes sorson jóval túlmutatva egy egész pusztulásra szánt békevilág mementójaként terjeszti ki: „Maradjon fenn könyvemben az, ami velünk vész el: egy halálra szánt legboldogtalanabb nemzedékének kínja és becsülete. És lássák meg benne az utánunk jövők, hogy a megpróbáltatások esztendejében mi sajtógtt át a némaságra ítélt, elgyötört, vérig alázott magyar lelkekben. [...] Legyen a *Bujdosó könyv* a fájdalom könyve.”²⁷ Tehát a *Bujdosó könyv* fő céljának azt tekinthetjük, hogy egyfelől emlékezetközösséget hozzon létre²⁸ az 1918–1919-es eseményekbe beleborzongók körében, másfelől pedig ebbe a borzongásba berezonáltassa a következő nemzedékeket.

Tormay 1920 karácsonyán, mert ekkorra datálta a bevezető „útra való írását”, nyújtotta át nemzetének²⁹ a könyvet, melyet írása közben rejtegetett, és ezért „maga a sors adta a nevét”³⁰: „Bujdosó volt olyan időkben, mikor a halál fenyegetőzött a magyar szenvedések minden

hangja felett. Bujdosott és menekült a szülői házból, magányos kastélyon, kisvárosi villán, falusi udvarházon át. Bujkált szétszedve, könyvek lapjai között, idegen tetők tövén, kéménykürtőben, pincegátdorban, bútorok mögött és elásva a föld alatt.”³¹ Márpedig minnek kell bujkálnia, ha nem a kimondhatatlan igazságnak?³²

Az igazság pedig az, hogy hátba szúrták a magyarságot. Mint már előrevetítettem, Tormay könyve a Dolchstoss-elmélet talán leghatásosabb hazai megfogalmazása. A tördőfés-teória pedig olyan dramaturgiát követel meg, ahol az első világháború vége felé közeledő elbeszélésében egészen az utolsó pillanatig hiányoznak a hamarosan bekövetkező vereségre utaló jelek, mint például egyértelmű utalás a központi hatalmak kimerülésére. Az elbeszélésminta legfeljebb csak valami balsejtelemnek engedhet teret, az utólagos tudást mintegy mediális képességnek visszavetítve. Csak ez az elbeszélésmód adhatja vissza ama sokkot, hogy Németország és a Monarchia úgy veszítették el a háborút, vezetői úgy kapituláltak, hogy a háború végén a központi hatalmak területét nem taposta antantkatona. Sőt, 1918 januárjára, miután már kiesett Oroszország: „Sohase látszott közelebbinek a háború befejezése. A győzelem reménye magával ragadta a lelkeket. Még a sötét jósok is elnémultak. A becsületes béke lehetősége, mint a déli-báb játszott a horizonton. Magyarország határai érintetlenek maradnak! Ennyi volt a mi békénk feltétele. Mást sohase akartunk. Összeszorítottuk a fogunkat: kitartani! Ez az utolsó erőfeszítés. Aztán szabad az út a második ezer év felé.”³³ Ám erre Alfred Hitchcock celluloidjára kívánczó gyilkossági jelenet következik: „De ekkor egyszerre, mintha a sötétből egy éles késpengét dőftek volna a levegőn át.” Majd: „Rövid nyilalló világosság támadt. És a világosságnál, a nemzeti elszánáson friss sebhely látszott. Mi történt? Ki cselekedte?”³⁴ Tormay Cécile expresszív stílusára jellemző a világosságra és a szúrásra egyként vonatkozó „támadás” és „nyilallás”, a „mi történt – ki cselekedte” – kérdésnél pedig mintha csak a haldokló utolsó hörgését hallanánk. De Tormay csak bekezdésekkel később ad választ zaklatott kérdésére, addig fokozza a feszültséget.

„Ismeretlen tettesek ez év január első napjaiban lázító kiáltványokat csempésztek be a muníció- és fegyvergyárakba. Éjnek idején hazaáruló nyomtatványok vándoroltak titkolódzva, a kaszárnyaszobákon át. »Munkások! Testvéreink!«... »Katonatestvéreink!«, »Egy fillért se, egy embert se a hadseregnek!«... Akinek módjában állt ezeket a forradalmi nyomtatványokat elolvasni, nem kételkedett, hogy *a magyar létérdekkel, a magyar pszichével és a magyar nyelvvel ellenséges szelemből* termettek.” (kiemelés tőlem – Cs. P.)³⁵

Az „idegen” természetesen a zsidó jelölője és előrevetítője, hiszen Tormay ama korabeli közvélekedést képzi le és erősíti a maga beszámolójával, miszerint az 1918-19-es forradalmak mögött a zsidóság állt.³⁶ Tormaynál ezek az idegenek sokáig két okból felismerhetetlenek: vagy azért, mert maszkot öltöttek magukra, vagy pedig mert még fejlődnek, „lárvák” vagy „bábok”, amíg a kifejlett lény, az *alien* megmutatja magát. Mindkettőnek érzékletes metaforája lehet az idegen nevek zárójeles közlése.³⁷

„Hol van a bűnös? Amire irtózva gondoltunk, valóra vált. Ellenség bujkált közöttünk, és a frontokon innen akarta elvégezni, amit a frontokon túlról nem sikerült. Az élethalálharcát vívó nemzet felháborodva követelte: Állítsák elő! Le az álarccal!... És mikor az álarcot letépték a merénylőről, a kíméletlen világosságban ott állt, hunyorgó szemmel, rajtakapottan *a szabadkőművesek* egyik tudományos szintű szervezete, az internacionális Szabadgondolkodók Magyarországi Főiskolai Fiókjá. Ott állt *a budapesti Galilei-kör jóformán kizárólagosan zsidó ifjúsága.*” (kiemelések tőlem – Cs. P.)³⁸

1918. január 5-én ugyanis a budapesti katonaszállások környékén háborúellenes röpiratok százait találták, kisebb részt felragasztva, nagyobb részt szétszórva. A röpirat megszólítása és tételmondata az volt, hogy „Katonatestvérek!” [...] Az orosz katonák már rájöttek, hogy a föld, melyet meg kell hódítaniok, a saját országukban van.”³⁹ Mint kiderült, a röpiratokat a Galilei Kör egyes bolseviknak nevezhető tagjai készítették, sokszorosították és ragasztgatták ki. A Galilei Kör 1908-ban, az ateista-evolucionista jogbölcseleti tanár, Pikler

Gyula elleni támadások és az arra válaszoló egyetemi „keresztakció” (ateista diákok az oktatás szimbolikus szekularizálásként leszedték a feszületeket a tantermekből) idején alakult.⁴⁰ Az erősen polgári radikális hatás⁴¹ alatt álló Galilei Kör magát a nemzeti-keresztény egyetemi és főiskolai egyesületekkel, például a katolikus Szent Imre Körrel vagy az Ady által előszeretettel bírált Szemere Miklós Asztaltársasággal szemben határozta meg. Szabadgondolkodó diákegyesület volt, tagjai között többségben voltak a mérnökök és az orvostanhallgatók, szemben a főleg jogászokból álló tradicionálisabb diákegyesületekkel. Az önképző galileisták a „Tanulni és tanítani” jelszóval elsődleges szempontnak a tudomány szabadságát és a szegényebb hallgatók válásuktól független támogatását tartották, utóbbinak köszönhető, hogy a zsidóság erősen felül volt reprezentálva a Galilei Kör tagságában. A galileisták diákszociológiai felméréseket végeztek, pályázatokat hirdettek, könyveket adtak ki (Galilei Kör Könyvtára, Galilei Füzetek), nyitottak a munkásoktatás felé.⁴² Jászi Oszkár a polgári radikálisok lapjában úgy írt a galileistákról: „a nemzedék, amely átvezetheti Magyarországot a Balkánból Nyugat-Európába.”⁴³ Am ahogyan Gyurgyák János fogalmaz: az ifjabb galileisták az idősebb alapítókat és az egykori polgári radikális mentorokat „magukra hagyták egy új messiánizmus, a kommunizmus kedvéért.”⁴⁴ Az apolitikus szabadgondolkodóként indult, ám 1915-től már háborúellenes előadásokat is szervező Galilei Kör 1918 felé egyre jobban kezdett bolsevizálódni⁴⁵: a *Bujdosó* könyvben „tördőfészként” felfogott 1918. januári röplapozás már ennek következménye volt.

Egy szerelmespár, a húszéves Ducznyska Ilona mérnök (a későbbi Polányi Károlyné⁴⁶) és a szintén húszéves Sugár Tivadar orvostanhallgató álltak az akció centrumában, de érintve volt a röplapozásban a Galilei Kör akkori elnöke, Sisa Miklós is. „1917 szeptemberében, amikor beiratkoztam a budapesti egyetemre, és újra fölmentem a Galilei Körbe, azt láttam, hogy a vezetők között lassan olyan gondolkodás alakul ki, ami nagyon hasonló már ahhoz, hogy valamit tenni kell. Összeállt egy kis csoport, eleinte hárman, négyen voltunk,

a többiek vezetőségi tagok, csak én voltam vezetőségen kívüli; a csoport létszáma egy tucatnál sohasem volt nagyobb. A legelsőkhöz tartozott Haász Árpád, Sisa Miklós és Sugár Tivadar – neki hallottuk korábban egy-egy előadását a cipőfelsőrész-készítők szakszervezetében az antimilitarizmusról. Azt hiszem, erről az előadásról ragadt ránk az antimilitarista elnevezés.⁴⁷ – emlékezett vissza később az idős Duczynska Ilona.

Ideológusként Polányi Károly unokatestvére, az anarchoszindikalista Szabó Ervin, a Fővárosi Könyvtár igazgatója támogatta a fiatalokat a fogalmazásban (akiről tudjuk, hogy a mai szélsőjobboldali köztudatban milyen erők ágense: ő volt a Tisza-elleni merénylet „felbujtója”⁴⁸), noha a röpirat mintája már megvolt: a Svájcban tanult Duczynska Ilona, „a cselekvés szerelmese”⁴⁹ hozta magával a forradalmi szocialisták 1915-ös zimmerwaldi kiáltványát. Úgy tűnik, Duczynska kapcsolata a svájci leninistákkal adta a bolsevizmus magyarországi ideológiai transzferének korai, nyugat-keleti irányát, míg a másikat, a jelentősebb kelet-nyugati, majd az Oroszországból hazatért hadifoglyokból kiképzett káderek, Kun Béla és társai jelentették 1918 őszétől.

Duczynska svájci iskolázottságának (Svájc a Herzen-emigráció tevékenysége óta lényegében a forradalmi szocializmus nyugat-európai elosztó országa volt és ebben a minőségben tematizálódott) még lesz jelentősége. Miképp annak, hogy szerelmesének, nemsokára első férjének, Sugár Tivadarnak ekkoriban már előrehaladott tüdőbaja volt (és tudjuk, hogy 1918 őszén Duczynska is szenvedett a tbc-től⁵⁰): a forradalom – szerelem – tüdőbaj – háromszögben mozgó történetük a magyar munkásmozgalmi mitológia első nagy *love storyja* lett. Ahogy Duczynska Ilona idézte fel Konrád Györgynek 1976-os beszélgetésükön: „Lényeges tagja a csoportnak Sugár Tivadar volt, egészen más klasszis, mint a többiek. Ezek többnyire nagyon gyalogos pasik voltak. Sugár szónok volt, neki is voltak orosz álmai, és azonkívül természetesen egy nagy szerelem kezdődött. Szép volt, egyidősek voltunk, mind húsz évesek. Olyan volt, mint egy láng. Sugárt nem szeret-

ték a Galilei Körben. Ezek a gyalogosok. Tudott beszélni, tudott a munkásokkal beszélni. Ezek a Hász Árpádok szürke, irigy kis emberek voltak. Persze volt Sugárban egy csomó romantizmus. Hogy féltékenyek voltak-e, mert szerettem? Ez olyan nyílt dolog volt, hogy ez ellen már semmit sem lehetett csinálni. Hogy én milyen voltam? Az iskolában, úgy emlékszem, tetszettem a fiúknak.”⁵¹

A röpiratok nyomásához szükséges sokszorosítógépet egy „Sólyom”, Solem, Solom nevű orosz férfi, „kijevi ipari munkás, szociálforradalmár”⁵² szerelte össze nekik.⁵³ Solemre mind a baloldali, mind a jobboldali beszámolók jellemzően kitérnek. Legszenvédélyesebben Kelen Jolán ír róla a Galilei-perről írt szépirodalmias emlékiratában⁵⁴: ő a „Sólyom”, aki „szárnyalt”, összeszerelte a repülőnyomdát és mindent elintézett. Szóval kultikus figura, bár ennél többet nem tudunk róla, míg a jobboldali említéseikor már csak az értelmezési horizontot menten kijelölő Solom / „Shalom!” – áthallás elég ahhoz, hogy Solem a judeobolsevik penetráció megszemélyesítője legyen. Tormaynak is egyértelmű, hogy zsidó.⁵⁵

Az 1918. január 5-i akció után egy héttel, január 12-én a rendőrség megjelent a Galilei Kör Anker közti helyiségében, és a kört feloszlatták, irattárát, könyvet, készpénzkészletét lefoglalták, az ajtókat lepecsételték Vázsonyi Vilmos igazságügy-miniszter utasítására. A röplapozással gyanúsított galileistákat több hullámban tartóztatták le január végéig.⁵⁶

„Ez a kis tábor láthatóvá lett. A többiek, akiknek még részük volt a merényletben, hirtelen visszahúzódtak a háttér sötétjébe, és mintha belemállottak volna a homályba, nem látszott többé az arcuk. [...] A közvélemény ideges volt ezekben az időkben. Türelmetlenül várta a megtorlást. A Galilei Kör helyiségét lepecsételte a rendőrség. Letartóztatásokat foganatosítottak. Utóbb néhány vádlott neve hangzott ki a tárgyalóterem zárt ajtai mögül. Megdöbbenő hangzású nevek. Még ma is emlékszem egynéhányra: Duczynska Ilona, Sugár-Singer Tivadar, Helfgott Ármin, Csillag-Stern, Kelen-Klein, Fried, Weiss, Sisa, Bellér Ignác és még vagy három orosz zsidó, közöttük egy Solom

nevű hadifogoly, akinek sokszorosítógépe volt. Egyetlen egy magyar sem akadt közöttük. Sötét idegen kezek turkáltak a végzetünkben! De erről senki se beszélt. Pedig a Galileista-per névsora útmutató könyv volt, amelyben titkok álltak a jövőről.⁵⁷ Közel nyolc hónapi vizsgálati fogság után az 1918. szeptember 19-25-én tárgyalt Galilei-perben Duczynskát és Sugárt ítélték el, előbbi két, utóbbit három évre.

„A Galileista-per aktái lezárultak. A hadbíróóság két feltűnően enyhe ítéletet hozott, a többi vádlottat felmentették. Ennyi történt.”⁵⁸ Az inszinuáló „feltűnően enyhe ítélet” (ne feledjük: nyolc hónapi vizsgálati fogság után ítélték Duczynskákat két, illetve három évre röplapozásért⁵⁹) és a sok felmentés azt sugallja, hogy valakik védtek a galileistákat. A Galilei-perrel egyre sokasodtak a sötét jelek, melyek csak utólagos összefüggésükben mutatták meg értelmüket. Hiába a baljós előérzet, „a magyar nemzet sohase tudja elolvasni, ami a jelenben a jövőjéről írva van,”⁶⁰ jelenti ki Tormay többé-kevésbé a „nemzeti önsorsrontás” köztudomására hivatkozva.

A két galileista nem sokáig volt börtönben: 1918. október 30-án a forradalmi tömeg, benne „a destrukció rohamcsapatával,”⁶¹ „a galileisták idegenszerű, lármás menetével,”⁶² egy „olyan zászló alatt, amelyet Károlyi adott a tüntetőknek”, kiszabadította őket a Conti (ma Tolnai Lajos) utcai fogházból. Ekkor már a Galilei Kör helyiségét is újra megnyitották.⁶³ Duczynskának és Sugárnak szabadulásuk után első teendőjük volt, hogy összeházasodjanak.⁶⁴ Másnap, október 31-én pedig megalakult a Károlyi-kormány, amely első rendelkezései egyikeként amnesztiát adott a politikai foglyoknak, ugyanekkor Tiszát meggyilkolták.⁶⁵

Tormay különösen nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy a politikai foglyok között Lékai János szabadult elsőként, a galileisták és az ifjúmunkás mozgalom „összekötője,”⁶⁶ aki 1918. október 16-án merényletet kísérelt meg Tisza István ellen, de pisztolya csütörtököt mondott: „Alig néhány órával Tisza István meggyilkoltatása előtt [...] Az első, aki a fogház ajtaján kirohant, Lékai-Leitner volt, az az ember, aki a múltkor merényletet kísérelt meg Tisza ellen. Lékei-Leitner

beszédet intézett az összeverődött, kíváncsi csőcselékhez, és zavartalanul magyarázta, miért kell a háború bűnös felidézőjének, Tisza Istvánnak az élete ellen törni. Pusztulnia kell! ordította, és a csőcselék éljenzett, mialatt ő, *rendőri asszisztenciával*, kinn az utcán *gyilkosságra uszította elvtársait*. – Erről tudnia kellett Károlyi nemzeti tanácsának. Mégse tettek semmit Tisza védelmére. Néhány órával később zavartalanul végezhetek vele...” (kiemelések tőlem – Cs. P.)⁶⁷

Tormay egyszer sem írja le nyíltan, hanem egy enthümémával – retorikai csonka szillogizmussal – az olvasóval mondatja ki, hogy Tiszát Károlyi gyilkoltatta meg. Tormay Tisza és Károlyi állandó összevetésével pszichológiai okot kódol szövegébe a gyilkosság magyarázataként: a hiú, hatalomvágyú, de tehetségtelen és testi hibás, kettejük 1913-as párbajában is megalázott Károlyi féltékenységből ölette meg az erős és vonzó Tiszát. Ez az elképzelés egyúttal előhívja az egyik legősibb mitológémát, miszerint „az erős uralkodó gyilkosság áldozata lesz, és így hatalomra jut a trónbitorló, ugyanakkor gyenge király, aki alatt az ország hanyatlásnak indul”, a mitikus gondolkodásban ugyanis az uralkodó potenciája szoros korrelációban van országának sorsával.⁶⁸ Károlyi „farkastorkának” és „horpadt mellének” felemlegetése jellemhibájának bizonyítéka volt a Károlyi elleni invektívákban, megfelelően az *ami kívül*, az *belül* régi elképzelésének.⁶⁹

A galileisták kiszabadítása, a politikai foglyoknak adott amnesztiát és Tisza meggyilkolása együtt a Károlyi-kormány erkölcsi aljasságát és a bűn elszabadulását jelentette Tormay olvasatában, a sok rossz előjel után immáron megdönthetetlen bizonyítékaként annak, hogy mostantól egy ellenvilág következik, ahol az erény a bűn és a bűn az erény. „Ennél rettentőbben terhelő önvallomást nem adhatott volna az új kormány. Ebben az amnesztiában megvallotta a céljait, az eszközeit és bűnét. És egyszerre, anélkül, hogy megegyeztünk volna, mindannyiunk előtt már vádlottként állt Károlyi Mihály és nemzeti tanácsa.”⁷⁰ Vagyis abdukciós felismerésként ebben a pillanatban állt össze a kép, vagy legalábbis így állította utóbb Tormay.

„– Gonosztevők – mondta a sógorom. [Ritoók Zsigmond orvos, utóbb a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesületének elnöke – Cs. P.] – Itt Pesten megelőzték a rendeletüket [az amnesztiát – Cs. P.]. A Conti utcai hadosztály-bírószáki fogházból már két napja, hogy kiszabadították a Galileista-per hazaáruló vádlottjait.

– Azt beszélük, Károlyi Mihályné maga ment el értük...⁷¹

Állítólag az állítólaggal kezdődő mondatok sohasem igazak, és ez kiterjeszhető az „azt mondjákra” és az „azt beszélükre” is. Mindenesetre a pletyka, hogy Károlyi Mihályné Andrassy Katinka, vagyis, ahogy később emlegették, „Bolsi Kata” vagy „Vörös Kata” maga ment a galileistákért, ráerősít a korábbi szóbeszédre, miszerint „Károlyi a lázító nyomtatványok szerkesztése idején sűrűn érintkezett a galileista ifjúsággal, sőt gyakran órákat töltött a kör helyiségében.”⁷² Mi több, a rendőrségnek információi is voltak erről, „egy közeli ház ablakából figyelték meg,”⁷³ mégse léptek közbe, mert „Károlyi Mihályt láthatatlan hatalmak védték.”⁷⁴ Nem tudjuk, hogy Károlyi Mihálynak és feleségének volt-e kapcsolata a röplapozó galileistákkal, egyikük sem említi ezt a maga emlékiratában,⁷⁵ ahogy Hajdu Tibor sem Károlyi Mihály-életrajzában.⁷⁶ A galileisták sem utalnak rá visszaemlékezéseikben. Legalábbis még nem került kezembe erre vonatkozó forrás. De Tormay biztos benne, hogy a galileistákat Károlyi védte, Károlyit pedig valaki más. „Hogy ki a démona, még nem tudom.”⁷⁷

A „démon” Dosztojevszkij *Ördögök* című regényére⁷⁸ utal, amelyet Tormay franciául vagy németül olvashatott (*Les Démons / Die Dämonen [A démonok]*).⁷⁹ Dosztojevszkij művét egy Svájcban hazatérő nihilista diák, az egyik eszmetársát egy nézeteltérés miatt megölető Szergej Nyecsajev története ihletette, amely megdöbbentette az orosz értelmiséget.⁸⁰ Tormay hasonlóan döbben meg, amikor a sokáig összefüggéstelen jeleket, nyomokat⁸¹ az ószirózsás forradalom idején összefüggésükben megvilágítja ez a bevillanó olvasmányélménye.

„Képtelenség, hogy egyetlen város néhány zugutcája csináljon forradalmat, mikor egy ország nem akarja... Magam sem tudtam, hogyan, egyszerre a Démonokra, Dosztojevszkij csodálatos regényére kellett gondolnom. Eszembe jutott a tavalyi tél. Egy estély. Oroszországról, Leninnről, a bolsevizmusról beszélünk, és én megkérdeztem Károlyi Mihály egyik rokonát, mit gondol, olvasta-e valaha Károlyi a könyvet?

– Hogyne, nagyon szereti. Ő adta kölcsön nekem is. – Károlyiról ekkor már különös dolgokat beszéltek.

– Abból tanulja, hogyan lehet forradalmat csinálni? – kérdeztem, de senki se felelt...⁸²

A „kimondhatatlan igazság” elhallgatása, az inszINUÁLÓ sejtetés Torma egyik kedvenc retorikai eszköze, amellyel számolatlanul találkozhatunk a *Bujdosó könyv*ben, ahol az idézett retrospektív párbeszéd után menten felidézi Dosztojevszkij regényét: „szinte megelevenült emlékezetemben Dosztojevszkij könyvének kis orosz városa, melybe ő a komor zsenijével belevitte az egész nagy Oroszország képét. Svájcban hazatérő ifjú forradalmárok verődnek össze a városban. Ennek a beteg fiatalságnak hatalomra éhes, démoni vezére felbomlasztja a meglevő rendet, és szervezi a rendtelenséget. Tüdővészés diákokat, alkoholistákat, vérbajos degeneráltakat, öngyilkosjelölteket, meghasonlottakat, orgyilkosokat és gyáva kétségbeesetteket gyűjt maga köré, és a kiválasztottakból egy ötös csoportot alakít. Aztán elhítteti velük, hogy megszámlálhatatlan ilyen csoportja várja feszülten a forradalmi jeladást. [...] A forradalom szereplői együtt vannak, és előfeltétele készen áll.” (kiemelés tőlem – Cs. P.)⁸³

A sztereotip felsorolásból (alkoholisták, vérbajosok, öngyilkosjelöltek stb.) látható, hogy Tormaynak nincs túl jó véleménye a fiatal radikálisokról, de mind közül annak van különösen nagy jelentősége, hogy Dosztojevszkij ördögei „Svájcban térnek haza” és tüdővészészek, ami a kor közfelfogásában a szenvedélyes érzelmek, a szerelmesek és a forradalmárok betegsége volt, akiket betegségük „minden morális kötöttségük alól felszabadított”, hogy Susan Sontag *A betegség mint metafora* című művére hivatkozzam.⁸⁴ Duczynska Ilona és Sugár Tivadar pedig szerelmes forradalmárok voltak: az egyik Svájcban tért

haza, a másik tüdővész diák volt, és egy enyhébb tuberkulózisos megbetegedés Duczynskát is gyötörte. Alakjuk pontosan beleillett Tormay *Ördögök*ből appercipiált forradalmár-képébe, mintha a regényhősök elevenedtek volna meg. Tormaynak egy olvasmányélménye értelmezte az eseményeket, egyetlen lehetséges olvasatot kialakítva az őszirózsás forradalomról: ennek így kellett történnie, hiszen Dosztojevszkij már megírta a zsenijével: „Orosz minta szerint megy itt minden.”⁸⁵ A „féktelen hiúságában megsértett, bosszúra kész”⁸⁶ Károlyi tüdővész diákokat vett maga köré (talán Tiszát is velük ölette meg), a „Sugár-Singer Tivadar nevezetű, rovott múltú galileista”⁸⁷ szabadulása után nem sokkal a Katonatanács alelnöke lett. Ugyanakkor Duczynska Ilona nem tudott tevékenyen részt venni az őszirózsás forradalom eseményeiben, mert a börtönből: „Nagyon legyengülten jutottam ki, nem voltam akcióképes. A tébécém csúnyán kiújult.”⁸⁸ A Katonatanács vezetője „Pogány-Schwartz József szabadkőműves, szocialista újságíró”⁸⁹ volt, akit állítólag maga Kun Béla is egy ördögnek tartott.⁹⁰ Ők, míg a magyar katonákat lefegyverzik, vagyis „lázasan bomlasztják Magyarország régi hadseregét”⁹¹, akár a tuberkulózis a tüdőt, addig a zsidókat felfegyverzik: „cionistagárdát szerveznek.”⁹² „Mi készülődik itt? Senki se kérdezte, az újságok pedig a spanyoljárványról írtak hosszú cikkeket. [...] A sajtó, mintha megrendelésre dolgozott volna, a tüdőpestis megnövelt kísértetével hipnotizálta a közvéleményt”⁹³ – írja Tormay, korai példájaként a zsidómédiaösszeesküvés megfogalmazásának. Amely eléggé abszurd, ha belegondolunk: a spanyolnátha a legóvatosabb becslések szerint is húszmillió áldozatot szedett 1918–1919-ben, kétszer annyit, mint az első világháború.⁹⁴ Teljesen természetes volt, hogy az újságok a spanyolnátháról cikkeztek, mindenkit otthonmaradásra (mert pl. a színházi előadások is elmaradtak) és óvintézkedések megtételére buzdítottak. De Tormay olvasatában mindez csak figyelemelterelésre szolgált: számára a „vörös pestis” volt az igazi veszedelem.⁹⁵

Már sejtjük a kérdésre a választ, hogy ki vagy mi Károlyi démona. A démon megléte szükségszerű, hiszen a Károlyi tehetségtelenségére

vonatkozó kirohanásokból következik, hogy Károlyi önmagában alkalmatlan, legfeljebb csak valami algonosz, filmes kifejezéssel sidekick lehet. És tessék: „Károlyi állt a kólépcsőn. Válla alatt egy olajszínű, húsos arc tűnt elő: Jászi Oszkár, Károlyi sűgője.”⁹⁶ És amikor kikiáltják a Magyar Népköztársaságot, nem kérdés többé, hogy a zsidóság vette át az uralmat Magyarországon, és hogy mire kellett Károlyi Mihály: „A magyar parlament ünnepi termében, Lenin ágense (Kunfi Zsigmond – Cs. P.), kényelmesen kibonthatta a bolsevizmus zászlaját, megfújhatta a szociális forradalom riadóját és hirdethette a világforradalom eljövételét mialatt kinn az Országház terén Jászi Oszkár kíséretében Lovászy Márton és Bokányi Dezső hírül vitték a népnek, hogy a Nemzeti Tanács kikiáltotta a köztársaságot. A kólépcső pihenőjén Károlyi Mihály is szónokolt. Lenn a téren pedig: Landler Jenő, Weltner Jakab, Buchinger Manó, Böhm Vilmos és Preusz Mór dicsőítették a köztársaságot... Nem volt közöttük egyetlen magyar sem. És ez mindennek a megvallása volt! *Fenn az álarc: Károlyi Mihály, alatta az igazi arc: egy idegen faj, amely tudtul adta uralmát.*” (kiemelés tőlem – Cs. P.)⁹⁷ Tormay az álarc stratégiai metaforájával jelöli Károlyi szerepét, míg akik a hiú magyar arisztokrata „Károlyi hátán fellovagoltak a hatalomra”⁹⁸, azok „Trockij és Lenin helytartói Magyarországon.”⁹⁹ Az eddig felidézett események a Galilei Kör – Károlyi – Jászi – Kunfi – Trockij – Lenin-tengelyen rendeződnek el.

A galileisták a népköztársaság kikiáltásának elbeszélésében egy szimbolikus jelentőségű epizódban kapnak a „százezernyi népet,” „viháros éljenezést,” „mámoros tömegboldogságot” tagadó Tormaynál: a galileisták énekelték el az Internacionálét, az emberek pedig ünnepelés helyett „egykedvűen vettek mindent és éljeneztek vezetőik jeladására.”¹⁰⁰ „Csak mikor a Himnusz hangja felzúgott és néhány galileista nem akarta levenni a kalapját, ütötték le a fejükről. Ennyi történt a magyar becsület érdekében...”¹⁰¹ Hogy a *Himnusz* helyett elsődlegesen az *Internacionálét* énekelték, a magyar nemzeti imádság éneklése közben pedig nem vették le kalapjukat, a magyar értékek iránti

közömbösség bizonyítéka Tormaynál a Galilei Kör „jóformán kizárolagosan zsidó ifjúságának.”¹⁰²

Tormay Cécile elbeszélésében Károlyi védenecsei, a kalapjukat le nem vevő galileisták egyedül Adyért lelkesedtek a magyar kultúrából, akiért csakugyan rajongtak.¹⁰³ Ady, aki „lángszavú ébresztő lehetett volna, és sírásó lett belőle”¹⁰⁴ – áll Tormay Ady- nekrológiájában. Tormay leképezi a korabeli keresztény-nemzeti közvélekedést, miszerint a zsidók Adyt, a 'magyar faji zsenit' használták szócsőnek, hogy idegen szavuk Ady versein és írásain át eljusson a magyar lélekhez, és hasson rá,¹⁰⁵ ahogy az idegenek is befolyásuk alá vonták a költőt, kihasználva emberi gyengeségeit, hogy „sértett és türelmetlen volt,”¹⁰⁶ így „tüzet segített rakni atya ősi telkein, és megtévedetten együtt csinált »forradalmat« Hatvany-Deutsch báróval, Lukács-Löwinger Györggyel, Pogány-Schwartz és Landler elvtársakkal.”¹⁰⁷ Ady a megtévedt Magyarország metonímiája a *Bujdosó könyvben*: „Minden úton, mely magyar írók számára a szabadba visz, ott feszül a nagy pókháló. Ady Endre is beleesett. [...] Adtak tapsot, babért és aranyat és mint egy magyar Sámson, odafogták a szekerük elé. Ő pedig, míg vonszolta a szekeret, nem vette észre, hogy egy idegen faj diadalíve alatt segíti behurcolni sorsunkat az októberi forradalomba.” (kiemelések tőlem – Cs. P.)¹⁰⁸

„Ébresztő lehetett volna Ady Endre, és a mi fiatal nemzedékünknek a sírásója lett”¹⁰⁹ – sulykolja az anaforával Tormay. „Mialatt ásott, dalolt. És dalával csalta áldozatait a veremhez. [...] És itt van a magyar Ady tragikus bűne. Életének egyik legutolsó megnyilatkozásában hiába mondta: »Ez a forradalom nem az én forradalmam...« Késő megbánás volt! A bűn, amelyet a daloló sírásó elkövetett saját nemzedékén, ki tudja, hány nemzedéket temet majd sírba, míg jóvá teszik a nemzet szerencsétlenségét.”¹¹⁰

Ady zsidó kisajátításának lenyomatává válik, hogy a galileisták gyászjelentést adnak a költő haláláról, aki egyébként rendre fellépett a Galilei Kör rendezvényein, a Galilei Kör márciusi 15-i ünnepeire írta *A Tűz Márciusa* és az *Új tavaszi seregszemle* című verseit is. 1919

januárjában, „ahogy a destrukció hazátlan tábora kisajátította a maga számára az élő Adyt, úgy sajátítja ki most a halottat. A forradalom költőjének, a forradalom halottjának nevezi. A radikális párt (a Jászi Oszkár vezette Polgári Radikális Párt – Cs. P.), mint egyik megalapítóját és szellemi vezérét búcsúztatja el Ady Endrét. A galileisták gyászjelentést adnak ki róla, melyben vallomást tesznek, hogy az ő forradalmi ifjúságuk útján Ady lelke lobogott előttük. Eszményeikért Ady indította őket harcba. És ünnepélyes ravatala felett, mely a Nemzeti Múzeum előcsarnokában állt, mint egykor Kossuth ravatala, galileisták tartottak őrseget és a szociálkommunista Kunfi („Lenin ágense” – Cs. P.) mondott búcsúztatót.”¹¹¹ Ezzel a csoportképpel szemben ellentéződik a magára maradt magyar paraszt alakja: „A nagy paraszt, melyben egykor fiatalon megsüvegelte Ady a magyar életet, messziről nézte a temetést, és viszonzásul levette úri süvegét a koporsó előtt.”¹¹² Mert a magyar paraszt a kalapos galileistákkal ellentétben leveszi a süveget.

A galileisták Ady halálakor említődnek utoljára a *Bujdosó könyvben*. Vélhetően ahogy a „valóságban” történt az apolitikus szabadgondolkodóként indult, de aztán a bolsevizmusba becsatornázódott diák-egyesülettel,¹¹³ úgy Tormay Cécile könyvében is feloldódnak a galileisták a Tanácsköztársaságban:¹¹⁴ „Károlyi Mihály március 21-én éjjel félrebillent szűk koponyájával, horpadt mellével ott állt Tisza István egykori szobájában, és mielőtt a kakas harmadszor kiáltott... [...] Károlyi Mihály álmosan aláírja lemondását és elrendeli, hozzák ki Kun Bélát a börtönből, eresszék szabadjára a kommunizmust, hogy elöntse, ami Magyarországból még megmaradt.”¹¹⁵ Károlyiból Júdás lesz, az elárult Magyarország pedig a megfeszített Krisztus alakjában szakralizálódik abban a szekuláris vallásban, amelyet a *Bujdosó könyv* kínál.

Tanulmányom célja nem az volt, hogy eldöntsem, Károlyi valójában olvasta-e az *Ördögöket*, hogy tényleg érintkezett-e a röplapozó galileistákkal, akiket a kirakatember magyar arisztokratán át – akár egy erőátvivő egyszerű géppel – Jászi, Trockij és Lenin irányítottak,

judeobolsevik ágenseknek téve meg a galileistákat – bár nem kerülhettem meg, hogy a *Bujdosó könyv* egyes állításait ne cáfoljam vagy igazítsam ki –, hanem az, hogy a Károlyi Mihályról és a velük összekötött galileistákról adott kép tükrében bemutassam, milyen elemekből, hogyan épül föl Tormay Cécile elmélete a judeobolsevik összeesküvésről a *Bujdosó könyv*ben.

JEGYZETEK

- ¹ A két *grand récit*ről: ROMSICS Gergely: *Mítosz és emlékezet*. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2004. 61–97. Ugyanó összefoglalja a kommunikációs és a kulturális emlékezettel kapcsolatos elméleti irodalmat: Uo. 15–23. A nyelvjáték, vagyis egy világgéphez tartozó nyelvi konvenciórendszer fogalmához: Uő.: *Nép, nemzet, birodalom*. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2010. 21. Utóbbi munkát és Romsics Gergely – általam is követett és részben tőle tanult – narratológiai elemzési módszerét ismertetem: CSUNDERLIK Péter: *Achtung, Habsburg!* Korall 49., (2012. november), 137–144. Az 1918–1919-es forradalmak megítélésének változásait a hazai történettudományban összefoglalja: ROMSICS Ignác: *Magyar történeti problémák, 1900–1945*. = Uő.: *Múltról a mának*. Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 319–324.
- ² Noha ezek az alaposnak szánt baloldali magyarázatok egy ponton sokszor átfordulnak egy „Tisza mint antagonista”, már-már főgonosz, Ady szavaival a „gyújtogató, csóvás ember”, „vad, geszti bolond”, „úrnak, magyarnak egyként rongy” elleni invektívába, belesűrítve minden indulatot, hogy az egyik legismertebb és legszélsőségesebb megfogalmazást idézzem a költő Garami Ernőnek ajánlott *Rohanunk a forradalomba* című verséből. Tisza István diametriálisan eltérő megítéléséről a két nagyelbeszélésben: ROMSICS Gergely: *Mítosz és emlékezet...* I. m. 82–85.
- ³ Magyarországon megjelentek: KÁROLYI Mihály: *Egy egész világ ellen*. Gondolat, Budapest, 1965. Illetve: Uő.: *Hit, illúziók nélkül*. Magvető Kiadó, Budapest, 1977. Utóbbi könyv magyarul megcsonkítva jelent meg, több helyen is cenzúrázva Károlyi szöveg- vagy éppen kommunistaellenes megállapításait kihagyásokkal vagy átírással. Erről: PÉTER László: *A nemzeti múlt legendái és tilalomfái*. = Uő.: *Elbától keletre*. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemről. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 110.

- ⁴ A jobboldali nagyelbeszéléshez tartozó szövegeket éppen ezért könnyen meg lehet különböztetni a baloldaliaktól, ugyanis jellemzően megadják az idegen neveket kötőjellel vagy zárójelben (pl. Kun – Kohn vagy [Kohn] Béla). Mint majd látjuk, az idegenek mozgatta Károlyi toposza meghatározó Tormaynál. Az idegen nevek zárójelben megadásának problémájáról lásd Romsics Ignác historiográfiai összefoglalását (ROMSICS Ignác: *Clio bűvöletében*. Magyar történetírás a 19–20. században. Osiris Kiadó, Budapest, 2011.) recenzeálva: CSUNDERLIK Péter: „*A hetedik te magad légy*”. Kommentár, 2011. 6. 104.
- ⁵ Elemzésemben a könyv 2009-es kiadását használtam: TORMAY Cécile: *Bujdosó könyv*. Lazi, Szeged, 2009.
- ⁶ SZEKFI Gyula: *Három nemzedék*. Egy hanyatló kor története. Élet Kiadó, Budapest, 1920.
- ⁷ SZABÓ Dezső: *Az elsodort falu*. Élet Kiadó, Budapest, 1919.
- ⁸ A *Bujdosó könyvet* a Horthy-korszak „megalapozó mítoszaként” tárgyalja Kollarits Krisztina Tormay Cécile-monográfiájában: KOLLARITS Krisztina: *Egy bujdosó író-nő – Tormay Cécile*. Magyar Nyugat, Vasszilvágy, 2010, 71–74. A „megalapozó mítoszokról” alapvetően: Jan ASSMANN: *A kulturális emlékezet*. Írás, emlékezet és identitás a korai magaskultúrákban. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1999. 78–79.
- ⁹ Ennek működéséről: PÓK Attila: *Bűnbakkeresés és antiszemitizmus az első világháború utáni Magyarországon* = Uő.: *A haladás hitele*. Progresszió, bűnbakok, összeesküvők a huszadik századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010. 159–171.
- ¹⁰ Az első világháború utáni vesztes Németországban megjelenő német expressionista rémfilmek eszmétörténeti jelentőségéről az elbeszélését a hipnotizőr Caligaritól (*Das Cabinet des Dr. Caligari*, rendezte: Robert Wiene, 1919) egész Hitlerig elvezető Kracauer klasszikusa: Siegfried Kracauer: *Caligaritól Hitlerig*. A német film pszichológiai története. Magyar Filmintézet, Budapest, 1991.). Tormaynál a „megrendelésre dolgozó sajtó hipnotizálja a közvéleményt” és számos jel utal arra, hogy démonok vezetik az embereket, akár dr. Caligari az alvajáró bűnelkövető Cesarét. Az író nő expresszív leírásai-monológjai pedig szinte minden további nélkül szerepelhetnének mondjuk a nőket előszeretettel idegösszeroppantó Roman Polanski (*Iszonyat, Rosemary gyermeke*) egy-egy filmjében. Egy jellemző példa: „Vér van a városban, Tisza István gyilkosai szabadon itt járnak közöttünk. Egy idegen ember fordult ki a szegleten. Egyszerre arra kellett gondolnom, vajon ez volt-e? Vagy a másik, aki az autóban ült és szivarozott. Minden lehetséges. Lépések jönnek mögöttem, hangokat hallok. Közöttük van-e az, aki ott járt? Beszéltek-e ott ezek a hangok?” (Tormay Cécile: *Bujdosó könyv...* I. m. 76.) Hasonló következtetésre jut Bánki Éva, aki a *Bujdosó könyvet* a „politikai thriller” műfajához hasonlítja. Lásd: BÁNKI Éva: *Lobogó sötétség*. Múltunk, 2008. 2. 98.
- ¹¹ Életművéről hiánypótló munka Kollarits Krisztina már említett monográfiája: KOLLARITS Krisztina: *Egy bujdosó író-nő...* I. m.

- ¹² Még a relatíve befogadó Szegegy-Maszák Mihály-féle új magyar irodalomtörténetben sem kapott helyet a maga jogán (a bekerülő Thaly Kálmánnal vagy Szekfű Gyulával ellentétben), hanem csak az 1910-es évek női íróiról Kaffka Margit vonatkozásában adott panorámában említődik, mint akinek „alkotói pályáját Ritoók Emmához hasonlóan alapjaiban ingatta meg a háború, a Tanácsköztársaság és Trianon. Ma csak 1920 előtti írásai látszanak jelentősnek. [...] Ezután alkotói pályájában töres és hanyatlás, közéleti pályájában emelkedés következett be.” (ZSADÁNYI Edit: *Író nők a századfordulón* – 1911: Kaffka Margit: *Színek és évek*. = *A magyar irodalom története. 1800-tól 1919-ig*. Szerk.: Szegegy-Maszák Mihály – Veres András. Gondolat Kiadó, Budapest, 2007. 815.) Az említett Ritoók Emma Tormay Cécile barátnője volt, akinek leghíresebb műve a Galilei Körnél exkluzívabb baloldali értelmiségi klubról, a Lukács György és Balázs Béla vezette Vasárnapi Körről írt 1921-es kulcsregénye: RITOÓK Emma: *A szellem kalandorai*. Göncöl Kiadó, Bp. 1922. Újabb kiadása: Pesti Szalon Könyvek, Budapest, 1993. A Vasárnapi Körről lásd: NOVÁK Zoltán: *A Vasárnap Társaság*. Lukács Györgynek is csoportosulásának eszmei válsága, kiütései az első világháború időszakában. Kossuth, Budapest, 1979.
- ¹³ Tormay Cécile-nek kardinális érdemei voltak a Horthy-kultusz irányának kijelölésében 1919. november 16-án a keresztény-konzervatív Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége elnökeként mondott köszöntő beszédével, mikor a fővezér fehér lovon bevonult, hogy szimbolikusan visszafoglalja a fővárost. Üdvözlésében, mely lehetőleg pontossággal tükrözi a Horthy-rendszerhez való későbbi viszonyát, „minden addigi laudáció túlteszt”: „Károlyi Mihállyal és társaival szemben, akik »elárulták, megkínózták, kifosztották és megcsúfulták a magyar nemzetet«, Tormay számára Horthy és katonái jelentették a »magyar hajnalt és a keresztény feltámadást«, és »történelmünk legsötétebb éjszakája után« ök jelképezték a »nagy múltat« és a »nagy jövőt« egyaránt.” (ROMSICS Ignác: *Horthy-képeink = Történelem, történetírás, hagyomány*. Osiris Kiadó, Budapest, 2008. 216.) Az 1930-ban Corvin-koszorúval jutalmazott Tormay minden évben ünnepi beszédben emlékezett meg Horthy bevonulásáról. Ezek olvashatók: TORMAY Cécile: *Küzdelmek, emlékezések*. Genius Kiadó, Budapest, 1937. Egy irodalomtörténeti érdekesség Tormay most elemzendő könyvének címéhez és a Horthy-bevonuláshoz egyaránt Kosztolányi leírása az *Édes Annában*: „Csöndes, megindító viszontlátás volt. A bujdosók, mint annyiszor a magyar történelemben, hazaértek.” (KOSZTOLÁNYI Dezső: *Pacsirta – Édes Anna*. Európa Könyvkiadó, Bp. 2005, 320.) Ez a két mondat az 1945–1990 között *Édes Anna*-kiadásokból hiányzott. Kosztolányi regényét Károlyi életrajzához hasonlóan csonkították meg. Erre kitér Kollarits Krisztina is, és megjegyzi, az idézett és elhagyott két mondat „egyértelművé teszi Kosztolányi pártállását” (KOLLARITS Krisztina: *Egy bujdosó író nő... I. m. 69*). Én nem fogalmaznék ennyire kategorikusan, mert ez a két Kosztolányi-mondat a „kendőt lobogtató” köszöntők perspektívájából fogalmazódik meg, ugyanakkor ismerve a kommunéleli szerepvállalását 1919 augusztusa után élesen kommunellenes cikkeivel kompenzáló, „kínai hajlékonyságú Kosztolányi” (Németh László) állásfoglalását, akár igaz is lehetett az *adott időben*,

hogy Horthyék bevonulását „csöndes, megindító viszontlátásként” fogta fel maga is, nemcsak regényszereplői.

- ¹⁴ TÓTH-BARBALICS Veronika: *Konzervatív folyóirat a középsztyálynak – A Napkelet történetének vázlatja*. Kommentár, 2010. 1. 40–52. A Klebelsberg támogatásával indított *Napkelet* a szerzők spektrumát és a befogadott műfajokat tekintve bizonyos értelemben liberálisabb lett, mint a *Nyugat*. Lásd erről Filep Tamás Gusztáv előadását a 2012. október 5-i előadását *Bölcselők, szellemtörténészek, esszéírók a Napkeletben* címmel a Tormay Cécile Emlékkonferencián a Magyar Művészeti Akadémia szervezésében.
- ¹⁵ SZERB Antal: *Tormay Cecile* = Uő.: *Mindig lesznek sárkányok*. Összegyűjtött esszék, tanulmányok, kritikák. II. kötet. Magyar irodalom. Magvető Kiadó, Budapest, 2002. 435.
- ¹⁶ Philippe LEJEUNE: *Az önéletírói paktum = Önéletírás, élettörténet, napló*. Válogatás Philippe Lejeune írásaiból. Szerk.: Z. Varga Zoltán. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2003. 17–46.
- ¹⁷ Kollarits Krisztina kimerítően foglalkozik a műfajjal és a lehetséges olvasási stratégiák kérdésével, melynek végén a *Bujdosó* könyvet műfajilag Anne Frank *Naplójával* állítja párhuzamba, úgy vélem, indokoltan: „Mindkét könyvet úgy veszik kezükbe az olvasók, mintha egy nyers, az eseményekkel egy időben keletkezett szöveggel lenne dolgunk, ezt ígéri a paratextusok is, miközben mindkét mű egy eredeti szövegnek hosszantartó, gondos munkával átváltozata.” (KOLLARITS Krisztina: *Egy bujdosó író nő... I. m. 104*.) Retorikailag, érveléstechnikailag hatásos húzásnak tartom, hogy Kollarits az antiszemita *Bujdosó* könyvet a holocaust-áldozat Anne Frank *Naplójához* hasonlítja.
- ¹⁸ KÁDÁR Judit: *Az antiszemitizmus jutalma: Tormay Cécile és a Horthy-korszak*. Kritika, 2003. 3. 9–12.
- ¹⁹ „A Kádár Judit által javasolt »álnapló« műfaji meghatározás azonban – úgy gondolom – nem sokat segít az olvasónak, amikor Tormay könyvével kapcsolatos olvasási stratégiáról akar dönteni, mivel bizonyos értelemben a publikálásra kerülő naplók nagyrészt »álnaplónak« kellene minősítenünk” az utólagos szerkesztések, átirások, intim részek elhagyása miatt. (KOLLARITS Krisztina: *Egy bujdosó író nő... I. m. 101*.)
- ²⁰ ROMSICS Ignác: *Clio bűvöletében*. Magyar történetírás a 19–20. században, Osiris Kiadó, Budapest, 2011. 295.
- ²¹ Sue TOWNSEND: *A 13 és ¾ éves Adrian Mole titkos naplója*. Móra Kiadó, Budapest, 1986.
- ²² Bőségesen idéz belőlük: KOLLARITS Krisztina: *Egy bujdosó író nő... I. m. 74–79*.
- ²³ Ezért nem tartanám helyesnek, ha valaki, most fiktív illusztráció következik, például „N. Józsefné irodalomtörténész” a *Bujdosó* könyvet kizárólag regényként, fikciós irodalomként vizsgálná, csak az irodalmi hagyományban helyezné el, teljesen elvonatkoztatva annak valóságigényétől, vagyis hogy Tormay könyve magát tényirodalomként kínálja történelmi szereplőkről (pl. Károlyi Mihályról). Bizonyára „N. Józsefné irodalomtörténész” sem tudna kizárólag a regénypoétikára koncentrálni, ha egy író „N. Józsefné irodalomtörténészről” szóló regényét kellene elemeznie.

²⁴ Bánki Éva Tormay Cécile *Bujdosó* könyvbéli kvázi-riporteri „mindenütt jelenlétét” szellemesen a „száguldó riporter”, Egon Erwin Kisch hatásával kapcsolja össze: „Mintha a regénybeli Cécile alakjára a Monarchia végnapjainak legendás újságírója, a világjáró, a Redl-ügyet is leleplező Egin Erwin Kisch lett volna hatással. Tormay összekapcsolja a »mozgalmár« és az (áruhás száguldó) riporter (többnyire baloldali ihletésű) figuráját a nemzete sorsán aggódó nagyszony szerepével.” (BÁNKI Éva: *Lobogó sötétség...* I. m. 92.)

²⁵ Umberto Eco: *Nyitott mű*. Európa Kiadó, Budapest, 1998.

²⁶ A régi és az új világ közti különbséget a *Bujdosó* könyvet záró 1919. augusztus 8-i körképével szemlélteti Tormay: „Egy évvel ezelőtt még szinte fiatalnak rémlett az Országház. És milyen hirtelen megöregedett, tragikussá lett véres pincéivel, golyóverte falaival, a térrrel, melyen kivégzést nézett a csöcselék, és lépcsővel, melyek Dunába érnek. Ott lenn, ott merültek el az áldozatok holttestei. [...] Aztán a hűvösölgyi hegyek látszottak már. De mióta utoljára itt jártam, eltűntek az erdők. A proletárdiktatúra kiirtotta azokat is.” (TORMAY Cécile: *Bujdosó* könyv... I. m. 655.) A természet kiirtásában érzékelhető a természetellenesség képze, amely jellemző kitétele az antik zsarnok toposzoknak. A zsarnok toposzokról: NÉMETH György: *A zsarnok Nero = Uő.: Karthágó és a só*. Az ókortörténet babonái. Korona Kiadó, Budapest, 2002. 155–172.

²⁷ TORMAY Cécile: *Bujdosó* könyv... I. m. 9.

²⁸ KOLLARITS Krisztina: *Egy bujdosó trónő...* I. m. 73–74.

²⁹ „Most, hogy a könyvet odaadom Nemzetemnek...” (Uo.)

³⁰ Uo.

³¹ Uo.

³² Tormay 1919 márciusáig Budapesten maradt, de a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége alapítóelnökeként a kommün idején már vidéken kellett bujkálnia.

³³ Uo. 38.

³⁴ Uo. 38.

³⁵ Uo. 39.

³⁶ Az elképzelés oka az országos arányszámhoz képest a zsidóság erős felülreprezentáltsága volt a magyarországi szociáldemokrata és különösen a kommunista mozgalomban, leglátványosabban a Tanácsköztársaság kormányában, a Forradalmi Kormányzótanácsban, ahol még többségbe is kerültek: „A Forradalmi Kormányzótanács kezdetben 19, később – a helyettesek számának növelése következtében – 34 tagból állt. Közülük 13 képviselte a kommunistákat, a többi a szociáldemokrácia különböző, főleg baloldali és centrista irányait. A munkásmozgalmi vezetők és a baloldali intellektuelek társadalmi összetételéből adódott, hogy a zsidó származású népbiztosok és népbiztoshelyettesek aránya elérte a 60, sőt valószínűsíthetően a 70-75%-ot. Túlnyomó többségük városi, kispolgári környezetből emelkedett ki, míg Lukács György a nagypolgári háttérű, lázadó értelmiségi típusát képviselte.” (ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris kiadó, Budapest, 2001. 124.) Fontos azonban kiemelni, hogy a zsidó származásúak nagyarányú

forradalmi szerepvállalásából nem lehet zsidóságot és a bolsevizmust egy judeo-bolsevik-összeesküvés értelmezési keretében megfélemlíteni, ahogy ezt Tormay Cécile teszi a *Bujdosó* könyvben. A magyarországi zsidóság nagy része azonban (Budapesten főleg az a már korábban asszimilálódott, beilleszkedett nagypolgári réteg, amelyet amúgy a galileistákat belügyminiszterként letartóztató, szintén zsidó Vázsonyi Vilmos Polgári Demokrata Pártja képviselt) semmilyen közösséget nem vállalt a kommunistákkal, és tegyük hozzá: a zsidó származású kommunisták sem a magyar zsidósággal. „Az ellenforradalmi ideológiákban tehát a »zsidó származás« egyet jelentett azzal a toposszal, miszerint a »vörös diktatúrában« »uralomra jutottak a zsidók«. (...) Ezzel a széles körben elterjedt toposszal szemben az igazság az, hogy a diktatúrában egy magasabb rendűnek vélt eszme – a kommunizmus nevében *mindenfajta partikularitás*, így a zsidó vallás ellen is megindult a hajsza.” (GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Politikai eszmétörténet. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 103. – kiemelés az eredetiben – Cs. P.) Eseményi esetben, aki fölvetette az internacionalista kommunista identitást, elhagyta zsidóságát. Ahogy Kun Béla mondta: „Zsidó volt az apám, ellenben én nem maradtam zsidó, mert szocialista lettem, kommunista lettem.” (Kun Bélát idézi Gyurgyák: Uo.) Az internacionalista mozgalomba belépés lehetőségét jelentett a zsidóságnak, hogy elhagyja a *zsidóságot* mint hátrányt, amely – sokak értelmezésében – a maradéktalan társadalmi beilleszkedést akadályozta. Ez nemcsak a zsidóságra jellemző, hanem minden hátrányos(abb) helyzetű kisebbségre, hogy felülreprezentált az internacionalista mozgalmakban: erre példa 1920 után a magyarok nagy aránya a Román Kommunista Pártban.

³⁷ Az interpretációmát legjobban talán a Szamuely Tiborrról írottak illusztrálhatják a *Bujdosó* könyvben. Tormay így referál a „halál népbiztosának” még fiatal, nagyváradi újságíró koráról: „A kávéházban rendesen egy félreeső szegletbe húzódtam, és külön asztalnál ült egyedül. Fekete kesztyűjét jóformán sohase vette le a kezéről. Mindig fekete ruhát és fekete nyakkendőt viselt, és hosszúra növesztett fényes fekete haját a fejére tapasztva erősen kifésülte a homlokából. *Tüdővész*es beretvált arcán kékfekete árnyékok húzódtak. A kaftános lengyel zsidók fia angolosan öltözködő bohémkodó bohóc lett. De csak külseje vette fel ezt a lárvát. Lelkében tovább hordozta a zsinagógák izgatott zsúfolt forróságát. Óhitű péntek esték homályát, hét szál gyertyák lángját, megvetettek emésztő bosszúvágyát.” (Uo. 327. – kiemelés tőlem – Cs. P.) A Tormay karakterrajzában felbukkanó *tüdővész* jelentőségére nem sokára visszatérek. A rejtőzködés képzetében még egy illusztráció, Tormay képe az őszirózsás forradalomról: „Rossz külsejű emberek, gyanús csavargók, részeg matrózok, kaftános galíciai zsidók lökdösődtek lármázva a gyalogjárón. Honnan került elő ez a csöcselék? Vagy itt élt közöttünk mindig, csak mi nem láttuk?” (68.) A *Bujdosó* könyvet olvasva elmondható, Tormay jellemrajzaiban az antik életrajzírók, Plutarkhosz és Suetonius elképzeléseinek megfelelően gondolkodik, akik nem ismerték a jellemejlődést, és úgy tételezték, a gonosz üzületik: az egyként jó uralkodóként induló Tiberius, Caligula vagy éppen Nero mindig is gonoszak voltak, csak eleinte nem mutatták meg magukat. Tormay egyébként a Tanácsköztársaság vezetőit „galíciai Néróknak” nevezi. (Uo. 351.)

- ³⁸ TORMAY Cécile: *Bujdosó könyv...* I. m. 39. Érdekesség az idézett leleplezős szövegrészben többször előforduló „fényhez” és „világossághoz”, hogy a Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesületének lapja a Fényes Samu szerkesztette *Világosság* volt.
- ³⁹ Közli: TÖMÖRY Márta: *Új vizeken járok.* (A Galilei Kör története). Gondolat Kiadó, Budapest, 1960. 256. A kiáltványban szereplő „hódítaniok” nyelvhelyességi hiba egyik azoknak, amik miatt Tormay a röpiratot a „magyar nyelvvel ellenséges szellem” lenyomatának tartotta az olvasót irányító „akinek módjában állt, nem kételkedett” retorikai anticipációjával.
- ⁴⁰ KENDE Zsigmond: *A Galilei Kör megalakulása.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974.
- ⁴¹ A polgári radikálisokról különböző szempontú megközelítések: PÓK Attila: *A radikális demokráta ideológia kialakulása Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. = Uő.: *A dualista monarchia radikális demokráta kritikája – mai szemmel* = Uő.: *A haladás hitele...* I. m. 133–156. Továbbá: G. Fodor Gábor: *Gondoljuk újra a polgári radikálisokat.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2004. És: Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok.* A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története. Osiris Kiadó, Budapest, 2007. 157–197.
- ⁴² TÖMÖRY Márta: *Új vizeken járok...* I. m. 36–89.
- ⁴³ JÁSZI Oszkár: *Az új ifjúság.* Világ, 1913. október 19.
- ⁴⁴ GYURGYÁK János: *Ezzé lett...* 162.
- ⁴⁵ A Galilei Körrel foglalkozó mindmáig egyetlen, akadémiai értelemben vett tudományos monográfia, Tömöry Márta *Új vizeken járok* címet viselő, már idézett 1960-as munkája a marxista üdvtörténetnek megfelelően interpretálja a kör balra tolódását: „A Galilei Kör történetében a megalakulástól 1912. május 23-ig terjedő időszak az állandó felfelé ívelés, fejlődés időszaka volt, s a Vöröskereszt Csütörtök harcaiban érte el tetőpontját. *Megértették, hogy a munkásság oldalán a helyük.*” (TÖMÖRY Márta: *Új vizeken járok...* I. m. 80. – kiemelés tőlem – Cs. P.) És miután bekövetkezett ez az antik történetírás toposzait és elbeszélő sémáit idéző felismerés, öntudatra ébredés, Tömöry Márta a kört kvázi szocialista csoportosulásként tárgyalja tovább és írja meg történetét radikális ideológiával és organicista magyarázó mechanizmussal.
- ⁴⁶ Polányi a diákegyesület első elnöke volt, aki később mindvégig küzdött a Galilei Kör bolsevizálódása ellen. Lásd: POLÁNYI Károly: *A Galilei Kör mérlege.* Közli: DUCZYNSKA Ilona – HORVÁTH Zoltán: *Polányi Károly és a Galilei Kör.* Századok, 1971. 89–104. Polányit és későbbi feleségét, Duczynskát ekkor még – Polányi Károly szavait kölcsön véve – „a legélesebb tárgyi ellentét választotta el”. Párkapcsolatba csak Sugár Tivadar halála után kerültek, a húszas években, emigrációban. Duczynskáról és Sugárról lásd a *Munkásmozgalom-történeti lexikon* vonatkozó szócikkeit: *Munkásmozgalom-történeti lexikon.* Szerk.: Vass Henrik – Bassa Endre et alii. Kossuth Kiadó, Budapest, 1976.
- ⁴⁷ *A század nagy tanúi.* Szerk.: Bohus Rózsa. RTV – Minerva, Budapest, 1978. 65–66.
- ⁴⁸ Egy a 2010-es őszi könyvtár-elnevezési kulturkampf során fogalmazódott írás: SZAKÁCS Árpád: *Hogyan akarta Szabó Ervin meggyilkolni Tisza Istvánt?* 2010. október 29. <http://tortenelemportal.hu/2010/10/hogyan-akarta-szabo-ervin-meggyilkolni-tisza-istvant/> Letöltve: 2012. november 12.
- ⁴⁹ Utalás Duczynska Ilona életrajzának címére: DALOS György: *A cselekvés szerelmese.* Duczynska Ilona élete. Kossuth Kiadó, Budapest, 1984.
- ⁵⁰ *A század nagy tanúi...* I. m. 73.
- ⁵¹ KONRÁD György: *Interjú Duczynska Ilonával* = Uő.: *Csodafigurák.* Noran Kiadó, Budapest, 2006. 123–124.
- ⁵² *A század nagy tanúi...* I. m. 68.
- ⁵³ TÖMÖRY Márta: *Új vizeken járok...* I. m. 110.
- ⁵⁴ KELEN Jolán: *Galilei per a XX. században.* Kossuth Kiadó, Budapest, 1957.
- ⁵⁵ TORMAY Cécile: *Bujdosó könyv...* I. m. 39.
- ⁵⁶ A letartóztatások után az addig marginális szerepet játszó Korvin Ottó vette át az antimilitarista csoport szervezését a Nyugati pályaudvar egyik csomagmegőrzőjében elhelyezett repülőnyomdával együtt. Lásd: KORVIN Ottó: *„A Gondolat él...”* Szerk.: Simor András. Magvető Kiadó, Budapest, 1976. 18. III. SIMOR András: *Így élt Korvin Ottó.* Móra Kiadó, Budapest, 1977. 70–71.
- ⁵⁷ Uo.
- ⁵⁸ Uo. 40.
- ⁵⁹ Az ítéletnek a bal- és a jobboldali nagyelbeszélésben egyaránt megvan a maga jellemző cselekményesítése. A baloldali Duczynska és Sugár elítélésében „antimilitarizmusért” 1918. szeptember 25-én, éppen azon a napon, amikor a Monarchiával szövetséges Bulgária békét kért az antanttól, a hatalmához végsőkig ragaszkodó magyar uralkodó osztály szimbolikus jelentőségű elnyomó aktusát látták. (Pl. БОНМ Vilmos: *Két forradalom tüzeiben.* Októberi forradalom. Proletárdiktatúra. Ellenforradalom. Bécsi Magyar Kiadó, 1923. Újabb kiadása: Gondolat Kiadó, Budapest, 1990. 31.) Ezzel szemben a jobboldalon az „idegen” galileisták röplapozása, mint már kifejeztem, az utolsó pillanatig hősiessen küzdő magyar nemzet hátba szúrásaként értelmeződött, és ennek megfelelően értékelték az ítéletet túl enyhének, mint Tormay.
- ⁶⁰ Uo.
- ⁶¹ Uo. 46.
- ⁶² Uo. 47.
- ⁶³ A januárban lepecsételt ajtókat a Nemzeti Tanács megalakulásának hírére, 1918. október 24-én tépték föl a galileisták. (Lásd: TÖMÖRY Márta: *Új vizeken járok...* I. m. 138.) Tormay a számolástól függően, hogy az éjeleket melyik naphoz soroljuk, egy vagy két napot téved a Nemzeti Tanács megalakulásának elbeszélésében, melyben „előkerül” a Galilei Kör is: „Pesten [...] ekkoriban lépett ki a homályból az a *kétes társaság*, amely október 22-ének éjjelén a Károlyi-palotában alakult meg, és nemzeti tanácsnak nevezte ki magát. A *destrukció rohamcsapata*, a *Galilei-kör is előkerült megint*,

egy zászló alatt, melyet Károlyi adott a tüntetőknek, végigvonult a városon, és behatolt a királyi vár kapuján. A zászlóvivő, egy Rappaport nevű galíciai származású orvosnövendék, a vár egyik ablakából kitzúta a zászlót, és beszédet intézett az udvarba özönlő csöcselékhez. Becsmérelte a királyt, éltette Károlyit és a köztársaságot.” (TORMAY Cécile: *Bujdosó könyv...* I. m. 46. – kiemelések tőlem – Cs. P.)

⁶⁴ „Mindenekelőtt szabad házasságunkat legalizáltuk Sugár Tivadarral a polgári anyakönyvvezető előtt.” (A század nagy tanúi... I. m. 73.)

⁶⁵ „Anyám már jó ideje csendesen ült a dívány szegletében, aztán olyan halkán szólt, mintha magának beszélne: -Megölték...megölték. Tudták, hogy mit tesznek. Fejét vették a nemzetnek.” (TORMAY Cécile: *Bujdosó könyv...* I. m. 31.) Tormay következetesen *meggyilkoltatásról* beszél. Mái nem tudjuk biztosan, hogy Tisza Istvánt kik ölték meg. A Tisza-gyilkosságot sokoldalúan körbejárja: PÖLÖSKEI Ferenc: *A rejtélyes Tisza-gyilkosság*. Helikon Kiadó, Budapest, 1988.

⁶⁶ A galileisták folyóiratában, a *Szabadgondolatban*, Lékai publikált az ifjúmunkás mozgalomról.

⁶⁷ Uo. 32.

⁶⁸ ROMSICS Gergely: *Mítosz és emlékezet...* I. m. 86.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ TORMAY Cécile: *Bujdosó könyv...* I. m. 31–32.

⁷¹ Uo. 32.

⁷² TORMAY Cécile: *Bujdosó könyv...* I. m. 39.

⁷³ Uo.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ KÁROLYI Mihály: *Egy egész világ ellen...* I. m.; III. KÁROLYI Mihályné: *Együtt a forradalomban*. Európa Kiadó, Budapest, 1978.

⁷⁶ HAJDU Tibor: *Károlyi Mihály*. Politikai életrajz. Kossuth Kiadó, Budapest, 1978.

⁷⁷ Uo. 21.

⁷⁸ Fjodor Mihajlovics DOSZTOJEVSZKIJ: *Ördögök*. Európa Kiadó, Budapest, 1983.

⁷⁹ Dosztojevszkij Tormay Cécile-re gyakorolt hatásáról és kettejük poétikájának összevetéséről: BÁNKI Éva: *Tormay és Dosztojevszkij = Nő, tükör, írás*. Értelmezések a 20. század első felének női irodalmáról. Szerk.: Varga Virág és Zsávolya Zoltán. Ráció Kiadó, Budapest, 2009. 264.269. A fentebb általam kiemelt „azt beszélük” helyét a következőképp jelöli ki Tormay poétikájában Bánki: „A természeti elemek, a szél, a köd, a napfény, az eső egész művön végigvonuló megszemélyesítése retorikailag jól illeszkedik a szinte evidenciákként megjelenő általános alanyokhoz (»a magyar«, »a zsidó«, »a város«, »a vidék«). Ezek hatását erősítik az »azt beszélük...«, »azt suttogja az ősz...« típusú szerkezetek. A személyes tapasztalatot így hát egyfajta lírai univerzalizmusban torkollik, a történelmi események színterei, az eseményeket körülvevő szimbolikus terek egyfajta »érző, szenvedő« kollektív tudatként viselkednek. A többes szám első személyű elbeszélő használatánál sokkal szuggesztívabb írói megoldás ez.” (Uo. 268. – kiemelések az eredetiben – Cs. P.)

⁸⁰ Lásd: Sz. G. NYECSAJEV: *A forradalmár katekizmus* = Az újkori orosz történelem forrásai. XIX. század. Szerk.: Filippov Szergej. Pannonica Kiadó, Budapest, 2007. 249–253.

⁸¹ Dosztojevszkij regénye Puskin *Ördögök* című versével kezdődik: „Ha megölsz, se látok nyomot, / Ismeretlen már e táj. / Alighanem ördög vezet, / Összevissza, körbe jár.” (Ford.: Makai Imre)

⁸² TORMAY Cécile: *Bujdosó könyv...* I. m. 20–21.

⁸³ Uo. 21.

⁸⁴ „A tbc a köztudatban szélsőséges ellentétek betegsége: viaszfehér sápadtság, hirtelen arcpír. Lázás tevékenység és bágyadtság váltakozása. A betegség szagattott lefolyását a köhögés, a legjellegzetesebbnek tartott tbc-s tünet illusztrálja a legjobban. [...] A tbc tünetei gyakran megtevésztöek – a gyengeségből fakadó élénkség, a látszólag egészséges, de valójában láztól kipirult arc -, és a felfokozott életkedv a közeledő halál jele is lehet. (Ez az energiahullám többnyire önpusztító, de mások ellen is fordulhat: emlékezzünk a Vadnyugat legendái közül a tüdőbajos mesterlövész, Doc Hollyday történetére, akit romboló betegsége minden morális kötöttsége alól felszabadított. [...] A tbc az idő betegsége, felgyorsítja az élet ritmusát. (Ahogy a francia forradalmárok is az időt akarták felgyorsítani a terrortal – Cs. P.) [...] A láz a tbc esetében a belső égés jele; a beteg elemesztődik a szenvedélyben, és ebben a szenvedélyben feloldódik a test. [...] A tbc mitológiájában a betegséget általában szenvedélyes érzelmek kísérik, s ezek váltják ki a tbc-rohamokat. [...] Bár a leggyakoribb szenvedély a szerelem, politikai és morális szenvedélyre is találunk példát. Turgenyev *A küszöbön* (1860) című regényének végén a főhős, Inszarov, a százúzott ifjú bolgár forradalmár ráébred, hogy soha többé nem térhet haza Bulgáriába. Egy velencei szállodában belebetegszik a vágyba és a reménytelenségbe, tbc-t kap és meghal.” (Susan SONTAG: *A betegség mint metafora*. Európa Kiadó, Budapest, 1983. 16–17., 25–27.)

⁸⁵ TORMAY Cécile: *Bujdosó könyv...* I. m. 61.

⁸⁶ Uo. 48.

⁸⁷ Uo. 61.

⁸⁸ *A század nagy tanúi...* I. m. 73.

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ Lásd Göndör Ferenc vallomásait Kun Béla és Pogány József viszonyáról a kommün alatt: GÖNDÖR Ferenc: *Vallomások könyve*. Wien, 1922, 98. skk.

⁹¹ TORMAY Cécile: *Bujdosó könyv...* I. m. 61.

⁹² Uo.

⁹³ Uo. 47.

⁹⁴ Norman DAVIES: *Európa története*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 866.

⁹⁵ „A »vörös halál« soká pusztította az országot. Soha pestis nem volt oly végzetes, oly iszonyatos” – írja Poe *A vörös halál álarcában* (Edgar Allan Poe: *A vörös halál álarca = Edgar Allan Poe összes művei, I. kötet*. Szerk. és az előszót írta: Nemes Ernő. Szukits

Kiadó, Szeged, 2000. 337.). Poe novellájában a vörös halál álarcban érkezik. Emlékezzünk, hogy Tormay az álarc letépését követelte a „vörös pestissel” fertőzött röplapozókról. Tormay előszeretettel alkalmazta a betegségeket önmagukon túlmutató jelentéssel metaforaként (tbc, tüdőpestis, vörös pestis), a bolsevizmust is járványként felfogva. A Tanácsköztársaság idején a „vörös kiütéses” Budapestről ír. A vörös kiütés leginkább a vérbaj tüneteire emlékeztet, amely behozza az erkölcstelenység képzetét, az erkölcsös Tormay így (is) állítja szembe magát az erkölcstelen várossal. Megjegyzendő, hogy a kor talán leghíresebb magyar vérbajosa Ady Endre volt, akire az elkövetkezőkben kitérnék.

⁹⁶ TORMAY Cécile: *Bujdosó könyv...* I. m. 54.

⁹⁷ Uo. 112.

⁹⁸ „Az élelmeseket magunkhoz vesszük, az ostobákon lovagolunk. Ilyesfélét mond Dosztojevszkij démoni hőse. A Nemzeti Tanács tizenegy internacionalistája hasonlót gondol. Az élelmeseket magukhoz veszik, Károlyi hátán pedig fellovagolnak a hatalomra! Mert Károlyi ennek a tanácsnak csak eszköze.” (Uo. 21.)

⁹⁹ Uo. 61.

¹⁰⁰ Uo. 112.

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² Uo. 39.

¹⁰³ Ady Endre és a Galilei Kör kapcsolatáról külön fejezetben foglalkozik a galileista visszaemlékező, Kende Zsigmond: KENDE Zsigmond: A Galilei Kör megalakulása... I. m. 123–136.

¹⁰⁴ TORMAY Cécile: *Bujdosó könyv...* I. m. 195.

¹⁰⁵ Lásd egy másik „alapozó mítoszban”, Szekfű Gyula *Három nemzedékében*: „Ady költészetének, míg élt, kétségtelenül romboló, anarchiaterjesztő hatása volt. Azon pártok érdekkörébe tolatott, melyek a fennálló viszonyokat szétzüllesztelni törekedtek, de asszimilálatlan voltak miatt nem lévén egyenes útjuk a magyar lélekhez, Adyt, a »fajmagyart« használták szócso gyanánt felforgató ideáik terjesztésére. Ami kevés a marxizmusból és a Jászi-csoport elveiből a magyar értelmiségbe eljutott, Ady közvetíté lendület nélkül írt, keservesen átkozódó, »forradalmi« verseivel.” (SZEKFI Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1934. 363–364.) Vö. Az Adyról mintázott Farkas Miklós alakját Szabó Dezsőnek *Az elsodort falujában*: SZABÓ Dezső: *Az elsodort falu...* I. m.

¹⁰⁶ TORMAY Cécile: *Bujdosó könyv...* I. m. 195.

¹⁰⁷ Uo. 86.

¹⁰⁸ Uo. 195.

¹⁰⁹ Uo.

¹¹⁰ Uo. Ady sokszor idézett kijelentésének, amelyről nem tudjuk biztosan, hogy elhangzott-e (az első írásos nyoma ennek, úgy tudom, éppen Tormay Cécile műve), van egy olyan – szintén meg nem alapozott – értelmezése is, miszerint Ady éppen

hogy kevesellte a forradalmat és több radikalizmust követelt volna. Lásd: Ady és a forradalom. http://nol.hu/velemeny/20100304-ady_es_a_forradalom Letöltve: 2012. november 12.

¹¹¹ TORMAY Cécile: *Bujdosó könyv...* I. m. 195.

¹¹² Uo. 196.

¹¹³ A röplapozókat, köztük Duczynskát és Sugárt is ott találjuk a Kommunisták Magyarországi Pártjának 1918. november 24-i alapítói között. „A pártalakítás rendkívüli fontosságáról, azonnali létrehozásáról az Oroszországból hazatért kommunisták győzték meg őket.” (TÖMÖRY Márta: *Új vizeken járok...* I. m. 151.) Sugár Tivardart három hónappal később Kun Bélával együtt tartóztatták le 1919. február 21-én. (HAJDU Tibor: *Károlyi Mihály...* I. m. 316.)

¹¹⁴ „A Tanácsköztársaság kikiáltása után a galileisták elhagyták régi egyesületüket, sőt, sok esetben az egyetemet is. Az egyetemi élet újjászervezését elsősorban a KN-től (Közüktatási Népbiztosságtól – Cs. P.), annak szervezeteitől, hivatalnokaitól remélték, s maguk is beálltak munkálói közé. A még diák-galileisták pedig a fakultásonkénti szakszervezetekben végezték feladataikat. A Kör mint politikai szervezet felbomlott.” (TÖMÖRY Márta: *Új vizeken járok...* I. m. 173.) Azt tudjuk, hogy Duczynska Ilona a Külügyi Népbiztosságra került, külföldi kapcsolatait igyekezett hasznosítani, és hamarosan Svájcba küldte a tanácskormány. Ott érte a Tanácsköztársaság bukásának híre. Lásd: *A század nagy tanúi...* I. m. 74.

¹¹⁵ TORMAY Cécile: *Bujdosó könyv...* I. m. 365.

A 2012. október 5-én,
a Károlyi–Csekonics Rezidencia
épületében megrendezett konferenciára
a Magyar Művészeti Akadémia
rendezvényeként került sor.

Kiadja a Magyar Művészeti Akadémia, 2013-ban

www.mma.hu

Felelős kiadó: Fekete György, az MMA elnöke

Sorozatterv, tördelés: Bornemissza Ádám

Készült a László András és Társa Bt. nyomdájában